

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

İBN EBÎ HÂTİM'İN EL-İLEL ADLI ESERİNDE
METİN YÖNÜNDEN İLLETLİ SAYDIĞI
RİVAYETLER

MEHMET EMİN TÜLÜ

2501190269

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEYİT ALİ GÜŞEN

İSTANBUL-2021

ÖZ

İBN EBÎ HÂTİM'İN EL-İLEL ADLI ESERİNDE METİN YÖNÜNDEN İLLETLİ SAYDIĞI RİVAYETLER

MEHMET EMİN TÜLÜ

Hicrî ikinci asırda hadis rivayetinin sistemleşmesiyle beraber hadis tenkit faaliyeti gelişme kazanmıştır. Rivayetlerin isnad ve metinlerine dair olan bu tenkit faaliyeti, son dönemlerde oryantalist ve modernist bakış açılarının yaygınlık kazanmasıyla beraber yeniden gündeme gelmiştir. Muhaddislerin metin/muhteva tenkidi ile ilgilenmedikleri iddiası, son dönem araştırmacıların tartıştıkları bir konu olmuştur. Bu anlamda ortaya atılan iddiaya cevaben, muhaddislerin metin/muhteva tenkidi ile ilgilendikleri görüşü de kimi çalışmalarda savunulmuştur. Bu çalışmaların bir kısmında ise metin/muhteva tenkidinin izlerinin ilel eserlerinde özellikle de İbn Ebî Hâtim'in (v. 327/938) **el-İlel**'inde bulunduğu ifade edilmiştir.

Bu çalışmada son dönemlerde revaçta olan muhaddislerin metin/muhteva tenkidi ile uğraşıp uğraşmadıkları meselesi İbn Ebî Hâtim'in, **el-İlel**'inde metnine yönelik illet değerlendirmeleri yaptığı rivayetler üzerinden ele alınmıştır. Tespit edilen metni illetli rivayetlerin tek tek incelenmesi sonucunda **el-İlel**'de hadislerin sadece senedine bakılarak metnin göz ardı edildiğine dair çıkarımların isabetli olmadığı, bilakis eserde sınırlı sayıda da olsa metinle alakalı tenkitlerin bulunduğu görülmüştür. Bununla birlikte bu değerlendirmelerin modern dönemde kastedilen anlamda metin/muhteva tenkidi olarak değerlendirilmesinin de uygun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca **el-İlel**'deki rivayetlerin incelenmesi sonucunda, ilel ilminde genellikle sika râvilerin rivayetlerinin ele alınmasıyla beraber zayıf râvilerin rivayetlerinin de değerlendirildiği görülmüştür. Bunun yanında **el-İlel**'de, illetin ortaya çıkarılması esnasında kullanılan bazı kavramların müteahhir dönemde yapılan tanımlamalardan kimi zaman farklı ve daha kapsamlı bir şekilde yer verildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlet, İbn Ebî Hâtim, el-İlel, metin, metin/muhteva tenkidi.

ABSTRACT

THE RUMORS WHICH ARE REGARDED AS DEFECTIVE IN TERMS OF TEXT IN IBN ABÎ HATIM'S WORK NAMED AL- ILEL

MEHMET EMİN TÜLÜ

With the systematization of hadith narration in the second century of the Hijri, the activity of criticism of hadith gained development. This activity of criticism about the isnads and texts of the rumors has come to the fore again with the spread of orientalist and modernist perspectives in recent years. The claim that the muhaddith are not interested in text/content criticism has been a topic that has been discussed by recent researchers. In response to the claim made in this sense, the view that muhaddith are interested in text/content criticism has also been put forward in some studies. As a result of these studies, it has been stated that there are traces of text/content criticism in Ilal studies, especially in Ibn Abu Hatim's **al-Ilal**.

In this study, the issue of whether the muhaddith, who are in demand recently, are dealing with text/content criticism, is discussed through the narrations in which Ibn Abu Hatim's ilal evaluations for his text in his **al-Ilal**. As a result of the examination of the narrations with the detected text, one by one, it was seen that the inferences that the hadiths in **al-Ilal** were ignored by looking only at the isnads were not accurate, on the contrary, there were at the least criticisms related to the text. However, it has been concluded that it is not appropriate to evaluate these evaluations as text/content criticism in the modern period. In addition, as a result of the examination of the narrations in **al-Ilal**, it has been determined that the science of ilal examines the narrations of the weak narrators as well as the narrations of the strong narrators. Besides, it has been determined that some of the concepts used during the evaluation in **al-Ilal** are sometimes used in a different and more comprehensive sense from the definitions made in the late period.

Key Words: Illah, Ibn Abu Hatim, al-Ilal, text, text/content criticism.

ÖNSÖZ

Hadislerin tenkit edilip hatalı olanlarının tespit edilmesi, muhaddislerin üstlendiği önemli bir faaliyettir. Özellikle hadis rivayetinin sistemleşmesiyle beraber râvilerin sayısının arttığı dönemde bu faaliyetler daha fazla önemi hâiz olmuştur. Bu çalışmalar sayesinde râvilerin incelendiği cerh-ta‘dîl ilmi ve rivayetlerin tetkik edildiği ilel ilmi ortaya çıkmıştır. İlel ilmi çoğunlukla sika râvilerin ve kısmen de olsa zayıf râvilerin hatalı rivayetlerini konu edinmektedir. Genel anlamda ilel eserleri incelendiğinde değerlendirmelerin isnada yönelik olduğu, metinlerin ise geri planda kaldığı görülmektedir. Bu durum özellikle son dönemlerde gündeme gelerek yeni tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu tartışmalar sonucunda muhaddislerin metin/muhteva tenkidi ile ilgilenmedikleri iddiasının da etkisiyle, İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel**’inde metin/muhteva tenkidinin var olduğu tezleri ortaya konulmuştur. Bu çalışmada ise hem **el-İlel**’de metin yönünden illetli rivayetlerin tespiti yapılacak hem de tespit edilen bu rivayetlerin metin/muhteva tenkidi olarak sayılıp sayılamayacağı incelenecektir.

Bu tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş Bölümü’nde tezin konusu, amacı, metodu ile tezde kullanılan kavramlar ve kaynaklar belirtilecektir.

Birinci Bölüm’de genel olarak ilel ilmi ve İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel** adlı eseri tanıtılacaktır. İlel ilminin temel kavramları ve meseleleri ortaya konularak mevcut ihtilaflı noktalara değinilecek ve çalışma sonucunda elde edilen bulgularla tartışmalı konulara dair tercihler yapılacaktır.

İkinci Bölüm’de ise İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel**’inde metin yönünden illetli rivayetleri belirtirken kullanmış olduğu kavramlar incelenecektir. Ayrıca kullanılan bu kavramlar ile illetli sayılan rivayetler arasındaki ilişki ortaya konulacaktır.

Üçüncü Bölüm’de ise **el-İlel**’de tespit edilen metni illetli sayılan 68 rivayet incelenecektir. Tespit edilen metni illetli rivayetler; “metnin lafzına yönelik” ve “rivayetin hükmüne yönelik illetler” başlığı altında tasnif edilerek müellif tarafından illeti belirtilirken kullanılan kavramlara göre de ayrıca alt başlıklarda ele alınacaktır. Böylece metni illetli sayılan rivayetler, illetli sayılmalarına sebep olan farklı nedenlere

göre sınıflandırılmış olacaktır. Bununla beraber doğrudan illet sebebi açıkça belirtilmeyen veya illete delâlet edecek bir kavram kullanılmayan ancak değerlendirme esnasında illetin sebebi açık olan rivayetler ise uygun olduğu düşünülen başlıklarda zikredilecektir.

Bu tezin oluşmasında; konunun seçiminden itibaren her türlü desteği veren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Seyit Ali Güşen'e, konuyla alakalı istişarelerde bulunduğum ve kaynak konusunda yardımlarından istifade ettiğim Mehmet Fatih Kaya'ya, tez savunmamda yer alıp olumlu değerlendirmelerde ve düzeltmelerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Rahile Kızılkaya Yılmaz'a ve Doç. Dr. Abdullah Hikmet Atan'a, tezi baştan sona okuyarak düzeltme zahmetine katlanan arkadaşlarım Muhammed Enes Karaçoban ile Mehmet Taha Dinç'e, tezin bazı kısımları hakkında önerilerde ve değerlendirmelerde bulunan Arş. Gör. Mehmet Angay ile Arş. Gör. Ali Sever'e ve son olarak ise farklı meslekten olmasına rağmen eğitim hayatım boyunca benimle ilgilenen, tez konusunun seçiminden itibaren merakla bütün süreci takip eden kıymetli ağabeyim Rıdvan Tülü'ye teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Emin Tülü

Gaziantep 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	İ
ÖNSÖZ	İİİ
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR LİSTESİ.....	Xİ
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İLEL İLMİ VE İBN EBÎ HÂTİM'İN EL-İLEL ADLI ESERİ

I. İLLET MEFHUMU VE İLEL İLMİ	11
A. İllet Kavramı	11
1. Sözlük Anlamı.....	11
2. İstılâhî Anlamı.....	14
B. İlel İlmî.....	17
1. Önemi.....	17
2. Konusu	18
3. Tarihi Gelişimi	19
4. İlel Alanında Yazılmış Eserler	20
C. Hadislerde İlletin Sebepleri	22
1. Hata ve Vehem	22
2. İhtilât	22
3. Râvinin Görme Yetisinin Kaybolması	23
4. Yazılı Eserinin Yok Olması ve Yanında Bulunmaması.....	23
5. Hadisin Mana İle ve İhtisar Edilerek Rivayet Edilmesi.....	24
6. Râvinin Hadis Rivayet Ettiği Hocası İle Az Vakit Geçirmesi	24
7. Râvilerin Tedlîste Bulunması.....	25
D. İlleti Bilmenin Yolları	25
1. Bir Hadisin Bütün Tariklerini Bir Araya Getirmek Ve Birbirleriyle Karşılaştırmak	25
2. Râvilerin Derecelerini Bilmek	27
3. Râvilerin Hadis Tahammül Yollarını Bilmek	28
4. Râvilerin İsimlerini, Künyelerini ve Neseplerini bilmek.....	29
5. Râvinin Bütün Durumlarını Bilmek.....	29
6. Râvilerin Doğum-Vefat Tarihlerini ve Rihlelerini bilmek.....	30
E. İlletin Görüldüğü Yerler	30
1. Senedde Görülen İllet Çeşitleri	30
a. İnkıtâ Sebebiyle Oluşan İlletler	30
b. Râvinin Zayıf Olması Sebebiyle Oluşan İlletler	31

c. Râvinin Sarâhaten Belirttiği Semâının Yanlış Olmasıyla Ortaya Çıkan İletler	32
d. İsnadda Meydana Gelen Değişiklikler Sebebiyle Oluşan İletler	33
e. Mevkuf Olan Rivayetin Merfû Olarak Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler	33
f. Mürsel ya da Munkatı Olan Bir Rivayetin Muttasıl/Mevsûl Olarak Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler	34
2. Metinde Gerçekleşen İlet Çeşitleri.....	35
a. Hadisin Manen ve İhtisar Edilerek Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler	35
b. Metindeki Bir Lafzın Farklı Bir Lafızla Karıştırılması Sonucunda Oluşan İletler.....	36
c. Hadisi Rivayet Eden Râvinin Hadisin İçeriğine Muhalefet Etmesi	36
d. Hadisin Metnine Yapılan İdrac Sebebiyle Oluşan İletler	36
e. Metne Yapılan Ziyadeler Sebebiyle Oluşan İletler	37
II. İBN EBÎ HÂTİM VE EL-İLEL ADLI ESERİ	37
A. İbn Ebî Hâtım	38
1. Hayatı	38
2. İlmî Kişiliği	39
3. İlim Yolculukları	40
4. Hocaları	41
a. Ebû Zûr'a.....	41
a.1. Hayatı	42
b.2. İlmî Kişiliği	43
b. Ebû Hâtım	44
b.1. Hayatı	44
b.2. İlmî Kişiliği	45
5. Eserleri	46
B. İbn Ebî Hâtım'ın el-İlel Adlı Eseri.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

EL-İLEL'DE METNİ İLLETLİ OLAN RİVAYETLER İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

I. HATA	54
A. Genel Kullanımı	54
B. el-İlel'de Metne Yönelik İlet Değerlendirmelerinde Hata Kullanımı	55
II. VEHEM/VEHİM	56
A. Vehem ile Vehim Kelimeleri Arasındaki Fark	56
B. el-İlel'de Vehem Kavramının Kullanımı.....	58
III. TASHİF	59
A. Kavramın Ortaya Çıkışı ve Kullanımı	59
B. Usûl Eserlerinde Tashif Kavramı ve el-İlel'deki Kullanımı	60

IV. MÜNKER	63
A. Mütekkadim ve Müteahhir Dönem Hadis Usûlcülerine Göre Münker Kavramı.....	63
B. el-İlel’de Münker Kavramının Kullanımı	69
V. ŞÂZ / GAYR-i MAHFÛZ	71
A. Mütekaddim ve Müteahhir Dönem Hadis Usûlcülerine Göre Şâz Kavramı. 71	
B. Gayr-i Mahfûz Kavramı ve el-İlel’deki Kullanımı	75
VI. ZİYADE	77
A. Ziyade Kavramı ve Sikanın Ziyadesi Meselesi.....	77
B. el-İlel’deki Kullanımı	80
VII. MÜDREC/İDRÂC.....	80
A. Kelime ve Istılâhî Anlamı	81
B. Müdrecin Çeşitleri.....	82
C. el-İlel’deki Kullanımı	84
VIII. İHTİSAR	85
A. Usûl Eserlerinde İhtisar Tartışmaları	85
B. el-İlel’deki Kullanımı	86
XI. NESH.....	87
A. Nesh Kavramı.....	87
B. Usûl Eserlerinde Nesh Meselesi.....	89
C. el-İlel’deki Kullanımı	90
X. MUZTARİB.....	90
A. Usûl Eserlerinde Muztarib Kavramı	91
B. el-İlel’deki Kullanımı	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN EBİ HÂTİM’İN METİN YÖNÜNDEN İLLETLİ SAYDIĞI RİVAYETLER

I. METNİN LAFZINDA BULUNAN İLLETLER.....	96
A. Hata Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler	96
1. Hatanın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler	96
a. Akşam Namazında A’lâ Suresinin Okunması Rivayeti	97
b. Yatsı Namazını Vakti Girdikten Bir Süre Sonra Kılma Hakkındaki Rivayet	98
c. Ümmü Habibe Rivayeti.....	99
d. Oruçlu İken Eşi Öpme ile İlgili Rivayet	101
e. “Ramazan Ayı İçin Şaban Hilalini Sayın” Rivayeti.....	101
f. Babanın Çocuğu Sebebiyle Çocuğun da Babası Sebebiyle Hesaba Çekilmeyeceği Hakkındaki Rivayet.....	103
g. Mukim Bir Kişinin Dışarıdan Gelen Satıcıya Aracılık Etmesinin Nehyi	105

h. İstişare Rivayeti.....	106
i. “Bu İki Cennet Ehli Yaşlılarının Efendileridir” Rivayeti	107
1. Rasulullah’ın Anneye Karşı İyi Davranmayı Tavsiye Etmesi Hakkındaki Rivayet	109
j. Başkasının Gizli Kusurlarını Araştırmanın Neyhi Hakkındaki Rivayet.....	110
2. Hatanın Kimden Kaynaklandığı Belirtilmeyen Rivayetler	111
a. Tek Bir Elbise İle Namaz Kılmak	111
b. Ezan Lafızlarının İkişer Defa Okunması Hakkındaki Rivayet	112
c. “Ben Aranızda Rasulullah’ın Namazına En Benzer Kılan Kişiyim” Rivayeti	113
d. Hırsızlık Yapan Çocuğun Cezası Hakkındaki Rivayet	114
e. Hassân b. Sâbit Rivayeti.....	115
f. Fatıhasız Namazın Geçersiz Oluşu Hakkındaki Rivayet.....	116
g. Rasulullah’ın Tok Olarak Namaz Kılmaması Hakkındaki Rivayet.....	117
h. “Utanmıyorsan Dilediğini Yap” Rivayeti	117
B. Ziyade Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	118
1. Ziyadenin Kaynaklandığı Kişinin Belli Olduğu Rivayetler.....	119
a. “Kıyamet Günü İnsanlar Arasında İlk Hüküm Verilecek Konu Kan Davası Hakkındadır” Rivayeti	119
b. Namazda İnsanların Anlayacağı Şekilde İşaretle Bulunan Kişinin Namazının Bozulması Hakkındaki Rivayet	120
c. İhramlı Kişinin Kokulu Elbise Giymekten Nehyedilmesi Hakkındaki Rivayet	121
2. Ziyadenin Kaynaklandığı Kişinin Belli Olmadığı Rivayetler.....	122
a. Cünüp ve Hayızlı Kişinin Mescide Giremeyeceği Hakkındaki Rivayet	122
b. Hz. Peygamber’in Rukûsu ve Secdesi Hakkındaki Rivayet	123
c. Çocuğun Babası Yerine Haccetmesi Hakkındaki Rivayet	124
d. “Sizden En Son Ölecek Kişi Ateşte Ölecektir” Rivayeti	124
e. Verilmesi Uygun Görülmeyen İsimler Hakkındaki Rivayet.....	126
f. “İnsanların En Hayırlısı Benim Çağırda Yaşayanlardır” Rivayeti	126
C. Vehem Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler	127
1. Vehemin Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler	127
a. İftitah Tekbirinde Parmakların Arasının Açılması Hakkındaki Rivayet	127
b. Cuma Günü Yıkanmanın Fazileti Hakkındaki Rivayet	129
c. Ödünç Alınan ve Kırılan Kabı Rasulullah’ın Tazmin Etmesi Rivayeti	130
d. Ölü Koyun Rivayeti	132
2. Vehemin Kimden Kaynaklandığı Belirtilmeyen Rivayetler	133

a. Cinsel Organa Dokunma Sebebiyle Abdest Alınmasının Emredilmesi Hakkındaki Rivayet.....	133
b. Namazdan Bir Rekata Yetişen Kişi Hakkındaki Rivayet	134
c. Baş Parmağın Diyeti Hakkındaki Rivayet	135
D. Şâz / Gayr-i Mahfûz Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	136
1. Şâzlığın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler	136
a. Hz. Peygamber'in İftitah Tekbirinde Ellerini Kaldırması Rivayeti	136
b. İmamın Arkasında İken Onu Dinlemek Hakkındaki Rivayet	137
c. Namaz Sırasında Sol Tarafa Tükürmenin Yasaklanması Rivayeti	138
d. Ramazan Orucunun Kazası Hakkındaki Rivayet	140
e. Hz. Peygamber'in Yüzük Taktığı Eli Hakkındaki Rivayet	140
f. Sivri Dişli Yırtıcı Kuşların Yenmesinin Nehyi	141
2. Şâzlığın Kaynağının Belirtilmediği Rivayetler	142
a. Rasulullah'ın Ensara İstiğfâr Etmesi	142
E. Mûnker Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	143
1. Nekaretin sebebinin zikredildiği rivayetler	143
a. İnşikâk Suresinde Tilavet Secdesi Rivayeti	143
2. Nekaretin Kimden Kaynakladığı Belirtilmeyen Rivayetler	144
a. Şu'f'a Hadisi	144
b. Ana-babaya Kötü Davranan Kişi Hakkındaki Rivayet	144
c. İsimlerin En Güzeli ve En Kötüsü Hakkındaki Rivayet	145
F. İdrac Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	146
1. İdracın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler	146
a. Uykudan Kalkan Kişinin Abdest Almadan Önce Ellerini Yıkaması Hadisi	146
b. Kabe Anahtarının Teslim Edilmesi Rivayeti	147
c. Bedir Günü Hz. Peygamber'e Vahyin Ulaşması Rivayeti	149
d. Taksim Edilmeyen Arazi için Şu'f'a Hakkının Olması Hakkındaki Rivayet	150
e. Şaraptan Dönüşmüş Sirkenin İçilmesi Hakkındaki Rivayet	151
G. Tashif Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler	152
1. Bir Yahudi Erkeğinin ve Bir Yahudi Kadının Recm Edilmesi Hadisi	152
2. Nebiz Kapları Rivayeti	153
3. Cennette Genç Hanımlarla Beraber Olma Rivayeti	155
4. Deccal'in Mühürlenmesi Rivayeti	156
H. İzdırap Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	157
1. Ateşin Değdiği Yemeklerden Dolayı Abdestin Gerekmemesi Rivayeti ..	157
II. METİNDEN ÇIKAN HÜKME TESİR EDEN İLLETLER	158
A. İhtisar Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	158
1. Yalnızca Ses ve Koku Sebebiyle Abdestin Gerekmesi	158
2. Hz. Peygamber'in Güneş Doğduktan Sonra Sabah Namazını Kılması ..	160

3. Hz. Peygamber'in Namazda Parmağıyla İşaretle Bulunması Hakkındaki Rivayet	162
4. Hz. Peygamber Dişi Atı "Feres" Olarak İsimlendirmesi	164
5. Eşinin Nafakasını Ödemeyenin Durumu Hakkındaki Rivayet	165
6. Hz. Peygamber'in Töhmetsi Altında Olan Kişiyi Hapsetmesi Hakkındaki Rivayet	166
B. Hata Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler	167
1. İhramlı ve Oruçlu İken Hacamat Olma Hakkındaki Rivayet.....	167
2. Kocasını Ölen Eşinin Üç Gün İddet Beklemesi Hakkındaki Rivayet.....	167
3. "Biz Rasulullah Döneminde Dedeye Mirasçı Olurduk" Rivayeti.....	169
C. Nesh Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	170
1. "Su Sudandır" Rivayeti	170
2. Tatbik Rivayeti.....	171
D. Münker Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler	172
1. Rasulullah'ın Eşini Öptükten Sonra Abdest Almaması Hakkındaki Rivayet	172
E. Değerlendirme.....	173
SONUÇ	177
KAYNAKÇA.....	181

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.e.** : Aynı eser
- b.** : İbn/bin (oğlu)
- bkz.** : Bakınız
- bt.** : Bint (kızı)
- C.** : Cilt
- Çev.** : Çeviren
- DİA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- h.** : Hicrî
- Hz.** : Hazret-i
- İFAV** : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- nşr.** : Neşreden
- r.** : Radıyallahu anh
- s.** : Sayfa
- s.a.v.** : Sallallâhü aleyhi ve sellem
- Thk.** : Tahkik eden
- t.y.** : Basım tarihi yok
- v.** : Vefat tarihi
- y.y.** : Yayın yeri yok

GİRİŞ

Konu ve Kapsam

Müslümanlar için dini yaşamadaki ve uygulamadaki en önemli kaynaklarından olan sünnet, rivayetler kanalıyla günümüze ulaşmıştır. Bu rivayetler râviler aracılığıyla nesilden nesile aktarılmış ve akabinde musannifler tarafından kitaplarda tasnif edilmiştir. Kitaplarda tasnif edilen rivayetler ise ancak dakik bir tenkit sürecinden geçtikten sonra muteber hadis kaynaklarında yer almıştır. Zira hadisler, insan olan râviler tarafından nakledilmiş, bu da onların potansiyel olarak rivayetlerinde hata yapabileceği ve içine yalanın karışabileceği sorununu gündeme getirmiştir. Nitekim bu sorun hicrî I. asırda ortaya çıkmış ve daha sonraki asırlarda ise hadis rivayetinin sistemleşmesiyle beraber önemli bir problem haline gelmiştir. Muhaddisler, hadislerin sahîh ve sakîm olanlarını birbirinden ayırmak için çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler sonucunda ortaya râvileri inceleyen cerh-tâ'dil ve rivayetleri tetkik eden illel gibi ilimler ortaya çıkmıştır. Rivayetlerde var olan ve açık veya gizli hataları tespit etmeyi gaye edinen illel ilmi de, bu anlamda hadislerin sahîhini sakîminden ayırma faaliyeti içerisine dâhil olmuş ve hadis ilmi içinde son derece önemli bir konum elde etmiştir.

Modern dönemde ise Batılı araştırmacıların ve modernist çalışmaların da etkisiyle, İslam dünyasında hadislerin sahîh olanlarının zayıf olanlarından ayrılması meselesi farklı bir şekilde yeniden gündeme gelmiştir. Zira onların iddialarına göre muhaddisler, hadis tenkit faaliyeti sırasında yalnızca isnadı göz önüne almış, metni ise arka plana atmışlardır.¹ Bu durum onlar için hadis tenkidinin yeterli olmadığının bir göstergesi olmuştur. Benzer şekilde İslam âleminde de hadisçilerin metin/muhteva tenkidıyla ilgilenmediğini iddia eden çalışmalar yapılmıştır.² Bu iddialar, İslam dünyasındaki modern çalışmaları etkilemiş ve cevaben, muhaddislerin de

¹ İslam dünyasında ortaya çıkan modern tartışmalar için bkz. Mahmud Ebu Reyze, **Advâu ale's-sünneti'l-muhammediyye**, 6. baskı, Kâhire, Dâru'l-Meârif, t.y.; Gautier Herald A. Juynboll, **Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.

² Muhaddislerin metin/muhteva tenkidi ile ilgilenmediği iddiası için bkz. Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, Kâhire, Müessesetu Hindâvî, 1433/2012, s. 238; Ahmed Emîn, **Duha'l-İslâm**, Kâhire, Müessesetu Hindâvî, 1433/2012, s. 482.

metin/muhteva tenkidi yaptığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.³ Son zamanlarda oldukça revaçta olan bu mesele, hakkında birçok çalışma yapılmasına rağmen güncelliğini koruyarak tartışılmaya devam edilmiştir. Muhaddislerin hadislerin muhtevasına yönelik tenkidî bakış açısına sahip olduğunu iddia eden çalışmalarda zikredilen başlıklardan biri de ilel eserlerinde hadislerin metin/muhteva tenkidinin yapıldığı görüşüdür.⁴

Bu çalışmada, hadis tenkit faaliyetinin bir alt dalı olan ilel ilminde, rivayetlerin metin yönünden tetkik edilip edilmediği hususu incelenecektir. Ele alınacak olan bu konu, İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel** adlı eseri özelinde gerçekleştirilecektir. Bir diğer ifadeyle bu tezde, İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel** adlı eserinde metin yönünden illetli sayılan rivayetler konu edilecektir.

Rivayet dönemi eserleri arasında birçok ilel kitabı olmasına rağmen niçin İbn Ebî Hâtim'in eserinin seçildiği hususuna da değinilmesi gerekmektedir. Bu eserin seçilmesinin en temel nedeni; **el-İlel**'de metin yönünden illetli rivayetlere, diğer ilel eserlerine göre daha fazla yer verilmesidir. Ayrıca bu eserde yapılan metne yönelik illet tespitleri, çoğunlukla sarıh bir şekilde yapılmıştır. Müslim'in (v. 261/875) **Kitâbu't-Temyîz**'i⁵ ve Dârekutnî'nin (v. 385/995) **el-İlelû'l-vâride** adlı eserlerinde de metne yönelik illet tespitleri olmakla birlikte, hem **el-İlel**'e göre daha az bir yekûn tutması hem de **el-İlel**'deki gibi açık bir şekilde metne yönelik tespitlerin bulunmaması, İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'inin ana kaynak olarak seçilmesine neden olmuştur.

Bu tezde incelenecek olan rivayetler, müellifi tarafından açıkça illetinin metinde olduğu ifade edilen rivayetler arasından seçilmiştir. Zira eserde birçok rivayet

³ Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, **Hadis'te Metin Tenkidi Metotları**, çev. İlyas Çelebi, Âdil Bebek, Ahmet Yücel, İstanbul, Kitabevi, t.y.; Salâhuddîn b. Ahmed el-İdlîbî, **Menhecû'n-nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîsi'n-nebevî**, 1. Baskı, Kâhire, Dâru'l-Feth, 1431/2013.

⁴ Bu iddialar için bkz. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, **el-Envâru'l-kâşife limâ fi Kitâbi 'Advâu ale's-sünne mine'z-zeleli ve't-tadlîli ve'l-mücâzefe**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y., s. 263-264; Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 29, 2010, s. 225-250.

⁵ Bu eserde metninde illet tespit edilen 15 rivayet incelenmiştir. Bkz. Muhammet İkbâl Aslan, "Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 89.

mutlak ifadelerle de değerlendirilmiştir. Bu anlamda açıkça metne yönelik yapılan illet değerlendirmelerinin olmadığı rivayetler, araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bununla beraber açıkça metin üzerinde illet tespiti yapılan rivayetlerin hepsi tezde ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki kimi araştırmacılar; bu eserde yer alan “bu hadis münkerdir”, “bu hadis batıldır” gibi değerlendirmelerin ilel eserlerinde metin/muhteva tenkidine dair örnek teşkil ettiğini iddia etmektedir.⁶ Ancak bu tezde, söz konusu iddiadaki değerlendirme ifadelerinin doğrudan metinle alakalı olduğu tam anlamıyla ispatlanamaması nedeniyle mutlak anlamda “bu hadis münkerdir” şeklinde değerlendirmelerin yer aldığı illetli rivayetler, çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir.

Amaç ve Metot

Metin yönünden illetli rivayetlerin konu edildiği bu tezde ulaşılmak istenen belli başlı amaçlar bulunmaktadır. Bu tezin en temel amacı, **el-İlel** adlı eserde illetli rivayetlerin tespiti yapılırken hadis metinlerinin göz önüne alınıp alınmadığını ortaya koymaktır. Bunun akabinde ilel eserlerinde modern anlamda bir metin/muhteva tenkidinin var olup olmadığını saptamaktır. Bunlarla beraber bir diğer amaç da; metin yönünden illetli rivayetlerin muteber hadis kaynaklarına nasıl yansıdığını belirlemektir. Ayrıca imkân dâhilinde İbn Ebî Hâtim’in metin yönünden illetli saydığı rivayetlerin diğer münekkitler tarafından da aynı şekilde değerlendirilip değerlendirilmediğini tespit etmek, tezin diğer amaçlarından birini teşkil etmektedir.

Bu tezde metin yönünden illetli sayılan rivayetler, **el-İlel** özelinde incelendiği için, Birinci Bölüm’de öncelikli olarak ilel ilminin tanıtımı yapılmak suretiyle bu alandaki temel meselelere ve **el-İlel** adlı eserin genel özelliklerine değinilmiştir. Bunun akabinde ise müellifin kendisi ve eserde sürekli nakillerde bulunduğu hocası Ebu Zür’a (ö. 264/878) ile babası Ebû Hâtim’in (v. 277/890) hayatları kısaca ele alınmıştır. Bu bölümün yazılmasıyla, Üçüncü Bölüm’de ele alınacak metin yönünden illetli rivayetlerin ilel alanıyla olan ilişkisinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

⁶ Muhittin Düzenli, “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim’in İlel Adlı Eseri Özelinde”, s. 225-250.

İkinci Bölüm’de ise **el-İlel**’de geçen ve metin yönünden illetli rivayetleri belirtmek için kullanılan belli başlı bazı kavramlar tarif edilmiştir. Yine sözlüklerden ve usûl eserlerinden istifade edilerek tanıtılan bu kavramlar; mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemi âlimlerinin kullanımları esas alınarak incelenmiştir. Bu anlamda kavramların sınırları çizilirken hem mütekaddimûn dönemi âlimlerinin kullanımlarından hem de müteahhir dönemde yapılan tariflerden yararlanılmıştır. Bu bölüm ile beraber, müellifin kullanmış olduğu kavramlarla metin yönünden illetli rivayetlerin hangi sebeplerden dolayı illetli sayıldığı sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Ayrıca incelenen kavramlar, **el-İlel**’deki kullanımlar göz önüne alınarak incelenmiştir.

Üçüncü Bölüm ise tezin ana bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde **el-İlel**’deki bütün rivayetler taranarak metin yönünden illetli sayılan rivayetler tespit edilmiş ve her biri müstakil olarak incelenmiştir. Tespit edilen bu rivayetler, tümevarım metoduyla ele alınarak analiz edilmiştir.

Rivayetler incelenirken öncelikle, illetli sayılan rivayetlere isnadlarıyla beraber yer verilmiş ve akabinde müellifin zikrettiği rivayetle ilgili belirtmiş olduğu hükümler nakledilmiştir. İletli rivayetin mukabilinde olan ve doğru olduğu düşünülen bir rivayet varsa o da illetli rivayet incelenirken ele alınmıştır. Tespit edilen metin yönünden illetli rivayetler, Mektebetü’ş-şâmile adlı program yardımıyla tek tek ele alınarak hadis kaynaklarında yer alıp almadığı tetkik edilmiştir. Bu anlamda hem illetli sayılan rivayetler hem de doğru olduğu düşünülen rivayetler, geniş kapsamlı bir tahrir çalışmasıyla hadis kaynaklarındaki yerleri tespit edilmiştir. Ayrıca farklı ilel eserlerindeki âlimlerin ya da rivayetü’l-hadis eseri musanniflerinin, illetli sayılan rivayetle ilgili değerlendirmeleri var ise onlar da dipnotlarda ayrıca belirtilmiştir. Bu anlamda **el-İlel**’de metin yönünden illetli olduğu ifade edilen bazı rivayetler farklı âlimlerin görüşleri ile karşılaştırılmak suretiyle **el-İlel**’deki değerlendirmelerin doğruluğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Rivayetlerde illete sebep olan râviler ise, ricâl kitaplarından yararlanılarak adalet ve zabt yönünden değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur. Birden fazla ricâl

kaynağına müracaat edilerek yapılan değerlendirmeler sonucunda râvi hakkında oluşan genel kanaat dipnotlarda belirtilmiştir. Râvi değerlendirilmesinde esas alınan metot ise ricâl eserlerindeki görüşlerin nakledilmesi ve genel kanaatin ortaya konulması şeklinde olmuştur.

Tespit edilen rivayetlerin değerlendirilmesinde tümevarım metodu benimsenmiş, böylece bütün rivayetler tek tek yukarıda zikredilen aşamalara göre ele alınmış ve ortaya çıkan sonuç ise Üçüncü Bölüm'ün sonunda belirtilmiştir.

Tezde geçen isimlerin imlasında çoğunlukla Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi dikkate alınmış, ancak gerektiği yerlerde arapça i'rab kuralları gözetilerek isimlerin imlasına da dikkat edilmiştir. Ayrıca çalışma boyunca ismi zikredilen her bir kişinin ilk geçtiği yerde vefat tarihinin verilmesine dikkat edilmiştir. Bununla beraber Üçüncü Bölüm'de ele alınan rivayetlerin isnadlarında yer alan râvilerin vefat tarihleri belirtilmemiştir.

Kavramlar

Son dönemlerde yapılan tartışmaların etkisiyle bu tezde kullanılacak olan kavramlar üzerinde bir karışıklığın olduğu ifade edilebilir. Zira bu tezin başlığında geçen metin yönünden illetli rivayetler ifadesi, okuyucunun zihninde farklı meseleleri çağrıştırmaları mümkündür. Bu anlamda “metin yönünden illet” ifadesiyle metin tenkidi akla gelebilmektedir. Bu sebeple tezde tespit edilmesi amaçlanan metin yönünden illetli rivayetler ile neyin kastedildiğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Daha öncesinde ise metin tenkidinin üzerindeki anlam karmaşasını gidermek yerinde olacaktır.

Tezde metin yönünden illetli rivayetler inceleneceği için illet kavramı hakkında bilgi verilmesi de gerekir. Istilâhî olarak illet hadise ârız olan gizli-kapalı ve hadisin sıhhatine etki eden sebebler”⁷ olarak tarif edilmiştir. Bu kavram Birinci Bölüm'de genişçe ele alınacaktır.

⁷ Burhaneddin İbrahim b. Ömer Bikâî, **en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-elfiyye**, I-II, Thk. Mâhir Yasin Fahl, Mektebetü'r-Rüşd, 1427/2007, C:I, s.501.

Metin tenkidinin Türkçede üç farklı anlamı karşıladığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi tenkitli neşir manasında kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle “bir eser ve metnin geçirdiği süreçlerde maruz kaldığı bozulma ve değişiklikleri düzelterek orijinal haline döndürme faaliyeti”⁸ anlamında kullanılmaktadır. Türkçede tenkitli neşir ifadesi, Arapçada daha çok tahkik kavramıyla ifade edilmektedir. Metin tenkidi ifadesi ikinci olarak, Batıda ve Türkiye’de edebiyat eleştirisi anlamında kullanılmaktadır.⁹ Metin tenkidi, üçüncü olarak ise klasik isnad tenkidinden farklı olarak hadis metnlerinin muhtevasını, Kur’an-ı Kerim’e, sünnete, akla, tecrübeye, tarihi bilgilere ve bilime arz ederek hadisin sıhhatini tespit etme faaliyeti anlamında kullanılmaktadır. Bu kavram, oryantalist araştırmacıların hadisçileri, rivayetlerin metnlerini eleştiriye tabi tutmadıkları suçlamasından sonra, Batıdan ödünç alınarak “hadislerin metnlerinin tenkidi” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰ Fakat hadis ilmi için kullanılan metin tenkidi ifadesinin Batıda tam karşılığı olmaması ve zihinlerde bir karışıklık meydana getirmesinden dolayı muhteva/içerik tenkidi kavramının kullanılması daha isabetli görülmektedir.¹¹ Bu çalışmada da metin tenkidinin verilen üçüncü manası kullanılacak olup, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için bu kavram, geçtiği her yerde metin/muhteva tenkidi şeklinde kullanılacaktır.

Bu çalışmada kullanılan metin yönünden illetli rivayet ifadesinin, metin/muhteva tenkidi ile bir ilişkisinin olup olmadığının belirtilmesi de konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Öncelikle bu tezde kullanılan metin yönünden illetli/metni illetli rivayet kavramı, metin/muhteva tenkidinden oldukça farklı bir manayı ifade etmektedir. Zira kullanılan ifade ile hadis metnlerinin muhtevasının tenkit edilmesi değil, hadislerin lafızlarının tenkit edilmesi ifade edilmeye çalışılmıştır. Özellikle çalışma konusu olan **el-İlel**’deki metin yönünden illetli sayılan rivayetlerin çoğu, metindeki lafız bozukluklarını ve kelime hatalarını ortaya koymaktadır. Metnin muhtevasının herhangi bir kritere göre değerlendirmesi söz konusu olmamıştır. Bu

⁸ Salâhattin Polat, **Metin Tenkidi**, 3.Baskı, İstanbul, İFAV, 2020, s. 23.

⁹ Polat, **Metin Tenkidi**, s.23.

¹⁰ Bu iddialar için bkz. Salâhattin Polat, “Hadiste Metin Tenkidi I”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 6, 1989, s. 113-130.

¹¹ Polat, **Metin Tenkidi**, s. 25.

çalışmada da metin yönünden illetli rivayet denildiğinde metin/muhteva tenkidi kastedilmemektedir. Özellikle metin yönünden illetli rivayet kavramının seçilmesiyle, **el-İlel**'de metin/muhteva tenkidinin olmadığı ortaya konulmak istenmiştir.

Kaynaklar

Bu tezde ele alınan “İlel İlmi ve İbn Ebî Hâtim’in el-İlel Adlı Eseri”, “el-İlel’de Metni İletli Rivayetler İçin Kullanılan Kavramlar” ve “İbn Ebî Hâtim’in Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler” adlı bölümleri oluşturmak için birçok eser incelenmiştir. Bununla beraber tezin konu edindiği eser olan **el-İlel** bu çalışmanın ana kaynağıdır. Ayrıca söz konusu eserdeki illetli rivayetlerin diğer ilel eserlerinde yer alması sebebiyle farklı ilel eserlerine de müracaat edilmiştir. Bu anlamda müracaat edilen ilel eserlerinden Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) **el-İlel ve ma‘rifetu’r-ricâl**’i, Müslim’in **Kitâbu’t-Temyîz**’i ve Dârekutnî’nin **İlelü’l-vâride** adlı eserleri bu tezin başvuru kaynaklarından olmuştur.

Birinci Bölüm’de ilel ilminin tarifi ve bu alanın özellikleri, kuralları ve incelediği rivayetler ele alınmıştır. Bu anlamda bu bilgileri geniş bir şekilde ele alan İbn Receb el-Hanbelî’nin (v. 795/1393) **Şerhu İleli’t-Tirmizî** adlı eserine başvurulmuştur. Ayrıca bu eserin muhakkiki olan Hemmâm Saîd’in yazmış olduğu mukaddimeden de istifade edilmiştir. Mahir Yâsin Fahl’ın beş ciltlik ansiklopedik eseri olan **el-Câmi‘ fi’l-ilel ve’l-fevâid**’i, Hamza el-Melîbârî’nin **el-Hadîsu’l-ma‘lûl**’ü, Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî’nin **İlelü’l-hadîs** adlı yüksek lisans tezi, Mustafa Bâhû’nun **el-İlle ve ecnâsuhâ ‘inde’l-muhaddisîn**’i, Kudret Karaçam’ın **İlel Edebiyatı** başlıklı yüksek lisans tezi, Muhittin Düzenli’nin **Hadislerde Gizli Kusurlar -Şâz ve İlet-** adlı eseri ve Ömer Faruk Akpınar’ın **Rivayet Asrında İlet - Bezzâr Örneği-** adlı eseri; Birinci Bölüm’ün yazılmasında kullanılan kaynaklar arasındadır. Bunların yanında illeti ve muallel hadisi açıklayan hadis usulü eserlerinden de istifade edilmiştir. Bu anlamda; Hâkim’in (v. 405/1014) **Ma‘rifetu ulûmi’l-hadis**’i, Hatib el-Bağdâdî’nin (v. 463/1071) **el-Câmi‘ li-ahlâki’r-râvî**’si ile **el-Kifâye fi ulûmi’l-hadis**’i, İbnu’s-Salâh’ın (v. 643/1245) **Ulûmu’l-hadîs**’i, İbn Hacer’in (v. 852/1449) **Nüzhe**’si ile **Nuket**’i ve Bikâî’nin (v. 885/1480) **en-Nuketü’l-vefiyye**’si başvuru temel hadis usulü eserleridir. Ayrıca Birinci Bölüm’de müellifin

hayatının ele alındığı başlıkta **el-İlel**'in muhakkikleri olan el-Humeyyid ve el-Cüreysî'nin yazmış olduğu giriş bölümüne müracaat edilmiş, İbn Ebî Hâtim'in hayatını ve eserini ele alan Rahile Yılmaz'ın "İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-hadis" adlı eseri" başlıklı makalesinden ve "**İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelü'l-hadis" Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler**" başlıklı yüksek lisans tezinden de faydalanılmıştır. İbn Ebî Hâtim üzerine özel çalışmalardan faydandırıldığı gibi Safedî'nin (v. 764/1363) **el-Vâfi** adlı eseri, Zehebî'nin (v. 748/1348) **Tezkiratu'l-huffâz**'ı ve **Siyeru a'lâmu'n-nübelâ** gibi biyografi türü eserlerine de sık sık müracaat edilmiştir.

İkinci Bölüm'de **el-İlel**'de metin yönünden illetli rivayetler için kullanılan kavramlar ele alındığı için, bu bölümde ekseriyetle lügat ve hadis usûlü kitaplarına başvurulmuştur. Bu anlamda kavramların sözlük anlamları için İbn Manzûr'un (v. 711/1311) **Lisânu'l-arab**'ı ve Zebîdî'nin (v. 1205/1791) **Tâcu'l-arûs**'u gibi ansiklopedik sözlüklerden faydalanılmıştır. Kavramların ıstılâhî manalarının tespiti için ise yukarıda da zikredilen hadis usulü eserlerine müracaat edilmiştir. Bununla beraber bazı kavramların mütekaddim ve müteahhir dönemdeki kullanımlarının farklılıklarından dolayı ihtiva ettiği manalar değişiklik arz etmiştir. Bu değişiklikleri tespit eden müstakil çalışmalar mevcut olduğu için bu çalışmalardan da azami derecede istifade edilmiştir. Bu manada bazı kavramların ele alınmasında el-Muhammedî'nin **eş-Şâz ve'l-münker**'i, es-Sülemî'nin **el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdî'l-hadîs**'i, Ebû Semha'nın **el-Hadîsu'l-münker** adlı eserleri, Hamza el-Melîbârî'nin **Ziyâdetü's-sika fî kütübi mustalahi'l-hadis**'i, Nurullah Şevket Peker'in **Ziyâdâtu's-sikât**'ı ile Yusuf Suiçmez'in **Sikanın Ziyadesi** başlıklı yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır.

Üçüncü Bölüm'de **el-İlel**'de metin yönünden illetli olduğu ifade edilen rivayetler ele alınmış ve her bir rivayetin geniş bir şekilde tahriri yapılmıştır. Bu tahrir esnasında dijital ve matbu olarak ulaşılabilen her kaynağa müracaat edilmiştir. Bu anlamda rivayetlerin geçtiği yerleri tespit etmek için başta Kütüb-i Tis'a olmak üzere İbn Huzeyme (v. 311/924) ve İbn Hibbân'ın (v. 354/965) **Sahih**'leri, Tahâvî'nin (v. 321/933) **Şerhu Müşkilu'l-âsâr**'ı, Taberânî'nin (v. 360/971) **Mu'cem**'leri, Hâkim

en-Nîsâbü'rî'nin **Müstedrek**'i ve Beyhâkî'nin (v. 458/1066) **Sünenü'l-kübrâ**'sı gibi rivâyetü'l-hadis eserlerine başvurulmuştur. Ayrıca illetin meydana gelmesine sebep olan râvilerin araştırılması için de Buhârî'nin (v. 256/870) **Târihu'l-Kebîr**'ine, İbn Ebî Hâtim'in **el-Cerh ve't-ta'dîl** 'ine, İbn Adî'nin (v. 365/976) **el-Kâmil**'ine, İbn Hibbân'ın **es-Sikât**'ı ve **el-Mecrûhîn** adlı eserlerine, Mizzî'nin (v. 742/1341) **Tehzîbu'l-Kemâl**'i, Zehebî'nin **Siyer**'i ile **Tezkiratu'l-Huffâz**'ına ve İbn Hacer'in **Tehzîbu't-Tehzîb** ile **Lisânu'l-Mizân**'ına müracaat edilmiştir.

Tezin amaçlarını şekillendirirken istifade edilen bir çalışma da Muhittin Düzenli'nin kaleme aldığı “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim Özelinde” başlıklı makalesi olmuştur. Bu makalede Düzenli, ilel eserlerinde metin tenkidinin yansımalarının bulunduğunu iddia etmiş ve **el-İlel** eserinden örnekler göstermiştir. Ayrıca Düzenli, İbn Ebî Hâtim'in kullanmış olduğu “bu hadis münkerdir”, “bu hadis batıldır” gibi mutlak anlamda yapmış olduğu değerlendirmelerin metin/muhteva tenkidi olduğunu savunmuştur.

Bu tezin konusuyla alakalı olduğu gözükken bir diğer eser ise Suud-i Arabistan'da yapılmış olan **Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs**¹² adlı doktora çalışmasıdır. Sultan b. Fehd et-Tübeyşî tarafından kaleme alınan bu doktora çalışmasında, metin/muhteva tenkidi yapıldığı düşünülen ve birçok ilel eserinden tespit edilen illetli rivayetler bir araya getirilmiştir. Ancak metin/muhteva tenkidi yapıldığı ifade edilen rivayetlerin sadece bir araya getirilip detaylı tahlillerin yapılmaması önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Bu anlamda bu tezde ortaya konulacak olan sonuçlar söz konusu çalışmada mevcut değildir.

¹² Sultan b. Fehd et-Tübeyşî, “Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs”, Câmiatu Melik Suûd, Doktora Tezi, 1427.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLEL İLMİ VE İBN EBÎ HÂTİM'İN EL-İLEL ADLI ESERİ

Bu çalışmadaki araştırma konusu olan İbn Ebî Hâtîm'in **el-İlel** adlı eseri özelinde metin yönünden illetli sayılan rivayetlerin incelenmesine geçilmeden önce eserin ilel alanındaki konumunun tespit edilebilmesi adına konuya giriş mahiyetinde bilgilerin verilmesi ve söz konusu eserin kısa bir şekilde tanıtılması önem arz etmektedir. Bu itibarla Birinci Bölüm'de ilel ilmi ana hatlarıyla ele alınacak ve İbn Ebî Hâtîm'in **el-İlel** adlı eseri kısaca ele tanıtılacaktır.

I. İlet Mefhumu ve İlel İlmi

Bu kısımda, hadis ilminin en önemli alt dallarından biri olan ilel ilmi incelenecektir. Öncelikle illet mefhumun etimolojik ve ıstılahî anlamları üzerinde durulacak ve akabinde ilel ilminin temel özellikleri ele alınıp alana dair bilgiler verilecektir.

A. İlet Kavramı

İlel ilminin önemi ve mahiyetine değinilmeden önce illet kelimesinin sözlük ve ıstılahî anlamlarının ortaya konulması, konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu kısımda ise illet sözcüğünün kelime anlamlarına değinilip aralarındaki farklılıklara işaret edilecek ve ıstılahî manası belirtilerek sözlük anlamıyla arasındaki ilişkiye değinilecektir.

1. Sözlük Anlamı

İlet kelimesi sözlükte dört farklı manaya gelmektedir;

1. **عَلَّ - يَعْلُ - عَلًا وَعَلًا** şeklinde gelen illet sözcüğü, ikinci kez su içme manasına gelmektedir. Ayrıca devenin suyun yanına geldiğinde ondan ikinci kez içişini anlatmak için kullanılmakla beraber peşpeşe su içme manasını da içermektedir.¹³

¹³ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, I-XV, Beyrut, Daru Sâdır, 1414/1993, C:XI, s.467; er-Râzi, Zeynuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir el-Hanefî, **Muhtaru's-sihâh**, Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999, s. 216; Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Hüseynî Zebîdî, **Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, I-XXXV, Dâru'l-Hidâye, t.y., C:XXX, s.44.

2. عَـلَّ - يَـعَلِّل - تَـعْلِيلًا şeklinde gelen bu kelime, “oyalanmak”, “oyalamak”, “meşgul etmek” anlamlarına gelmektedir. Çocuğu bir şeyle oyalamak manasında “عَلَّه الصَّبِي بِشَيْءٍ”¹⁴ ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

3. İlet sözcüğü, hastalık manasında kullanılmaktadır.¹⁵

4. Bir şeyin sebebi anlamına gelmektedir.¹⁶

Bazı âlimler illetin ifade etmiş olduğu farklı manaları ıstilahî anlamıyla bağdaştırmışlardır. Örneğin; yukarıda zikredilen illetin ilk anlamının bir hadise tekrar tekrar bakmak ve incelemek manasıyla ilişkilendirilerek ıstilahî anlamıyla bir bağ olduğu belirtilmiştir.¹⁷

Bazı âlimler de yukarıda illet kelimesinin ikinci anlamı olarak zikredilen “oyalamak” manasını esas alarak, illetin ıstilahî olarak da muhaddisi oyalayan, onu zorlayan ve hüküm vermekten alıkoyan anlamında olduğunu ifade etmiş ve böylece kelime anlamıyla ıstilahî mana arasında bir bağ kurmuşlardır.¹⁸

İlletin üçüncü ve dördüncü anlamlarına karşılık gelen hastalık ve sebep manaları, hadiste bulunan probleme ve zayıflığa işaret etmesi sebebiyle ıstilahî olarak illet kavramını karşıladığı ifade edilebilir. Dördüncü mana olan sebep manası da hadiste bulunan illetin sebebi anlamında düşünüldüğünde yine sözlük anlamıyla ıstilahî anlamı arasında bir ilişki kurulmuş olacaktır.

Emir es-San’ânî (v. 1182/1768) yukarıda verilen ilk iki anlamın illetin ıstilahî anlamıyla bir ilişkisinin olmadığını, ancak yukarıda verilen üçüncü ve dördüncü manaların, illet kelimesinin ıstilahî anlamıyla bir bağının bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bu anlamda kimi âlimler ilk iki manayı ıstilahî anlamıyla bağdaştırmanın zorlama

¹⁴ İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C:XI, s.469; er-Râzi, **Muhtaru’s-sihâh**, s. 216.

¹⁵ İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C:XI, s.471; Zebîdî, **Tâcu’l-arûs**, C:XXX, s.44.

¹⁶ İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C:XI, s.471.

¹⁷ İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, **Şerhu İleli’t-Tirmîzî**, I-II, Thk. Hemmam Abdürrahim Saîd, ez-Zerkâ, Mektebetu’l-Menâr, 1407/1986, C:I, s. 21 (Muhakkik Girişi).

¹⁸ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmîzî**, C:I, s.21 (Muhakkikin Girişi).

¹⁹ Emîr es-San’ânî, Ebû İbrahim Muhammed b. İsmâil b. Salâh b. Muhammed, **Tavzîhu’l-efkar li meâni Tenkîhu’l-enzâr**, I-II, Thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uvayza, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997, C:II, s.21.

olduğunu ifade etmiş ve genel olarak üçüncü ya da dördüncü mananın ıstılâhî anlama daha uygun olduğunu belirtmişlerdir.²⁰

Âlimler tarafından tartışılan bir diğer konu ise illetli hadis mefhumunu karşılayacak en doğru kelimenin hangisi olacağı hususudur. Dil açısından ve mana bakımından tartışmaların yoğunlaştığı bu konuda, hem muhaddislerin kullanımları dikkate alınmış hem de dil âlimlerinin görüşleri ön planda tutulmuştur. Aşağıda verilen üç terim, illetli hadise karşılık olarak kullanılmış ve hangisinin daha doğru bir kullanım olduğu hakkında görüş ayrılığı meydana gelmiştir. Aşağıda bu kelimeler ve tartışmalar ele alınacaktır.

1. Muall (معل): Hasta etti anlamına gelen اعلَّ fiilinden türemiştir. Bu fiilin İsm-i mef'ûlü olan “muall” ise “hastalıklı olan” manasına gelmektedir.²¹
2. Muallel (معلل): Bir şeyle oyalamak ve meşgul etmek anlamına gelen علَّ fiilinin ism-i mef'ûlüdür ve “meşgul edilen, oyalanılan” manasına gelmektedir.
3. Ma'lûl (معلول): İkinci kez su içti anlamına gelen علَّ fiilinin ism-i mef'ûlüdür ve “ikinci kez su içilen” manasına gelmektedir.

Yukarıda zikredilen kullanımlardan ilki olan “Muall” kelimesinin sözlük manası açısından ıstılâhî anlama en yakın kullanım olduğu söylenmiştir. İkinci olarak zikredilen “Muallel” kelimesinin ise sözlük manasıyla ıstılâhî anlamı açısından aralarında bir bağ kurulamamasıyla birlikte muhaddisler tarafından kullanılan bir kavram olduğu belirtilmiştir. Ayrıca üçüncü kullanım olan “Ma'lûl” kelimesinin de sözlük anlamı itibariyle ıstılâhî anlamı kapsamadığını ifade edenler²² olmuştur. Fakat

²⁰ Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelû'l-hadis mâhiyetuhâ ve envâuhâ**, y.y., 1428/2007, s. 29.

²¹ Bikâî, **en-Nüketü'l-vefiyye**, C:I, s.500.

²² İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osân b Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Ulûmu'l-hadis**, Thk. Nureddin İtr, Beyrut, Dârü'l-Fikr el-Muâsır, t.y., s. 89; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **en-Nuket alâ Kitabi İbni's-Salâh**, I-II, Thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, Medine, İmâdetu'l-Bahsî ve'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404/1984, C:II, s.204-205; Bikâî, **en-Nüketü'l-vefiyye**, I-II, C:I, s.499.

bu terimin hasta oldu manasına gelen “غُلِّ” fiilinden türediği belirtilerek illetli hadis için kullanımının doğru olacağı belirtilmiştir.²³

2. Istilâhî Anlamı

Usûl eserlerinde illeti ilk ele alan âlim Hâkim en-Nisâbûrî illetin tarifi hakkında herhangi bir ifadede bulunmamıştır. Bununla beraber o, illet konusunu incelediği başlıkta önemli bilgilere yer vermiş ve ilelû'l-hadisi, başlı başına bir ilim olarak zikretmiştir. Ayrıca o illetin, cerh işleminin bulunmadığı -yani sika râvilerin hadislerinde- gerçekleştiğini belirterek illetin hangi tür rivayetlerde meydana geldiğine dair de bilgi vermiştir.²⁴

Tespit edilebildiği kadarıyla illetin tarifini yapan ilk hadis usulcüsü İbnu's-Salâh (v. 643/1245) olmuştur. O eserinde illeti; “gizli kapalı ve hadisin sıhhatini zedeleyen sebepler anlamındadır” şeklinde tanımlayarak illetin ilk bakışta görünemeyecek derece kapalı ve hadisin sıhhatine etki eden bir durum olduğunu belirtmiştir. İletli hadis anlamına gelen muallal hadisi ise; “görünüşte zayıflıklardan sâlim olmakla beraber sıhhati zedeleyen bir illetin bulunduğu hadis” olarak tanımlamıştır.²⁵

İbnu's-Salâh sonrası hadis usulcüleri ise genel itibariyle illetin ve muallal hadisin tanımında İbnu's-Salâh'ı takip etmişlerdir. Ancak, Irâkî'nin (v. 806/1404) tanımı diğer hadis usulcülerinin yapmış olduğu tanımlardan farklılık arz etmektedir. Bu anlamda Irâkî illeti; “hadise âriz olan gizli-kapalı ve hadisin sıhhatine etki eden sebebler” olarak tarif etmiş ve Bikâî'nin (v. 885/1480) naklettiğine göre muallal hadisi de “Görünüşte sağlam, ancak belli bir araştırmadan sonra sıhhatini zedeleyecek bir durumu ortaya çıkan haber” olarak tanımlamıştır.

²³ Hamza el-Melîbârî, **el-Hadisu'l-ma'lûl kavâid ve davâbit**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1416/1996, s. 10. Buhârî Tirmizi ve Dârekutnî gibi muhaddislerin de ma'lûl kavramını kullandığı görülmektedir. Bkz. Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, Thk. Ahmed b. Fâris b. es-Sellûm, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003, s. 362.

²⁴ Hâkim, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, s. 359.

²⁵ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 90.

Yukarıda Hâkim'in eserinden nakledilen bilgiler, illet için bir tarif mesabesinde olmasa da illetin keyfiyetini ortaya koyması açısından önemli açıklamalar olmuştur. İbnu's-Salâh ise illetin daha dakik bir tanımını yapmakla birlikte tarifin içinde geçen illet kelimesinin bulunması sebebiyle tanımda devire neden olmakla eleştirilmiştir. Ayrıca İbnu's-Salâh'ın yapmış olduğu tanımda; illetin yalnızca isnadda olduğuna dikkat çekmesi ve illetin metinde de gerçekleştiğine değinmemesi, kendisinden sonra gelen âlimlerin söz konusu tanımı eksik bulmalarına neden olmuştur.²⁶ Yukarıda verilen Irâkî'nin muallâlel tarifi ise diğer tanımların içinde efrâdını câmi' ve ağyârını mâni' olması nedeniyle daha doğru bir tarif olarak kabul edilmiştir. Zira Irâkî tanımında "haber" kelimesini kullanarak isnad ve metni tanımın içine dâhil etmiştir. Ardından "görünüşte hatadan sâlim" ifadesini kullanarak illetin, sika râvilerin hadislerinde gerçekleştiğine işaret etmiş ve "araştırmadan sonra farkedilen" cümlesiyle ise illetin kapalı ve gizli olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca o "[Sıhhati] yaralayıcı/[sıhhate] etki eden" ibaresiyle rivayetin sıhhatine etki etmeyen hataların illet olarak isimlendirilemeyeceğini de belirtmiş olmaktadır. Sonuç olarak Irâkî'nin illetin bütün özelliklerine işaret eden tanımı diğer tanımlar arasında daha dakik bir tarif olduğu düşünülmektedir.²⁷

Yukarıda verilen illetin ıstılâhî tanımları, bir hadisin illetli sayılması için iki şartı iktiza ettiğini göstermektedir. Bu şartlardan birincisi illetin gizli ve kapalı olmasıdır. Eğer hadiste bulunan problem açık ve görünür ise, o hadis illetli olarak adlandırılmaz. İkinci şart ise illetin hadisin sıhhatini etkilemesi gerektiğidir. Eğer problem hadisin sıhhatine olumsuz anlamda herhangi bir etkide bulunmuyorsa aynı şekilde o da ıstılâhî manada illet olarak adlandırılmaz.²⁸

İllet ve illetli hadis için yapılan tariflere bakıldığında, hepsinin klasik ilel eserlerinin kaleme alınmasından sonra müteahhir dönem hadis âlimleri tarafından ele alındığı gözükmemektedir. Tanımlarda zikredilen illetin şartları da aynı şekilde

²⁶ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s. 22 (Muhakkik notu).

²⁷ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s. 23 (Muhakkik notu); Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelü'l-hadis**, s. 36.

²⁸ Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz, **el-Mûkiza fi ilmi mustalahi'l-hadis**, Thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412/1991, s. 51.

müteahhir dönemde yapılan tariflerin içerisinde yer almaktadır. Ancak mütekaddimûn dönemi âlimlerinin telif ettiği ilel eserleri incelendiğinde, ele alınan rivayetler arasında gizli olmayan ve sıhhate etki etmeyen problemlerin de illet olarak değerlendirildiği müşahade edilmektedir. Özellikle bu eserlerde rivayetlerin değerlendirilmesi yapılırken isnaddaki râviler yalancılık, metrukluk ve zayıflık gibi sebeplerden dolayı cerh edilerek rivayetlerin illetleri ortaya konulmaktadır. Bu anlamda ele alınan illetli rivayetlerin, sika râviler dışındaki kişilerin hadislerinde de olabileceğini ve râvilerin zayıflığının bilinmesi sebebiyle illetin kapalı olma şartının da her zaman gözetilmediğini söylemek mümkündür.²⁹ Bu durumda mütekaddimûn döneminde telif edilen ilel eserlerinin ele aldığı illetli rivayetler ile müteahhir dönem hadisçilerinin yapmış olduğu tanımlarda bir karışıklığın olduğu görülmektedir. Ayrıca bu karışıklığın vâki olduğuna, illetin tanımını yapan bazı muhaddisler de dikkat çekmiştir.³⁰

Müteahhir dönem hadis usûlcülerinden olan Sehâvî de (v. 902/1497) bu karışıklığı fark etmiş ve müteahhir dönemde yapılan illet tanımına uymayan ancak ilk dönem ilel eserlerinde yer alan rivayetlerin, her ne kadar illetleri açık olsa da amele engel olmaları sebebiyle ma‘lûl sayıldıklarını ifade ederek söz konusu karışıklığı açıklığa kavuşturmuş ve bu tür rivayetlerin ıstılâhî anlamdaki illeti kapsamadığını dile getirmiştir.³¹

Netice itibarıyla klasik ilel eserlerindeki rivayetlerin özellikleri ile müteahhir dönemde tanımı yapılan illet kavramı arasındaki farklılık; ilel eserlerindeki rivayetleri, illetin kendisinde zayıflık bulunan hadis şeklindeki umumi manasına hamledilerek ve hakiki anlamda illetli rivayet olmadığı ifade edilerek giderilmektedir. Zira vâkıada olduğu üzere erken dönem ilel âlimleri, eserlerindeki rivayetleri illetin genel manasıyla kullanmakta daha sonra gelen ve illetin tanımını yapan hadis âlimleri ise illetin hususi

²⁹ Nureddîn İtr, **Lemahât müceze fî usûli ileli'l-hadîs**, 1.Baskı, Kâhire, Dâru's-Selâm, 1434/2013, s. 17.

³⁰ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 93.

³¹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Âlî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Aliyyu'l-Kârî, **Şerhu Şerhi'n-Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser**, Thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm, Beyrut, Dâru'l-Erkam, t.y., s. 461.

manasına işaret etmektedirler. Böylece sadece gizli olan ve sıhhati etkileyen problemleri içeren rivayetleri ıstılâhî anlamda illetli saymışlardır.³²

B. İlel İlmi

Bu kısımda; hadis ilimlerinin bir alt dalı olan ilel ilminin öneminden, mahiyetinden ve bu alanda ortaya konulan eserlerden bahsedilecektir. Ayrıca ilel eserlerinde geçen illet çeşitleri ele alınarak ilel âlimlerinin bu tür rivayetleri tespit etmedeki yollarına değinilecektir.

1. Önemi

Birçok muhaddis ilel ilmini; hadis ilminin en zor ve en önemli alanlarından biri olarak görmektedir. Hatta Hâkim en-Nîsâbü'rî gibi bazı âlimler ilel alanının başlı başına bir ilim olduğunu ifade etmişlerdir.³³

İlel ilmi; sika râvilerin hadislerinde bulunan problemleri ortaya koyması ve hadis ilminin ana gayelerinden biri olan; sahih rivayetleri sakiminden ayırma faaliyetini kendi bünyesinde barındırması sebebiyle hadis alanının önemli bir alt dalı olarak konumlandırılmıştır.³⁴ Özellikle ilel ilminin sika râvilerin hatalı rivayetlerini konu edinmesi, ilel ilminin önemini ön plana çıkarmıştır. Zira sika râvilerin rivayetleri genellikle kabul edilmeye daha yakın olduğu için muhaddislerin gözünden kaçması mümkündür. Zayıf sayılan râvilerin hadisleri, çoğunlukla ihtiyatla karşılanmaktayken sika râvilerin rivayetlerine güvenle yaklaşılmakta ve yaptıkları hatalar onların sika sayılması sebebiyle kolayca tespit edilememektedir. Ayrıca illetli rivayetin tanımında da yer alan gizli ve kapalı olma şartı sebebiyle konu edilen illetli rivayetlerin tespiti son derece zor bir faaliyetle ortaya konmaktadır. Bu özellikler sebebiyle ilel ilmi, hadis ilimleri arasında son derece önemli bir yere sahip olmuş ve bu konuda söz söyleyebilen âlimlerin sayısı oldukça az olmuştur. Dolayısıyla ilel bilgisine ancak keskin zekâ,

³² Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelül'l-hadis**, s. 41-42.

³³ Hâkim, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, s. 359; İbn Hacer, **en-Nüket**, C:II, s.711.

³⁴ Mâhir Yasin Fahl, **el-Câmi fi'l-ilel ve'l-fevâid**, I-V, b.y., Dâru İbnu'l-Cevzî, 1431/2010, C:I, s.34.

geniş bir hafıza ve büyük bir tecrübeye sahip olan âlimlerin sahip olabileceği ifade edilmiştir.³⁵

İlel bilgisini salt rivayet bilgisine tercih eden önemli muhaddislerden Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813), “Bir hadisin illetini öğrenmek, yirmi tane işitmediğim hadisi yazmaktan bana daha hoş gelmektedir.” diyerek ilel ilminin önemine işaret etmiştir.³⁶

2. Konusu

İlel ilminin hangi rivayetleri ele aldığı ve hangi rivayetlere yoğunlaştığı sorusu, ilel ilminin konusunun belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Âlimler ilel ilminin konusunu, sika râvilerin rivayetleri olarak belirtmişler ve böylece onların rivayetlerindeki gizli kusurları ortaya çıkarmayı hedeflemişlerdir.³⁷ Zira vâkıada da görüleceği üzere sika sayılan râviler tamamen hatadan kurtulamamış ve hadisleri ancak tenkîde tâbi tutularak kabul edilmiştir. Bu anlamda ilel ilminin sika râvilerin hatalarını konu edindiği ifade edilmiştir.³⁸

Yukarıda geçtiği üzere ilel ilminin konusu sika râvilerin rivayetleri olsa da ilel eserlerinde zayıf râvilerin rivayetleri de ele alınmaktadır. Bu da ilel eserlerinde zayıf râvilerin rivayetlerinin de illet kapsamında değerlendirildiğine işaret eder. Ancak bu durum, illetin gizli ve kapalı olma şartının ilel eserlerindeki mevcut durumla çelişki arzettiğini hissettirebilir. Çünkü zayıf râvinin olduğu bir rivayette problemin gizli değil açık olduğu ve bu sebeple de illetin tanımına uymadığı düşünülebilir. Fakat burada hadis âlimlerinin nasıl sika râvilerin bütün hadislerini doğrudan sahih olarak kabul etmediği biliniyorsa, zayıf râvilerin bütün rivayetlerinin de merdud olarak kabul edilmediği bilinmelidir. Çünkü bir râvinin zayıf olduğunu ifade etmek onun bütün rivayetlerinin merdud olduğu sonucuna götürmez Nitekim Buhârî ve Müslim zayıf sayılan râvilerin rivayet ettiği hadisleri mütâbât olarak eserlerinde yer vermişlerdir. Netice itibarıyla zayıf sayılan râvinin hangi rivayetlerinin hatalı olduğu her zaman

³⁵ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 90.

³⁶ Hâkim, *Marifetu Ulûmi’l-hadis*, s. 359.

³⁷ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 90.

³⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmîzî*, C:I, s. 26 (Muhakkik notu).

bilinmediği için ve zayıf râvilerin hatalarının ortaya çıkarılması için de tetkik ve araştırma gerektiğinden dolayı illetin tanımında yer alan gizli ve kapalı olması şartına ters düşmediğini söylemek mümkündür. Böylece ilel âlimleri yaptıkları tetkikten sonra zayıf râvilerin rivayet etmiş olduğu haberleri illet kategorisinde ele almışlar ve bu tür rivayetlere eserlerinde yer vermişlerdir.³⁹

3. Tarihi Gelişimi

İlel ilminin başlangıcını, rivayetlerin doğruluğu ve aidiyetini araştıran sahabe dönemine kadar götürmek mümkündür.⁴⁰ Zira hadis tenkitçiliğinin ilk nüveleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Daha sonra tabiin döneminde Saîd b. Cübeyr (v.94/713), Şa‘bî (v.104/722) ve İbn Sîrîn (v.110/729) gibi âlimler tarafından hadis tenkit işlemi devam etmiştir. Hicrî II. asrın ortalarında, hadis meclislerinin de sistemleşmesiyle râvilerin ve isnadların sayılarında artış olunca hicrî I. asra nazaran hatalı rivayetler çoğalmıştır. Bu sebeple bu dönemde hatalı rivayetleri sahihinden ayırma faaliyeti son derece hız kazanmıştır. Hicrî II. asrın sonları ve hadis eserlerinin tedvin döneminde ise artık sahih-sakim rivayetleri birbirinden ayırma işlemi başlı başına bir ilim hüviyeti kazanmış ve bu dönemde ilele dair eserler telif edilmeye başlanmıştır.⁴¹

İlel ilmine dair geniş bilgisi ve bu alanda ilk söz sahibi kişilerden biri olan Şu‘be b. Haccâc (v.160/776); hadis rivayetlerini değerlendirmesiyle kendisinden sonraki ilel âlimleri için bir kaynak konumunda olmuştur. İbn Receb el-Hanbelî (v. 795/1393) onun ilel ilminin derinliklerine daldığını ve kendisinden sonra gelen âlimlerin onun görüşlerini takip ettiğini belirtmektedir.⁴² Şu‘be’den sonra gelen ve onun talebesi olan Abdurrahman b. Mehdî de bu ilimde söz sahibi kişilerden birisi olmuştur. Ayrıca Yahya b. Saîd el-Kattân (v.198/813), Yahya b. Maîn (v.233/848) ve

³⁹ Hamza el-Melîbârî, **el-Hadisü'l-ma'lûl**, s. 11.

⁴⁰ Mustafa Bâhû, **el-İlle ve ecnâsuhâ inde'l-muhaddisîn**, Tanta, Dâru'z-Ziyâ, 1426/2005, s. 26; Ebu Abdillâh Ahmed b Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **el-İlle ve marifetu'r-ricâl**, I-III, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad, Dâru'l-Hânî, 1422/2001, C:I, s.34 (Muhakkik Notu).

⁴¹ Fahl, **el-Câmi'**, C:I, s.38-39; Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelül-hadîs", **DİA**, C:XXII, s.84-86.

⁴² İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s. 448.

Ali b. Medîni (v.234/848-49) gibi âlimler de bu alanın ilk uzmanlarından kabul edilmişlerdir.⁴³

4. İlel Alanında Yazılmış Eserler

İlel alanındaki temel eserlerin, hicrî III. ve IV. asırlarda kaleme alındığı görülmektedir. İlel ilminin gelişimine bakıldığında üç merhaleden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu merhalelerden ilki eserleşme öncesi ilel bilgisinin âlimlerden şifahen alındığı dönemdir. Bu dönem, hicrî II. asrın ortalarından ilel eserlerinin kaleme alınmaya başlandığı hicrî III. asrın ikinci çeyreğine kadar olan zaman dilimidir. Bu merhalede ilel konusunda herhangi bir eser telif edilmemiş yalnızca hadis imamlarının ilel ilmine tealluk eden görüşleri şifahen öğrenilmiş ve diğer nesillere aktarılmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi bu dönemdeki önemli âlimler arasında Şu‘be b. Haccâc, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî zikredilebilir.

İkinci merhale ise; temel ilel eserlerinin telif edildiği dönemdir. Bu zaman dilimi de ilk eserlerin telif edildiği hicrî III. ve IV. asırları kapsamaktadır. Bu dönemde yazılmış olan ilel eserlerinin çeşitli özellikleri mevcuttur. Aşağıda bu dönem ilel eserlerinin özelliklerine ayrıca değinilecektir. Üçüncü merhale ise; ilel ilminin başlı başına kurallarının ve kaidelerinin belirtildiği dönemdir. Ancak bu dönemde yazılan tek eser İbn Receb’in (v.795/1393) **Şerhu İleli’t-Tirmizi** adlı eseri olmuştur. Bu eserinde hem Tirmîzî’nin (v.279/892) **İlelü’s-sağîr**’ini şerh etmiş hem de ilel ilmine dair birçok kural ve kaideyi ortaya koymuştur.

Günümüze ulaşan ilel bilgilerini içeren en önemli ilel eserleri şunlardır: Yahya b. Maîn’in **et-Târih**’i⁴⁴, Ali b. Medîni’nin **Kitabu’l-ilel**’i⁴⁵, Ahmed b. Hanbel’in (v.

⁴³ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmîzî**, C:I, s. 31-32 (Muhakkik Notu).

⁴⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, **et-Târih**, I-IV, y.y., Câmiatu’l-Melik Abdülaziz, 1399/1979.

⁴⁵ Ali b. el-Medîni, Ebû’l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca‘fer b. Necîh es-Sa‘dî, **el-İlel**, Thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Beyrut, el-Mektebû’l-İslâmî, 1400/1980. Ali b. el-Medîni’nin eseri hakkında yapılmış müstakil çalışma için bkz. Mehmet Angay, “**Ali b. el-Medîni’nin İlelü’l-hadîs ve Ma‘rifetü’r-ricâl ve’t-târih adlı eserinin hadis ilmi açısından değerlendirilmesi**”, Bursa, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

241/855) **el-İlel ve ma‘rifetu’r-ricâl**’i⁴⁶, İmam Müslim’in (v. 261/875) **et-Temyiz**’i⁴⁷, Tirmîzî’nin **İlelü’l-Kebîr**’i ve **İlelü’s-sağîr**’i, Bezzâr’ın (v. 292/905) **Müsned**’i⁴⁸, İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel**’i, Dârekutnî’nin (v. 385/995) **el-İlelü’l-vâride fî ahâdisi’n-nebevî**’sidir⁴⁹.

İlel kitaplarını tertip ve telif yönünden aşağıdaki gibi dört kısımda sınıflandırmak mümkündür:

1. Herhangi bir konuya bağlı olmaksızın illetli rivayetleri karışık olarak ele alan eserlerdir. Bu eserler daha çok hocanın talebelerinin sorularına verdikleri cevaplardan oluşmaktadır. Bu sebeple eserleri bizzat kendileri yazmamış, öğrenciler aldıkları cevapları yazıya geçirerek bu ilel eserlerini oluşturmuşlardır. Yahya b. Maîn’in **et-Tarih ve ma‘rifetü’r-ricâl** adlı eseri bu çeşide örnek teşkil etmektedir. Bu eseri Abbas ed-Dûrî (v.271/885), Yahya b. Maîn’den aldığı cevapları bir araya getirmek suretiyle oluşturmuştur. Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel’in **el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl** eseri de öğrencisi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in (v.290/903) rivayetiyle kitap haline gelmiştir.
2. Müsned tarzına göre illetli rivayetlerin ele alındığı eserler. Bu tür ilel eserleri sahabe müsnedlerine göre tasnif edilmiştir. Bezzâr’ın **Müsnedü’l-Bezzâr**’ı ve Dârekutnî’nin **el-İlelü’l-vâride**’si bu kısma örnek olarak verilebilir.
3. Fıkıh bablarına göre illetli rivayetlerin tasnif edildiği eserler. Bu tezde de ele alınacak olan İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel** adlı eseri de fıkıh konularına göre tertip edilmiştir.
4. Biyografilere göre illetli rivayetlerin ele alındığı eserler. Bu tür teracim ve tabakât türü eserlerde râvilerin durumlarını açıklarken o râvilerin illetli

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl**, I-III, Thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad, Dâru’l-Hânî, 1422/2001.

⁴⁷ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, **Temyîz**, Thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî, Suud-i Arabistan, Mektebetü’l-Kevser, 1410/1990.

⁴⁸ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, **el-Müsnedü’l-Bezzâr= el-Bahru’z-zehâr**, I-XX, Thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Âdil b. Sa’d, Sabrî Abdülhalik eş-Şâfî, Medine, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1409/1988.

⁴⁹ Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi, **el-İlelü’l-vâride fî’l-ehâdisi’n-nebeviyye**, I-XV, Thk. Mahfuzurrahmân Zeynullah es-Silefî, Riyad, Daru Taybe, 1405/1985.

rivayetlerini zikretmek suretiyle yazılmış eserlerdir. Ukaylî'nin (v. 322/934) **ed-Duafâ**'sı ve İbn Adî'nin (v. 365/976) **el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl** adlı eseri zayıf râvileri ele alan eserler olmakla beraber, zayıf râvilerin hatalı rivayetlerini de barındırmaktadır. Bu anlamda illetli rivayetler için de bir kaynak durumunda olmaktadır.⁵⁰

C. Hadislerde İletin Sebepleri

Yukarıda zikredildiği üzere hiçbir muhaddis hatadan ve yanlışla düşmekten hâli değildir. Râvi ister sika olsun ister zayıf olsun hadis rivayeti esnasında farklı sebeplerden dolayı hata yapabilmektedir. Bu hatalar da onların rivayetlerinde illetin meydana gelmesine neden olmaktadır. Bu kısımda hadiste illetin hangi sebeplerden dolayı ortaya çıktığı ele alınacaktır.

1. Hata ve Vehem

Hata yapmak ve yanılmak beşer olmanın getirdiği bir özellik olup, bu durumdan tamamen uzak olan bir kimse olmamıştır. Muhaddisler tarafından da dile getirilen bu husus, en sika ve güvenilir râviler hakkında bile göz önünde bulundurulmuş, “kim hatadan ve tashiften kurtulabilmiş ki?” sözleriyle bu durumun vâki olmasının doğallığına vurgu yapılmıştır.⁵¹ Ayrıca bu hususun sahabe için de geçerli olduğu görülmüş ve bu hataları bir araya getiren eserler telif edilmiştir. Netice itibariyle hadiste ortaya çıkan illetin en temel sebeplerinden birisi hata ve vehem⁵² olmuştur.

2. İhtilât

Kelime anlamı olarak “karışmak, kişinin şuurunun kaybolması” manalarına gelen ihtilât; bir râvinin zabt sahibi iken yaşlılık, bunama ve aşırı üzüntü sebebiyle sonraki zamanlarında zabt ehliyetini yitirmesi durumudur.⁵³ Sika olarak kabul edilen

⁵⁰ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.45-46.

⁵¹ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 279.

⁵² Hata ve vehem ikinci bölümde geniş bir şekilde açıklanacağı için burada tafsilata girilmemiştir.

⁵³ Mücteba Uğur, “İhtilat”, **DİA**, C: XXI, s. 571; Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelü'l-hadis**, s. 70.

râvinin daha sonra yukarıda sayılan nedenlerden dolayı ihtilât etmesi sonucunda rivayetlerinde illet meydana gelmektedir. İhtilâta uğrayan sika râvi, yapmış olduğu hatalar sonucunda zayıf sayılmaktadır. Ancak ihtilat öncesi rivayetlerinde sika olduğundan dolayı, o dönemdeki hadisleri zayıf rivayetlerden ayrılmaktadır.⁵⁴

3. Râvinin Görme Yetisinin Kaybolması

Ezberden ziyade metne dayalı olarak hadis rivayet eden râviler için görme yetisi son derece önem arz etmektedir. Zira ezberinde olmayan rivayetleri, doğru bir şekilde aktarabilmesi için sahip olduğu yazılı metni hatasız bir şekilde okuması gerekmektedir. Yazılı metne dayanarak rivayette bulunan kimi râviler; hastalık ya da yaşlılık sebebiyle kısmen yahut tamamen görme yetisini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Görme yetisinde problem yaşayan râviler hadis naklederken hatalı bir şekilde nakilde bulunmuş bu durum da hadislerde illeti ortaya çıkmıştır. Bu anlamda bir râvinin görme yetisini kaybetmesi hadislerde illetin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁵ Örnek olarak meşhur muhaddislerden Abdurrezzâk b. Hemmâm (v. 211/826-27) da hayatının son dönemlerinde görme yetisini kaybetmiş ve bu sebeple hadis rivayetinde hatalar yapan -muhtelit- bir râvi olarak belirtilmiştir.⁵⁶

4. Yazılı Eserinin Yok Olması ve Yanında Bulunmaması

Bir râvinin hadis rivayet ettiği nüshasını yangın, çalınma veya suya düşme gibi sebeplerden dolayı yitirmesi, rivayetlerinde hatalar meydana gelmesine neden olmuş ve naklettiği rivayetlerde illeti ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle bir râvinin eserini yitirmesi hadislerde meydana gelen illetin bir sebebi olmuştur.⁵⁷ Abdullah b. Lehîa (v. 174/790) vefatından iki sene önce yazılı hadis kaynaklarının yanmasıyla hadis rivayetinde hatalar yapmış ve bu sebeple hayatının son iki yılında zayıf râvilerden sayılmıştır.⁵⁸ Ma‘mer b. Râşid de (v. 153/770) hadisleri eserinden nakleden sika bir

⁵⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Mehmet Fatih Kaya, **Hadis Usûlünde İhtilat**, İstanbul, Rihle Kitap, 2011.

⁵⁵ Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelü'l-hadis**, s. 72.

⁵⁶ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.112.

⁵⁷ Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelü'l-hadis**, s. 72.

⁵⁸ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.110; Nihat Dalgın, “İbn Lehîa”, **DİA**, C:XX, İstanbul, 1999, s. 158-159.

muaddis olmasıyla beraber Basra'ya geldiğinde eserinin yanında olmaması sebebiyle hadis rivayetinde hatalar yapmış ve rivayetleri illetli sayılmıştır.⁵⁹

5. Hadisin Mana İle ve İhtisar Edilerek Rivayet Edilmesi

Hadisler nakledilirken bazı râviler hadisteki lafızların birebir rivayet edilmesine önem göstermiş, kimi râviler ise hadisi mana ile rivayet etmiştir. Muhaddislerce etraflı bir şekilde tartışılan hadisin mana ile rivayeti konusu; genel anlamda bazı şartlar çerçevesinde caiz görülmüştür.⁶⁰ Fakat bu şartlara uymadan hadisleri mana ile rivayet eden râviler, farklı manalara gelecek şekilde hadis naklederek hatalara düşmüş ve hadisleri bu yönden illetli hale getirmiştir. Özellikle hadisin metninde ortaya çıkan bu problem, hadisin hükmünü de bazen etkileyebilmiştir. Aynı şekilde râvinin hadisi kendi anlayışına göre ihtisar ederek rivayet etmesi de mana da farklılıklara sebep olmuş ve illetin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.⁶¹ Çalışmanın Üçüncü Bölümü'nde ihtisar sebebiyle metin yönünden illetli sayılan rivayetlere dair örnekler ele alınmıştır.

6. Râvinin Hadis Rivayet Ettiği Hocası İle Az Vakit Geçirmesi

Muhaddisler, râvilerin hocalarıyla beraber uzun zaman geçirmeleri hususuna oldukça ehemmiyet vermişler ve rivayetler arasında tercih yaparken özellikle bu durumu göz önünde bulundurmuşlardır. Hocayla en çok vakit geçiren ve ondan hadis işitenler, daha az vakit geçiren râvilere göre önemli konum elde etmiş ve o hocanın rivayetlerinde daha az hata yaptıkları görülmüştür.⁶² Hadis naklinde bulundukları hoca ile az vakit geçiren râviler ise hadis rivayetlerinde bu nedenden dolayı kimi zaman hataya düşmüş ve rivayetleri illetli kabul edilmiştir.

⁵⁹ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-XII, Hindistan, Dairetu'l-Meârifî'n-Nizamiyye, 1326/1908, C:X, s.243.

⁶⁰ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Hikmet Atan, “*Mana İle Hadis Rivayeti*”, MÜSBE, (Yayınlanmamış doktora tezi), 1999.

⁶¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmîzî*, C:I, s.116-117.

⁶² Râvilerin dereceleri ve tabakaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Emin Âşıkkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, No: 32, 2007, s. 5-18.

7. Râvilerin Tedlîste Bulunması

Birçok çeşidi olan tedlîs⁶³; genel anlamda bir râvinin hadis dinlediği şeyhinden işitmediği hadisleri rivayet etmesi veya muasırı olup karşılaşmadığı kişilerden hadis rivayet etmesi anlamlarına gelmektedir.⁶⁴ Bu durum; kimi hadislerin muttasıl olarak görülmesine sebebiyet vermekte, fakat rivayette tedlis yapılmasından dolayı da hadiste gizli bir kusur meydana gelmektedir. Böylece rivayette bulunan tedlisden dolayı hadiste kapalı bir kusur oluşturmakta ve bu da rivayetin illetli olmasına neden olmaktadır.

D. İleti Bilmenin Yolları

İlel ilminin en önemli gayesi; zahirde sağlam gözükp gizli bir hata içeren rivayetleri, sahih olan rivayetlerden ayırmaktır. İlel ilminin ele aldığı asıl rivayetler görünüşte sağlam olup gizli kusur içeren rivayetler olduğu için bu illetli rivayetlerin nasıl ortaya çıkarıldığı sorusu önem arz etmektedir. Bu kısımda da ilel âlimlerinin illeti ortaya çıkardığı yollar ele alınacaktır.⁶⁵

1. Bir Hadisin Bütün Tariklerini Bir Araya Getirmek Ve Birbirleriyle Karşılaştırmak

İlel âlimlerinin bir hadisteki illeti ortaya çıkarmasındaki ilk adımı, söz konusu hadisin bütün tariklerini bir araya getirmek olmuştur. Bu adımla hadisi rivayet eden râviler arasındaki ittifak ve ihtilaflar görünür hâle gelmekte ve böylelikle rivayetteki problem ortaya konulmaktadır. Muhaddisler de bu yolu eserlerinde açıkça zikrederek illetin ortaya çıkarılmasında tariklerin toplanmasını bir adım olarak zikretmişlerdir. Büyük hadis âlimlerinden olan Abdullah b. Mübarek (v. 181/797) sahih hadisin nasıl

⁶³ Tedlîs hakkında detaylı bilgi için bkz. Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 262-264; Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadîs ve Müdellis Râviler*, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2019.

⁶⁴ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 73.

⁶⁵ Bu kısımdaki bilgiler Mâhir Yâsin Fahl’in *el-Câmi’ fi’l-ilel ve’l-fevâid* adlı eserinin ilgi yerlerinden faydalanılarak özetlenmiştir. Bu bilgilerin detaylı geçtiği ilgi yer için bkz. Fahl, *el-Câmi’*, C:I, s.107-116. Ayrıca işaret edilen bu kısım Ömer Faruk Akpınar tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. Mâhir Yasin Fahl, “Hadis İlminde İleti Tespit Yolları”, çev. Ömer Faruk Akpınar, *Usûl: İslam Araştırmaları*, No: 27, 2017, s. 137-146.

bilenebileceğini “Eğer bir hadisin sahih olduğunu bilmek istersen, onu diğer hadislerle karşılaştı” sözüyle ifade etmiştir.⁶⁶

İlel ilminde söz sahibi olan Ali b. Medîni, “Bir konudaki hadislerin, bütün tarikleri bir araya getirilmedikçe [o hadisin] hatası ortaya çıkmaz”⁶⁷ diyerek illetin bilinmesinde tariklerin bir araya getirilmesinin önemine değinmiştir. Yahya b. Maîn ise “Biz bir hadisi otuz vecihten yazmadıkça onu anlamazdık”⁶⁸ ifadesiyle bir hadisin doğru anlaşılmasının yolunu, tariklerinin bilinmesi olarak ifade etmiştir. İmam Müslim ise tariklerin bir araya getirilmesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu rivayetleri bir araya getirip birbirleriyle mukabele etmek, sahih olanı sakiminden ayırmayı ve rivayetleri zayıf olan râvileri ortaya çıkarmayı sağlar.”⁶⁹ Hatib el-Bağdâdî de (v. 463/1071) “İleti bilmenin yolu tariklerinin bir araya getirilmesiyle olur”⁷⁰ diyerek bu adıma dikkat çekmiştir. İbn Hacer de illetin bilinmesinin, tariklerin bir araya getirilmesiyle bilenebileceğini şöyle ifade etmiştir: “Eğer [bir araya getirilen isnadlar] ittifak ederse rivayetin sağlam olduğu ortaya çıkmış olur, eğer ihtilaf ederse illetin ortaya çıkarılması mümkün olur, nitekim illetin tespiti [ta‘lîl] hakikatte ihtilafın açıklanmasına göre yapılır.”⁷¹ Görüldüğü üzere bir rivayetin tariklerinin bir araya getirilip araştırılması, hadisin illetini tespit etmedeki en önemli yollardan birisidir.

Sonuç itibariyle tarikleri bir araya getirip birbirleriyle karşılaştırma metodu, rivayetlerdeki illetin tespitinde ve râvilerin hatalarını ve derecelerini tespit etmede kullanılan en önemli adımlardan birisi olmuştur. Hadisin isnadlarını toplamak ve birbirine arz etmek suretiyle rivayetlerdeki ihtilaf ve ittifak noktaları belirlenerek hadisteki illetin bilinmesi sağlanmış olmaktadır.⁷²

Bir rivayetin bütün tarikleri bir araya getirildikten sonra, hatanın nerede olduğunu ve kimden kaynaklandığını ortaya çıkarmak için toplanan rivayetler

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, **el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî**, I-II, Thk. Mahmud et-Tahhân, Riyad, Mektebetü’l-Meârif, t.y., C:II, 452.

⁶⁷ Hatib el-Bağdâdî, **el-Câmi’**, C:II, s.212.

⁶⁸ Hatib el-Bağdâdî, **el-Câmi’**, C:II, s.212.

⁶⁹ Müslim, **Temyiz**, s. 179.

⁷⁰ Hatib el-Bağdâdî, **el-Câmi’**, C:II, s.295.

⁷¹ İbn Hacer, **en-Nüket alâ Kitabi İbni’s-Salâh**, C:II, s.710-711.

⁷² Fahl, **el-Câmi’**, C: I, s. 107; Mustafa Bâhû, **el-İlle ve ecnâsuhâ inde’l-muhaddisîn**, Tanta, Dâru’z-Ziyâ, 1426/2005, s. 106-113.

birbirleriyle karşılaştırılmaktadır.⁷³ Böylece rivayetlerdeki ittifak ve ihtilaf noktaları tespit edilmiş olmaktadır. Eğer birbiriyle karşılaştırılan rivayetler ittifak halinde olursa hadisin illetten sâlim olduğu ortaya konulur. Ancak karşılaştırılan rivayetlerde ihtilaf olmuşsa buradan da hadisin illetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlel ilminde söz sahibi âlimlerden biri olan Yahya b. Maîn, bir râvinin rivayetlerini karşılaştırarak ihtilaf noktasını tespit etmesini ve râvinin hatasını ortaya çıkarmasını şöyle anlatmaktadır:

“Hammad b. Seleme [v. 167/784] rivayetlerinde hata yapardı ve ben de onun hatalarını diğer râvilerin hatalarından ayırmak istedim. Hammad’ın talebelerinin bir [hata] üzerine birleştiklerini gördüğümde hatanın Hammad’dan kaynakladığı anladım. Eğer talebelerinin bir şey üzerine birleştiklerini ve birisinin de onların hilafına bir şey söylediğini gördüğümde ise hatanın [muhafeet eden] kişiden kaynaklandığını, Hammad’dan kaynaklanmadığını anladım.”⁷⁴

Netice itibariyle ilel âlimlerinin illeti tespit etmedeki en önemli adımları, hadisin bütün tariklerini bir araya getirmek suretiyle rivayetleri birbiriyle mukayese etmek olmuştur. Yapılan bu karşılaştırma ameliyesinden sonra rivayetlerdeki ihtilaf ve ittifak ortaya çıkarak hangi rivayetin illetli olduğu ortaya koyulmuştur.

2. Râvilerin Derecelerini Bilmek

Rivayetlerin arasında meydana gelen ihtilaf anında hangi hadisin doğru olduğunu bulabilmek için râvilerin derecelerini bilmek önem arz etmektedir. Râvilerin durumları bilindiği takdirde, rivayetlerin arasında cereyan eden ihtilaf sırasında daha üst seviyede olan râviler tercih edilerek illetli hadisi bulmak kolaylaşacaktır. Muhaddis Alâî (v.761/1359) hadisteki illetin ancak râvilerin mertebelerini bilmekle

⁷³ Muhaddislerin rivayetlerin doğruluğunu tespit etmede uyguladığı muâraza (rivayetlerin birbiriyle karşılaştırılması) yöntemi hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Muhammed Mustafa A’zamî, **Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn**, Riyad, Mektebetü’l-Kevser, 1402/1982, s. 50-81. Ayrıca eserin Türkçe tercümesi için bkz. Muhammed Mustafa A’zamî, **Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi**, çev. Muhammed Enes Topgül, Muhammed İkbâl Aslan, İstanbul, Beka Yayınları, 2017, s. 86-121.

⁷⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Muâz b. Ma’bed et-Teymî el-Büstî İbn Hibban, **el-Mecrûhîn**, I-II, Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi, Riyad, Dâru’s-Samî’i, 1420/2000, C:I, s.35.

bulunabileceğini ifade etmiş ve bunun illeti bilmedeki en önemli adımlardan biri olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁵

Bir hocadan rivayet eden iki râvinin hangisinin hocasıyla daha fazla vakit geçirdiğini bilmek veyahutta rivayette hangisinin derece olarak daha fazla sika olduğunu bilmek, ihtilaf anında hangi rivayetin hatalı olduğunu tespit etmede oldukça önem arz etmektedir. Bu anlamda illetin tespiti için sadece râvilerin sika ya da zayıf olduklarını bilmek değil, aynı zamanda sika râvilerin de kendi aralarındaki derecelerini bilmek gerekmektedir.⁷⁶

3. Râvilerin Hadis Tahammül Yollarını Bilmek

Râvilerin, hocalarından aldıkları hadisleri rivayet ederken kullanmış oldukları “haddesenâ” ve “ahberanâ” gibi eda sîgaları, râvinin hadisi hocasından nasıl aldığına işaret etmektedir. Aynı şekilde bu sîgalar, bir râvinin hocasıyla doğrudan görüşüp görüşmediğine, hadisi icazet yoluyla ya da eserden okuyup o şekilde alıp almadığı hakkında da bilgi vermektedir. Hoca-talebe ilişkisi olduğu bilinen râvilerin kullandığı eda sîgaları eğer hocasından hadisi aldığı tahammül şekline muvâfık olmamış ise bu durum ilel âlimleri tarafından illet sebebi olarak görülmüştür. Zira bir râvinin rivayet ettiği kişiyle karşılaşmadan semâ’a delalet eden bir sîga kullanması hadisi problemlili hale getirmektedir. Bu bilgilere sahip olan bir ilel âlimi de râvinin kullanmış olduğu eda sîgaları vasıtasıyla rivayetteki illeti bilmektedir. Ahmed b. Hanbel’in Musa b. Ukbe (v.141/758) hakkında onun Zührî’den (v.124/742) işittiğini zannetmiyorum ancak [rivayet ettiği hadis], incelemiş olduğu kitaptandır”⁷⁷ ifadesini kullanması bu yolun, ilel âlimleri tarafından illeti ortaya çıkarmak için kullanıldığına bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁸

⁷⁵ İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitabi İbni’s-Salâh*, C:II, s.777.

⁷⁶ Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsuhâ*, s. 115.

⁷⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmîzî*, C:II, s.675.

⁷⁸ Fahl, *el-Câmi’*, C:I, s.111; Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsuhâ*, s. 117.

4. Râvilerin İsimlerini, Künyelerini ve Neseplerini bilmek

Hadis ilminde râvilerin artmasıyla beraber aynı isimden birkaç râvinin mevcut olduğu, bunların da hadis rivayeti esnasında karıştırıldığı ifade edilmiştir. Bu tür râviler usul eserlerinde “el-müttefik ve’l-müfterik”⁷⁹, “el-mu’telif ve’l-muhtelif”⁸⁰ başlıkları altında ele alınmış ve birçok muhaddis tarafından da bu tür râvileri belirtmek üzere çeşitli eserler telif edilmiştir. Bir râviyi isim benzerliği sebebiyle bir başka râviyle karıştırmak ya da aynı isimden birkaç farklı râvinin bulunmasına rağmen hepsinin tek kişi gibi zannedilmesi, bazı hadislerin illetli olmasına sebebiyet vermiştir. İsim benzerliği sebebiyle birbirine karıştırılan râvilerden birinin zayıf olması ve diğerinin sika olması durumunda, zayıf olan rivayetin sahih olması ya da sahih olan bir rivayetin zayıf olması mümkündür. Bu durum karşısında muhaddisler de râvilerin isim ve künye bilgileri ile rivayetlerde meydana gelen illeti ortaya koymuşlardır.⁸¹

5. Râvinin Bütün Durumlarını Bilmek

Bir râvi sika olmasına rağmen kimi münekkitler tarafından tenkit edilmiş olabilir. Kimi zaman bir râvi tek başına ele alındığında mutlak olarak sika sayılmaktadır ancak bazı hocalarından yapmış oldukları rivayetler ya da belirli bir zaman dilimden sonraki rivayetlerinde zayıf sayılabilmektedir. Aynı şekilde zayıf sayılan kimi râviler de, bazı rivayetlerinde sika kabul edilmektedir. Bu durumun bilinmesi de muhaddislerin hadislerdeki illeti ortaya çıkarmadaki bir yolu olmuştur.⁸²

⁷⁹ Yazılışları ve okunuşları aynı, bir başka deyişle isimleri aynı olan fakat farklı kişilerin olduğunu ifade eden bir terimdir. Örnek olarak Halîl b. Ahmed adında tam altı kişi vardır. Ve isimlerinin hem yazılışı hem de okunuşu aynıdır. Bu tür râvileri açıklayan eserler kaleme alınmıştır. Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, **el-Müttefik ve’l-müfterik**, I-III, Thk. Muhammed Sadık Aydın, Dımaşk, Dâru’l-Kâdirî, 1417/1997; İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 358; S. Kemâl Sandıkçı, “Müttefik ve Müfterik”, **DİA**, C:XXXII, İstanbul, 2006, s. 225-226.

⁸⁰ Yazılışları aynı fakat okunuşları farklı isimler için kullanılan bir terimdir. Örneğin Sellâm ve Selâm isimlerinin yazılışları aynı olmakla beraber okunuşları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bkz. İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 344-345.

⁸¹ Fahl, **el-Câmi'**, C:I, s.112.

⁸² Fahl, **el-Câmi'**, C:I, s.113.

6. Râvilerin Doğum-Vefat Tarihlerini ve Rihlelerini bilmek

Sahih hadis şartlarından birisi olan ittisal şartı, bazen hadisçiler tarafından tarihler kullanılmak suretiyle tespit edilmiştir. Bir râvinin doğum tarihiyle hocasının vefat tarihi arasındaki uyum ve uyumsuzluğun sonucunda aralarında bir ittisalın olup olmadığına hükmetmişlerdir. Ayrıca bir râvinin hangi şehirlere gittiğini bilmek, oralardaki hocalarla görüşüp onlardan hadis alıp almadığı bilgisini de ortaya koymaktadır. Bu anlamda muhaddisler bir hadisin illetini ortaya çıkarmak için râvilerin doğum-vefat tarihlerinden, bir de hangi şehirlere yolculuk yaptıklarına dair gelen haberlerden yararlanmışlardır.⁸³

E. İletin Görüldüğü Yerler

Hadislerde gerçekleşen illet hem senedde hem de metinde meydana gelmektedir. Kimi zaman hem senedde hem de metinde vaki olduğu da görülmektedir. Bu kısımda kısaca seneddeki ve metindeki illet çeşitlerine değinilecektir.

1. Senedde Görülen İlet Çeşitleri

Sened, “hadisi birbirinden rivayet ederek daha sonraki nesillere ulaştıran râvilerin alış sırasına göre ve tarih unsuru göz önünde bulundurularak zikredildiği kısım”⁸⁴ olarak tanımlanır. Seneddeki illetler; râviler arasındaki bir kopuklukla, bazı râvilerin senedden düşmesiyle ya da eklenmesiyle oluşmaktadır Burada senedde gerçekleşen bazı illet çeşitleri zikredilecektir.

a. İnkıtâ Sebebiyle Oluşan İletler

Bir hadisin sahih kabul edilmesi için öne sürülen şartlardan birisi de ittisal şartıdır.⁸⁵ Bu şart, isnadın hiçbir yerinde kopukluğun olmaması anlamına gelmektedir. Eğer isnadın herhangi bir yerinde kopukluk/inkıtâ meydana gelmişse bu isnad sahih

⁸³ Fahl, **el-Câmi'**, C:I, s.115. Râvilerin hayatları hakkında ricâl ve biyografi türü eserlerinde oldukça geniş bilgiler mevcuttur. Aynı şekilde râvilerin vefat tarihlerini ortaya koyan vefeyât literatürü de ortaya çıkmıştır. Vefeyât literatürü hakkında geniş bilgi için bkz. Fehmi Kuru, “**Hadis İlminde Vefeyât Bilgisi ve Kaynakları**”, İstanbul, İÜSBE, 2019.

⁸⁴ Raşit Küçük, “İsnad”, **DİA**, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 154-159.

⁸⁵ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 11.

olmaktan çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durum bir hadisin illetli sayılmasına neden olmaktadır.⁸⁶

İnkıtâ başlığı altında değerlendirilen irsâl kavramı da kopukluğu ifade eden geniş bir terim olarak ele alınmaktadır.⁸⁷ Terim olarak “tabiinin doğrudan Rasulullah’tan rivayet ettiği hadis” şeklinde tanımlanan mürsel, kimi âlimler tarafından isnaddaki kopukluğu ifade etmek için de kullanılmıştır.⁸⁸

Hadislerde yapılan tedlîs de isnadın muttasıl olmasına zarar verdiği için dolayı inkıtâ başlığı altında değerlendirilmiştir. Tedlîsin birçok farklı çeşidi olduğu zikredilmekle beraber mutlak anlamda tedlîs kelimesi kullanıldığında tedlîsu’l-isnâd anlaşılmış, bu terim de “râvinin, görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından, işittiği zannını uyandıracak biçimde rivayette bulunması”⁸⁹ manasında kullanılmıştır. Bu tür tedlîs ise seneddeki ittisali ortadan kaldırdığı için inkıtâ çeşidi altında ele alınmıştır. Bu şekilde tedlîs olgusu da inkıtânın altında değerlendirilen bir illet çeşidi olmaktadır.⁹⁰

Peş peşe iki râvinin senedden düştüğü rivayetler için kullanılan mu’dal terimi de; inkıtâ başlığı altında ele alınmaktadır. Aynı şekilde senedin isnadında ittisali ortadan kaldıran bu durum, illet çeşidi olarak ele alınmaktadır.⁹¹

b. Râvinin Zayıf Olması Sebebiyle Oluşan İletler

Bir hadisin kabul edilmesindeki bir diğer şart; râvinin adalet ve zabt sahibi olması gerektiğidir.⁹² Eğer râvide bu iki yönden bir probleme rastlanmışsa, hadis sahih olarak addedilmez. Bir senedi meydana getiren râviler olduğu için, onlardaki problemler de rivayetin sened yönünden sıhhatini etkilemektedir.

⁸⁶ Fahl, *el-Câmi*’, C:I, s.184.

⁸⁷ Fahl, *el-Câmi*’, C:I, s.191.

⁸⁸ Salâhattin Polat, “Mürsel”, *DİA*, C:XXXII, İstanbul, 2006, s. 52-54.

⁸⁹ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 73; Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *DİA*, C: XL, İstanbul, 2011, s. 262-264.

⁹⁰ Fahl, *el-Câmi*’, C:I, s.203-287.

⁹¹ Fahl, *el-Câmi*’, C:I, s.322; Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsuhâ*, s. 360.

⁹² İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 12.

Bir râvinin yalancı olması veyahüt yalanla itham edilmesi, onun adaletini zedeleyen bir durum olup söz konusu râvinin herhangi bir rivayetin isnadında bulunması, rivayetin sened yönünden illetli olmasına sebebiyet vermektedir.⁹³

Diğer bir taraftan bir râvinin muhaddisler tarafından bilinmemesi/cehâleti, o râvinin adaleti ve zabtı hakkında herhangi bir değerlendirme yapılamamasına sebep olmaktadır.⁹⁴ Bu da râvinin âdil ya da zâbıt olduğunun bilinmemesine yol açmaktadır ki böylece onun isnadda bulunması, rivayeti sened yönünden illetli hâle getirmektedir.⁹⁵ Aynı şekilde bir râvinin isminin “racül”, “şeyh”, “fûlân” gibi ifadelerle mübhem bırakılması da o râvi hakkında değerlendirme yapılmamasına sebep olmakta ve mübhem râvinin isnadda bulunması durumunda ise söz konusu rivayetin isnad yönünden illetli olmasına neden olmaktadır.⁹⁶

Buraya kadar râvinin adaleti sebebiyle zayıf sayılmasıyla oluşan illet çeşitleri zikredilmiştir. Bir râvinin sahip olması gereken diğer bir şart da onun zabt sahibi râvi olmasıdır. Bir râvi; hıfzının kötülüğü, çokça hata yapması, gaflette bulunması gibi sebeplerle zabt yönünden cerh edilebilmektedir. Bu şekilde cerh edilen râvilerin bulunduğu kimi rivayetler de sened yönünden illetli sayılmaktadır.⁹⁷

c. Râvinin Sarâhaten Belirttiği Semânın Yanlış Olmasıyla Ortaya Çıkan İletler

Yukarıda da ifade edildiği gibi bir rivayetin sahih olmasının şartlarından birisi isnadının muttasıl olmasıdır. Bu da herbir râvinin rivayetleri, hocalarından kopukluk olmadan almasıyla mümkündür. İsnaddaki râviler hocalarından almış oldukları hadisleri bazı tahammül sîgalarıyla ifade etmişlerdir. Bir râvinin hocasından doğrudan işittiğine delalet eden semâ da râviyle öğrencisi arasındaki ittisali ifade eden en net sîgalardan birisidir. Bu anlamda sarâhaten ifade edilen semâ’ sîgası görünürde senedin ittisalini ifade etmektedir. Ancak kimi âlimlerin de ortaya koyduğu şekilde sarâhaten

⁹³ Fahl, **el-Câmi**’, C:I, s.326.

⁹⁴ Nureddîn İtr, **Usûlu’l-cerh ve’t-ta’dîl**, Dımaşk, Dâru’l-Minhâci’l-Kavîm, 1440/2019, s. 166.

⁹⁵ Fahl, **el-Câmi**’, C:I, s.371.

⁹⁶ Emin Âşıkutlu, “Mübhem”, **DİA**, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 436-437; Fahl, **el-Câmi**’, C:I, s.478.

⁹⁷ Fahl, **el-Câmi**’,C:II, s.5-147.

ifade edilen semâ sîgası yanlış olabilmektedir. Bu durum ise hadisin kopuk olmasına sebebiyet vererek rivayetin senedini illetli hale getirmektedir.⁹⁸

d. İsnadda Meydana Gelen Değişiklikler Sebebiyle Oluşan İletler

İsnadda meydana gelen değişiklikler, râvilerin yer değiştirmesi, bir râvinin düşüp başka bir râvinin senede eklenmesi ve yahut da bir râvinin isminin ya da nesebinin değiştirilerek farklı bir râvinin senede dâhil edilmesi gibi illet çeşitlerini içine almaktadır.

Bir râvinin rivayetini tenkit etme amacıyla kullanılan “sulûkü’l-câdde” terimiyle, bir râvinin hadis rivayetinde meşhur isnada tâbi olması ifade edilmiştir.⁹⁹ Yani “sulûkü’l-câdde” ifadesi; bir râvinin rivayette bulunduğu hocasının bir senedini, genel olarak rivayet etmiş olduğu meşhur senediyle karıştırarak rivayet etmesi anlamında kullanılmıştır. Örnek verilecek olursa İmam Mâlik’in en çok rivayet ettiği senedi, Nâfi > İbn Ömer tariki olmuştur. Bununla beraber Mâlik’in rivayet ettiği farklı tarikler de mevcuttur. Buna göre Mâlik’in bir öğrencisi onun meşhur olmayan bir yolla rivayet ettiği hadisini, meşhur olan yolla rivayet etmesi onun “câdde’ye tâbi oldu”, “meşhur yola tutundu” anlamında sulûkü’l-câdde terimiyle tenkit edilmesine sebep olmakta ve rivayetini sened yönünden illetli hâle getirmektedir.¹⁰⁰

e. Mevkuf Olan Rivayetin Merfû Olarak Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler

İlel ilminin en çok üzerinde durduğu ve ortaya çıkardığı illet çeşididir. Zira ilel eserlerine bakıldığında; mevkuf rivayetlerin merfû olarak nakledilmesinin büyük bir yekûn tuttuğu görülecektir. Bu anlamda aslında bir sahâbîye ait olan bir sözün hataen

⁹⁸ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmîzî*, C:I, s.139-144.

⁹⁹ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 7.Baskı, İstanbul, İFAV, 2013, s. 43.

¹⁰⁰ Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, s. 61-63; Muhittin Düzenli, “Bir Tenkit Terimi Olarak “Sulûkü’l-Câdde”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, No: 30, 2013, s. 1-23; Fahl, *el-Câmi*, C:II, s.379-395.

merfû olarak rivayet edilmesi, yani bu sözün Hz. Peygamber’e nisbet edilmesi rivayeti illeti hâle getirmektir.¹⁰¹

Harun b. Sa‘îd > Hâlid b. Nizâr > İbrahim b. Tahmân > Husayn b. Abdîrrahman > Ebî Mâlik > Ammâr b. Yasir tarikiyle gelen, seferde cünüp olunca toprakta yuvarlanıp gusûl almasını ifade eden rivayet, bu tür illet çeşidine örnek olarak gösterilebilir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber’in merfû olan sözleri de nakledilmiştir. Ancak Ebû Hâtîm bu rivayetin Ammâr’dan mevkuf olarak nakledilen vechinin doğru olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

f. Mürsel ya da Munkatı Olan Bir Rivayetin Muttasıl/Mevsûl Olarak Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler

İlel ilminin en çok üzerinde durduğu ve illet olarak karşılaştığı diğer illet çeşitlerden birisi de aslında mürsel ya da munkatı’ olan bir rivayetin hatalı bir şekilde muttasıl olarak rivayet edilmesidir. Bu anlamda isnadında kopukluk olan bir rivayeti hiç kopukluk olmamış gibi rivayet etmek, ilel âlimleri tarafından bu tür rivayetlerin illetli olarak sayılmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰³

Bu tür illet çeşidine; Duhaym > Abdullah b. Nâfi‘ es-Sâi > İbn Ebî Zî‘b > Ukbe b. Abdîrrahman b. Ebî Ma‘mer > Muhammed b. Abdîrrahman b. Sevbân > Câbir b. Abdillâh > Rasûlullah tarikiyle gelen “Erkeklik uzvuna dokunan abdest alsın” rivayeti örnek olarak verilebilir. Bu rivayeti İbn Ebî Hâtîm babası Ebû Hâtîm’e sormuş ve o da isnadın hatalı olduğunu, muhaddislerin hadisi Câbir’den nakletmediklerini ifade etmiştir.¹⁰⁴ Böylece Ebû Hâtîm mürsel rivayetin muttasıl olarak aktarılmasını hatalı saymış ve illetli kabul etmiştir.

¹⁰¹ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmîzî*, C:I, s.149; Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsuhâ*, s. 317-327.

¹⁰² İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, C:I, s.528 (86. Rivayet)

¹⁰³ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmîzî*, C:I, s.149; Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsuhâ*, s. 332-345. Bu tür rivayetlerin ele alındığı çalışma için bkz. Rahile Yılmaz, “İbn Ebî Hâtîm er-Râzi’nin ‘İlelü’l-Hadis’ Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtîm, *İlel*, C:I, s.428 (23. Rivayet); Rahile Yılmaz, “İbn Ebî Hâtîm er-Râzi’nin ‘İlelü’l-Hadis’ Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler”, s.69.

2. Metinde Gerçekleşen İlet Çeşitleri

Hadis ilminde metin aslî bir unsurdur. Onunla fikhî hükümler istinbât edilmekte ve şer'î kurallar düzenlenmektedir. Bu anlamda muhaddisler senede önem verdikleri gibi rivayetlerin metinlerini araştırma hususunda da büyük gayret göstermişlerdir.

İlet senedde olduğu gibi metinde de meydana gelebilmektedir. Bu tezin ana konusu metin yönünden illetli rivayetleri ele almaktadır. Bu çalışmada İbn Ebî Hâtim'in eserinde ele alınan metin yönünden illetli rivayetler tafsilatlı bir şekilde inceleneceği için, bu kısımda genel manada metinde meydana gelen illet çeşitlerine değinilecektir. Ayrıca burada zikredilen çeşitler -eğer **el-İlel**'de geçmiyorsa- diğer bölümlerde ele alınmayacaktır.

a. Hadisin Manen ve İhtisar Edilerek Rivayet Edilmesiyle Oluşan İletler

Muhaddisler ilk dönemlerde hadisin manen ve ihtisar edilerek rivayet edilmesi hakkında farklı görüşler ortaya atmışlardır. Bununla beraber bazı şartları hâiz olan râvilerin manen hadis rivayet edebileceği hususunda görüş birliği meydana gelmiştir. Manen hadis rivayet eden râvinin; Arapçaya vâkıf olması, hadislerden çıkan manayı fehmedebilmesi ve çıkarıldığında manayı zedeleyecek kelime ve harfleri bilmesi şart koşulmuştur. Fakat bu şartları hâiz olmayan bazı râvilerin de manen hadis rivayet etmeye çalışmaları hadisin metinlerinde hatalar meydana getirmiştir. Bu hatalar muhaddisler tarafından hadisin sıhhatini bozan illetler olarak ele alınmıştır.¹⁰⁵

Hadisin ihtisar edilmesi sebebiyle metninin illetli olmasına; Hz. Peygamber'in sabah namazını, güneşin doğuşundan sonra kıldığını ifade eden rivayet örnek olarak gösterilebilir. Hadisin ihtisarsız halinde, Hz. Peygamber'in sabah namazı için Hz. Bilal'i nöbetçi tayin ettiği ancak onun uykuya yenik düşmesinden dolayı sabah namazına Müslümanları kaldıramaması ve bunun üzerine de Hz. Peygamber'in güneşin doğmasından sonra sabah namazının kazasını kıldığı rivayet edilmektedir. Hadisin ihtisarlı hâli ise Hz. Peygamber'in sabah namazını güneş doğduktan sonra

¹⁰⁵ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.156-158.

kıldığını ifade edecek şekilde nakledilmiştir.¹⁰⁶ Bu anlamda rivayetin ihtisar edilmesi hadisin metninde illeti meydana getirmiş olmaktadır.

b. Metindeki Bir Lafzın Farklı Bir Lafızla Karıştırılması Sonucunda Oluşan İletler

Râvilerin kimi zaman hadisleri hocasından dinlerken hatalı bir şekilde işitmesiyle ya da hadis aldığı kitaptan yanlış okuması sebebiyle hadislerin metnlerinde bulunan bazı lafızları, farklı manalara gelecek şekilde tahrif etmişlerdir. Bu da hadisin metninde yanlışların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki; tahrifin boyutuna göre kimi zaman hadisten çıkarılacak fikhî hüküm değişiklik arz etmiştir. Bu durumu da âlimler, metni illetli hâle getiren bir sebep olarak görmüşlerdir.

c. Hadisi Rivayet Eden Râvinin Hadisin İçeriğine Muhalefet Etmesi

Muhaddisler; eğer bir râvinin kendi düşüncesine muhalif bir hadis rivayet ettiğini görmüşlerse, rivayet ettiği o muhalif hadisi illetli saymışlardır. Zira onların düşüncesine göre bir râvi kendi düşüncesine aykırı bir hadis rivayet etmez, etse bile o düşüncesinde ısrar etmeyip rivayet ettiği hadisin muktezasına göre düşüncesini şekillendirir. Buradan yola çıkarak muhaddisler bu tür rivayetleri illetli saymışlardır.¹⁰⁷

d. Hadisin Metnine Yapılan İdrac Sebebiyle Oluşan İletler

Bu tür illetler ya hadisin râvisi tarafından yapılan açıklamaların metne dâhil olması ve metni okuyanların da bu idracı metnin aslından sanmasıyla ya da râvinin farklı bir hadisi, rivayet ettiği hadise dahil edip nakletmesi ve okuyanların da bu idracı

¹⁰⁶ Bu rivayet için bkz. İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.103 (244. Rivayet).

¹⁰⁷ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.158-160. Ebû Hureyre'nin mesh üzerine mesh yapmayla ilgili naklettiği rivayet, mest üzerine mesh yapmayı kabul etmediği için Ahmed b. Hanbel tarafından sahih kabul edilmemiştir.

farketmemesiyle meydana gelir. Doğrudan metinde gerçekleşen bu idrac hadiste hataya sebebiyet vermekte ve muhaddisler tarafından da illetli olarak sayılmaktadır.¹⁰⁸

e. Metne Yapılan Ziyadeler Sebebiyle Oluşan İletler

Bir rivayetin metnine râvi tarafından, diğer rivayetlerde olmayan bir lafız ya da cümle eklemek suretiyle hadisin metninde illet oluşmaktadır. Ziyade konusu usul eserlerinde de tartışılmış, ekseriyetle sikanın ziyadesi muhaddislerce makbul addedilmiştir.¹⁰⁹ Bununla beraber bir metne yapılan ziyadenin hatalı olup olmadığı diğer rivayetlerdeki metinlerle karşılaştırılıp ortaya çıkarılmıştır. Netice itibarıyla kimi râvilerin metinlere getirmiş olduğu ziyadeler hatalı sayılarak illetli sayılmıştır.¹¹⁰

II. İbn Ebî Hâtim ve el-İlel Adlı Eseri

Bu kısımda; metin yönünden illetli rivayetlerin bulunduğu **el-İlel** adlı eserin müelifi olan İbn Ebî Hâtim'in hayatı incelenecektir. Aynı şekilde ilminin büyük bir kısmını aldığı babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a'nın hayatından da bahsetmek gerekmektedir. Zira tezin ana kaynağını oluşturan **el-İlel** eseri, esasında Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın görüşlerinden oluşmaktadır. Zikrettiğimiz bu durumlar nedeniyle hem İbn Ebî Hâtim'in hem de babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a'nın hayatları farklı boyutlarıyla ele alınacaktır. Bununla beraber İbn Ebî Hâtim'in hayatıyla ilgili geniş bilgiler farklı eserlerde incelendiği için burada tafsilata girilmeyecektir.

Ayrıca yukarıda zikredilen âlimlerin hayatları ele alındıktan sonra tezin ana kaynağı olan **el-İlel** adlı eserin özellikleri de çeşitli yönlerden incelenecektir.

¹⁰⁸ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.160.

¹⁰⁹ Sikanın ziyadesi hakkındaki tartışmalar için bkz. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 85-88; Nurullah Şevket Peker, **Ziyâdâtü's-sikât ve mevkifu'l-muhaddisîne ve'l-fukahâ minhâ -dirasetun nakdiyye muvâzene-**, I-II, Mekke, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1423/2002; Yusuf Suiçmez, **Sikanın Ziyadesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

¹¹⁰ Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî, **İlelü'l-hadis**, s. 78.

A. İbn Ebî Hâtim

Burada çalışma konusu olan el-İlel adlı eserin müellifi olan İbn Ebî Hâtim'in hayatı ve ilmî kişiliği kısa bir şekilde ele alınacaktır.

1. Hayatı

Rey'in imamı ve imam oğlu imam gibi lakaplarla tanıtılan Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim b. Muhammed b. İdris b. Münzir b. Dâvud b. Mihran et-Temîmî el-Hanzalî, 240 yılında Rey şehrinde doğmuştur.¹¹¹ Rey'in büyük imamlarından ve hadis ilminin otoritelerinden kabul edilen Ebû Hâtim'in oğlu olması hasebiyle ilmî bir muhitte yetişmiş, babasının teşvikiyle ve selef ulemâsının âdeti gereğince Kur'an hıfzıyla İslâmî ilimler tedrisine başlamıştır.¹¹² Bu hususu anlatan İbn Ebî Hâtim, babasının kendisini Kur'an'ı ezberlemeden başka hiçbir ilimle meşgul olmaması için gayret gösterdiğini ifade etmiş ve ancak Kur'an'ı ezberledikten sonra hadis yazımına başladığını söylemiştir. Daha sonra babasının ve hocası Ebû Zür'a'nın meclislerine katılıp onların ilmî mirasını almıştır.¹¹³

İlk ilim yolculuğuna ise hac niyetiyle on beş yaşında iken babasıyla beraber çıkmış ve Hicaz, Irak gibi şehirlerdeki âlimlerden hadis işitmiştir. Babasının vefatından sonra tek başına ilim yolculuklarına devam etmiş, Kûfe, Basra ve Hicaz gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır.¹¹⁴ Hadis ilminde derinleşen ve bu alanın büyük imamlarından sayılan İbn Ebî Hâtim 327/938 yılında Rey'de vefat etmiştir.¹¹⁵

İbn Ebî Hâtim ilmî kişiliğinin yanı sıra takvası ve verâsı ile de dikkatleri her zaman üstüne çekmiş ve insanlar için bu konuda örnek teşkil etmiştir. Akranları onun

¹¹¹ Salâhuiddin Halil b. Aybek b. Abdillâh Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-XXIX, Thk. Ahmed Arnaût, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000, C:XVIII, s.135.

¹¹² Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1985, C:XIII, s.263.

¹¹³ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.263.

¹¹⁴ İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi, **el-İlel**, Thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî, I-VI, Riyad, Mektebetu Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/2006, C:I, s.160 (Muhakkik notu).

¹¹⁵ Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 432-434.

hakkında olumsuz bir değerlendirmede bulunmamış, hatta babası tarafından ibadete olan düşkünlüğü ve eşsiz takvası, gıpta ile karşılanmıştır.¹¹⁶

Büyük hadis imamları olan Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr‘a’nın himayesinde yetişmiş olması İbn Ebî Hâtîm’in ilmi mevkiisini yükseltmiş ve dönemindeki birçok isim tarafından parmakla gösterilen bir âlim konumuna yükselmesine vesile olmuştur. Rey şehrinin imamı olarak anılmış ve hadis ilminin Rey şehrindeki temsilcisi sayılmıştır.¹¹⁷

2. İlmî Kişiliği

İlme karşı iştiağı oldukça dikkat çekici olan İbn Ebî Hâtîm; ilim uğruna birçok yolculuk yapmış ve vaktini boşa harcamamak için şahsi işlerini bile en alt seviyeye indirmiştir. Babasından dinlediği hadisleri nasıl elde ettiğini soran bir kişiye, her an ve her boş bulduğu vakitte babasına yazılı metinden hadisler okuyup ondan hadis işittiğini söyleyerek elde ettiğini belirtmesi onun hadis öğrenmeye olan iştiağını gözler önüne sermektedir. Hatta babası ölüm döşeğinde iken bile ondan hadis dinlemeye ve bazı hadis meselelerini sormaya devam ettiği bilinmektedir.¹¹⁸

İbn Ebî Hâtîm’in bizzat kendisinin anlattığı şu olay hadis elde etmek için kişisel ihtiyaçlarını bile görmezden geldiğini ve şahsi ihtiyaçlarını nasıl asgarî seviyeye indirmeye çalıştığını açıkça göstermektedir:

“Mısır’da yedi ay kaldığımız sürede hiç et yemeği yemedik. Gündüzleri hocaların meclislerine gider geceleri ise hadis defterlerini yazar ve birbirleriyle mukabele ederdik. Derken bir gün ben ve arkadaşım bir hocanın yanına gittik [fakat] onun hasta olduğunu söylediler. [Dönerken] yolda hoşumuza giden bir balık satın aldık. Eve döndüğümüzde bazı hocaların ders vakti gelmişti ve balığı temizleyip yiyecek hale getirmek mümkün olmadı. Hadis meclisine gittik bu

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, **Tezkiratu'l-huffaz**, I-IV, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998, C:III, s.34; Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.265.

¹¹⁷ el-Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî, **el-İrşad fî ma‘rifeti ulemâ‘i'l-hadîs**, Thk. Muhammed Saîd Ömer İdris, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1409/1989, C:II, s.683.

¹¹⁸ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I s.161-162 (Muhakkik notu).

şekilde üç gün balık yenmedi ve neredeyse bozulmaya yüz tutmuştu. Biz de balığı
çığ bir şekilde yedik onu kızartmaya vakit harcamadık.”¹¹⁹

Yukarıda anlatıldığı üzere hadis elde etmek için yoğun çaba sarf eden İbn Ebî Hâtîm; hadisçiler tarafından “el-imam, es-sebt, sika, hâfız” gibi ilmi düzeyini yücelten ifadelerle layık görülmüştür. Hadisçi kişiliğinin yanı sıra İslami ilimlerin diğer dallarıyla da ilgilenmiş tefsir, fıkıh, tarih gibi konularda da söz sahibi bir âlim olarak kabul edilmiştir.¹²⁰

3. İlim Yolculukları

Açıkça görülecektir ki İbn Ebî Hâtîm hadis öğrenmeye olan isteğini babasından ve doğup büyüdüğü çevreden almıştır. Bu istekle hem babasıyla beraber hem de tek başına birçok yolculuğa çıkmıştır.¹²¹ O bu yolculuklarla hadis öğrenmeyi ve âli isnadlara ulaşmayı hedeflemiştir. Onun döneminde iken hadis yolculukları dini bir vecibe olarak görülmüş ve bu uğurda sefere çıkan kişiler ise övülmüştür.

İlk yolculuğunu henüz on beş yaşındaki iken babasıyla beraber Mekke’ye yapmış ve burada hac görevlerini yerine getirdikten sonra Hicaz bölgesindeki bazı âlimlerden hadis dinlemişlerdir. Ardından Şam ve Irak bölgelerine yolculuk yapmışlardır.¹²² Daha sonra babasının da izniyle tek başına belli bir müddet kalmak üzere Mısır’a yolculuk yapmış, burada Yunus b. Abdila’lâ (v. 264/878) ve Müzenî (v. 264/878) gibi birçok önemli âlimden hadis almıştır.¹²³

İbn Ebî Hâtîm ilim talebi için hayatında üç rihle gerçekleştirmiştir. İlk rihlesini babasıyla hac görevini ifa etmek için Hicaz bölgesine yapmıştır. İkincisi rihlesinde tek

¹¹⁹ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.266; Zehebî, **Tezkira**, C:III, s.35.

¹²⁰ Zehebî, **Tezkira**, C:III, s.35; Yılmaz, “İbn Ebî Hâtîm er-Râzî’nin ‘İlelü’l-Hadis’ Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler”, s. 38.

¹²¹ İbn Ebî Hâtîm’in ilim yolculukları hakkında geniş bilgi için bkz. Eerick Dickinson, **The Development of Early Sunnite Hadith Criticism- The Taqdim of Ibn Abî Hâtîm el-Râzî**, Leiden, Brill, 2001, s. 19-24.

¹²² Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.264.

¹²³ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I, s.167 (Muhakkik notu).

başına olan İbn Ebî Hâtîm, bu yolculuğunda Mısır ve Şam bölgelerine gitmiş, üçüncü rihlesinde ise yine tek başına İsfahan bölgesine yolculuk yapmıştır.¹²⁴

İbn Ebî Hâtîm'in birçok bölgeye yapmış olduğu ilim yolculukları onun farklı şehirlerden çok fazla hocasının olmasına imkan sağlamıştır. Burada onun bütün hocalarını zikretmemekle birlikte en önemli hocaları arasında; Ebû Hâtîm, Ebû Zür'a, Ahmed b. Sinan el-Kattan (v. 259/872), Sâlih b. Ahmed (v. 266/880), Yunus b. Habîb (v. 267/881), Yunus b. Abdila'lâ gibi âlimlerin sayılması mümkündür.¹²⁵ Hadis ilminde belli bir konumu elde ettikten sonra da kendisine rihle yapılan bir âlim konumuna gelen İbn Ebî Hâtîm'in öğrencileri de oldukça fazla olmuştur. Aynı şekilde burada bütün talebelerine yer vermemekle birlikte; İbn Adî (v. 365/976), Hüseyin b. Ali et-Temîmî (v. 375/986) ve Ebû's-Şeyh Ebû Hayyân (v. 369/979) gibi âlimleri İbn Ebî Hâtîm'in talebelerinden saymak mümkündür.¹²⁶

4. Hocaları

İbn Ebî Hâtîm'in birçok hocası olmasına rağmen **el-İlel** adlı eserinde zikrettiği bilgilerin çoğunu babası Ebû Hâtîm ve hocası Ebû Zür'a'dan elde etmiş olduğu için bu kısımda onların hayatlarının incelenmesi uygun görülmüştür.

a. Ebû Zür'a

İbn Ebî Hâtîm'in en çok istifade ettiği ve **el-İlel**'de de illet değerlendirmelerini naklettiği hocalarından biri olması hasebiyle bu kısımda Ebû Zür'a'nın hayatı ve ilmî kişiliği ele alınacaktır.

¹²⁴ İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, **Tarihu Dımaşk**, I-LXXX, Thk. Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, C:XXXV, s.362.

¹²⁵ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Bağdâdî İbn Ebî Ya'lâ, **Tabakâtu'l-hanâbile**, I-II, Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, y.y., Matbaatu's-Sünnetü'l-Muhammediyye, t.y., C:II, s.55. İbn Ebî Hâtîm bütün hocalarının listesi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I, s.172-224 (Muhakkik notu).

¹²⁶ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.264. İbn Ebî Hâtîm'in bütün öğrencilerinin listesi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I, s.226-244 (Muhakkik notu).

a.1. Hayatı

Tam adı Ubeydullah b. Abdülkerim b. Yezîd b. Ferrûh olan Ebû Zûr‘a er-Râzî 190 yılında Rey şehrinde ilimle iştigal eden bir ailede dünyaya gelmiştir. İslami ilimlere meraklı ve aşına bir ailede doğan Ebû Zûr‘a, daha küçük yaşlardan itibaren babası tarafından hadis meclislerine götürülmüştür. Onun hadis ilmiyle tanışması böylece küçük yaşlarında olmuştur.¹²⁷

Daha sonra kendi şehri olan Rey’deki âlimlerden hadis almış ve buraya gelen muhaddislerden de istifade etmiştir. Hadis yolculuklarına çok erken yaşlarda başlayan Ebû Zûr‘a, ilk seyahatini Kûfe’ye gerçekleştirmiştir. İkinci ilim yolculuğu sırasında hac görevinin îfa etmek için Hicaz bölgesine gitmiş ve ardından Mısır’a geçerek buradaki meşhur âlimlerden ilim almıştır. Daha sonra Şam, Cezire, Bağdat ve Basra şehirlerine gidip oradaki muhaddislerden ilim talep etmiştir. Üçüncü seyahatinde de Şam, Irak, Mısır bölgelerine gitmiş ve sınır boylarında savaşıyan mücahid âlimlerden istifade etmek gayesiyle de Kazvin ve Nişâbur gibi bölgelere seyahatler yapmıştır.¹²⁸

Ebû Zûr‘a yapmış olduğu bu ilim yolculuklarında oldukça önemli âlimlerden hadis ve ilim almıştır. Ebû Seleme et-Tebûzekî (v. 223/838), İshak b. Râhuye (v.238/853), Ahmed b. Hanbel, ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (v. 235/849) gibi âlimler Ebû Zûr‘a’nın hadis işittiği önemli âlimlerdendir.¹²⁹ İlim yolculuklarını tamamladıktan sonra memleketine dönen Ebû Zûr‘a burada eğitim faaliyetlerine başlamış ve kendisinden oldukça fazla kişi hadis dinlemiş hatta farklı şehirlerden kendisi için rihleler yapılmıştır. Yunus b. Abdila’lâ, İbn Vâre (v. 270/884), Ebû Hâtim, Ebû Avâne el-İsferâyînî (v. 316/929) ve İbn Ebî Hâtim onun en meşhur talebelerindendir.¹³⁰ Ebû Zûr‘a, 264/878 yılında Rey’de vefat etmiştir.

¹²⁷ Sa’dî el-Hâşimî, **Ebû Zûr‘a ve cuhûduhu fi’s-sünneti’n-nebeviyye**, I-III, Medine, Mektebetu İbn-i Kayyım, 1409/1989, C:I, s.52-54.

¹²⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zûr‘a er-Râzî”, **DİA**, C:X, İstanbul, 1994, s. 274-275; İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.279; Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.66.

¹²⁹ Kandemir, “Ebû Zûr‘a er-Râzî”, s. 274-275.

¹³⁰ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.66.

b. 2. İlmi Kişiliği

Ebû Zür'a hıfz yönüyle kendi çağdaşları arasında temâyüz etmiştir. Bir muhaddis için en önemli başarı kriteri olan hıfza sahip olan Ebû Zür'a, bu özelliği ile hadis ilminde söz sahibi olmuştur. Özellikle çağdaşlarının onun hafızasını övmesi ve mislini bir başkasında görmediklerini ifade etmesi Ebû Zür'a'nın hadis alanındaki önemli yerine işaret etmektedir.

Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (v.235/849), kendisine sorulan bir soruya karşılık Ebû Zür'a'dan hıfz yönünden daha fazla kuvvetli bir kişi görmediğini ifade etmiş, Buhârî'nin de hocası olan büyük hadis âlimi İshâk b. Rahûye (v.238/853) ise Ebû Zür'a'nın bilmediği bir hadisin aslı olmadığını belirterek onun hadis alanındaki ilmi mevkisine işaret etmiştir.¹³¹

Ebû Zür'a'nın ilmi kişiliğinin yanında dini yaşantısının da övüldüğü, özellikle takva sahibi bir müslüman olduğu ifade edilmiştir.¹³² Kendi ifadesiyle Bağdat sokaklarında dolaştığı sırada şarkı söyleyen kadınların şarkılarını duyup kalbinin onunla meşgul olmaması için kulaklarını tıkayarak gitmesi onun sadece kalbini ilme açtığını gösteren bir örnektir.¹³³

Ebû Zür'a'nın günümüze ulaşan tek eseri Ebû Osmân Saîd b. Amr b. Ammâr el-Ezdî el-Berzaî'nin (ö. 292/905) kendisine sorduğu sorulara verdiği cevaplardan oluşan **Kitabu'd-Duafâ ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadis** adlı eseridir. Birçok eseri olduğu zikredilmekle beraber diğer eserleri günümüze ulaşmamıştır. Bununla beraber Ebû Zür'a'nın rivayet ve râvi değerlendirmelerine dair görüşleri İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel'**inde ve **el-Cerh ve't-ta'dîl** adlı eserlerinde kısmen bir araya getirilmiştir.

¹³¹ el-Hâşimî, **Ebû Zür'a ve cuhûduhu**; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, **el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl**, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, C:I, s.228.

¹³² Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.67.

¹³³ el-Hâşimî, **Ebû Zür'a ve cuhûduhu**, C:I, s.209; Hatib el-Bağdâdî Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, **Târihu Medîneti's-Selâm = Târihu Bağdâd**, I-XVII, thk. Beşşâr Avvad Maruf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002, C:XII, s.41.

b. Ebû Hâtım

İbn Ebû Hâtım'ın en çok istifade ettiği ve **el-İlel**'de de illet değerlendirmelerini naklettiği hocalarından biri olması hasebiyle bu kısımda Ebû Hâtım'ın de hayatı ve ilmî kişiliği ele alınacaktır.

b.1. Hayatı

Tam ismi Muhammed b. İdris b. Münzir b. Davud b. Mihrân olan Ebû Hâtım er-Râzî, 195 yılında Rey şehrinde doğmuştur. İlk hadis eğitimine 14 yaşında başlamış ve kendi şehrindeki hadis âlimlerinin hadislerini topladıktan sonra döneminin bir geleneği olan hadis yolculuklarına başlamıştır. Çok genç yaşlarda, hatta kimi zaman yaya olarak birçok İslam şehrini dolaşmış ve oradaki âlimlerin ilimlerinden istifade etmiştir. O, bu yolculuklarda Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Bahreyn, Mısır, Remle, Kudüs, Taberiye, Tarsus, Dimaşk, Humus, Antakya, Askalân ve Rakka gibi şehirleri dolaşmış ve birçok hocadan hadis dinlemiştir.¹³⁴ Rivayete göre onun hocalarının sayısı yaklaşık olarak 3000 civarında olduğu söylenmiştir.¹³⁵ Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî (v. 215/830), Ebû Zeyd en-Nahvî (v. 215/830), Hevze b. Halîfe (v. 216/831), Osman b. Heysem el-Müezzîn (v. 220/835), Ahmed b. Hanbel gibi âlimler hadis aldığı hocalardan birkaçıdır. Bununla beraber Ebû Hâtım hadis alanında meşhur bir imam olduktan sonra birçok kişi hadis dinlemek için kendisine seyahatler düzenlemiş ve meclisinde bulunmuşlardır. Yunus b. Abdilâ'î, er-Rebî b. Süleyman (v. 270/885), Muhammed b. Avf el-Hımsî (v. 272/887), İbn Mâce (v.273/888), Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dimaşkî (v. 281/894), İbrahim el-Harbî (v. 285/899), Nesâî (v. 303/915) gibi âlimler ondan hadis rivayet etmişlerdir.¹³⁶ Ebû Hâtım 277 yılında kendi memleketi olan Rey'de vefat etti.

¹³⁴ Tacüddin Abdulvehhab b. Takiyuddin Sübkî, **Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ**, C. I-X, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Hicr, 1413/1992, C:II, s.208; İbrahim Canan, "Ebû Hâtım er-Râzî", **DİA**, C. X, İstanbul, 1994, s. 150-151.

¹³⁵ İbn Ebû Hâtım, **İlel**, C:I, s.276 (Muhakkikin Girişi).

¹³⁶ İbn Ebû Ya'lâ, **Tabakâtu'l-hanâbile**, C:I, s.285-286.

b.2. İlmî Kişiliği

Küçük yaşlardan itibaren hıfz yönüyle dikkat çeken Ebû Hâtım, birçok âlim tarafından bu sebepten dolayı övülmüştür. Binlerce hadisi ezbere bilmesi ayrıca rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırabilmesi onu çağdaşları arasında öne çıkaran hususlardan birisi olmuştur.

Kendi zamanındaki hadislerin neredeyse hepsini bildiği ifade edilen Ebû Hâtım, Ebû'l-Velîd et-Tayalisi'nin (v. 227/842) meclisinde iken, kendisine bilmediği bir hadisi rivayet edene, her hadis için 1 dirhem vereceğini ifade etmiş ancak orada bulunanlardan hiç kimse Ebû Hâtım'ın bilmediği bir hadisi rivayet edememiştir. Bu anlamda öğrencisi Yunus b. Abdila'lâ, onun ve Ebû Zür'a'nın Horasan'ın iki büyük hadis imamı olduğunu belirtmiş ve hayatta olmalarının müslümanlar için rahmet olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷

Ebû Hâtım ricâl değerlendirmesinde müteşeddîd bir kişiliğe sahiptir. Zehebî (v.748/1348) onun bu yönü hakkında şöyle demiştir:

“Ebû Hâtım eğer bir kişiyi tevsik etmişse onun bu sözünü al. Zira o ancak hadisi doğru olan kişileri tevsik etmektedir. Eğer bir kişi hakkında da zayıflık olduğunu belirtmişse o kişi hakkında diğerlerinin sözünü görene kadar tevakkuf et. Eğer birisi [Ebû Hâtım'ın cerh ettiği kişiyi] tevsik etmişse, Ebû Hâtım'ın cerhine göre hükmünü bina etme. Çünkü Ebû Hâtım ricâl değerlendirmelerinde oldukça müteşeddîd [bir âlimdir].”¹³⁸

Bu yönüyle beraber Ebû Hâtım bir çok âlim tarafından sika, hafız ve imam olarak sayılmış ve hadis alanının otorite isimlerinden birisi olmuştur.¹³⁹ Özellikle râvi değerlendirmelerinde ve hadislerin illetlerini bilme konusunda hadis alanında özel bir konuma sahip olmuş ve onun bu ilmî yönünü oğlu İbn Ebî Hâtım eserlerinde naklederek ortaya koymuştur.

¹³⁷ Canan, “Ebû Hâtım er-Râzî”, s. 150-151.

¹³⁸ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.260.

¹³⁹ Zehebî, **Siyer**, C:XIII, s.247-252.

5. Eserleri

İbn Ebî Hâtim daha çok hadisçi kimliğiyle tanınmasına rağmen İslami İlimlerin farklı alanlarına dair eserler de telif etmiştir. Ebû Abdullah b. Mende'den (v. 395/1005) nakledildiğine göre; İbn Ebî Hâtim bin cüzden oluşan bir müsned telif etmiş, **Kitabu'z-Zühd**, **Kitabu'l-künâ**, **Fevâidu'l-kebîr**, **Fevâidu'r-Râziyyîn**, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, **er-Red ale'l-cehmiyye**, **Tefsîr-i Kebîr** gibi eserler kaleme almıştır.¹⁴⁰ Günümüze ulaşan eserleri ise şu şekildedir:

1) Âdâbu's-Şâfiî'î ve menâkibuhu: İmam Şâfiî'nin (v.204/820) hayatını ve biyografisini ele alan bu eser Şâfiî'nin biyografisini müstakil bir şekilde ele alan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır.¹⁴¹

2) Beyânu hatai Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî fî Târîhihi: İbn Ebî Hâtim bu eseri, Ebû Zür'a ile yaptıkları müzakere sonucu ortaya konulan hataları bir araya getirerek oluşturmuştur. Bu eserde Buhârî'nin **et-Târîhu'l-kebîr**'de düşmüş olduğu hatalar beyan edilmiştir. Fakat nüshaların karşılaştırılması sonunda yapılan hataların nüshalardan kaynaklandığı ortaya konulduğu için bu eserin önemini kaybettığı ifade edilmiştir.¹⁴²

3) el-Cerh ve't-ta'dîl : İbn Ebî Hâtim'in en meşhur eserlerinden biri olan **el-Cerh ve't-ta'dîl** zamanının ricâl alanında kaleme alınan en kapsamlı eserlerinden birisi olmuştur. İbn Ebî Hâtim'in ricâl alanındaki yetkinliğini ortaya koyan bu eser, geçmişteki âlimlerin râvi değerlendirmelerini de bünyesinde toplaması hususiyetiyle öne çıkmaktadır. Râvi değerlendirmelerinin çoğu Ebû Hâtim'den nakledildiği bu eser, kendisinden sonraki ricâl eserlerine de büyük ölçüde kaynaklık etmiştir.¹⁴³ Genel

¹⁴⁰ Safedî, **el-Vâfi**, C:XVIII, s.136.

¹⁴¹ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu's-Şâfiî ve menâkibuhu**, Thk. Abdülganî Abdülhâlik, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003; Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, **İmam eş-Şâfi'î (Âdabu's-Şâfi'î ve Menakibuh)**, çev. Ömer Çınar, 1., İstanbul, Rihle Kitap, 2021.

¹⁴² Rifat Fevzî Abdülmüttalib, **İbn Ebî Hâtim ve eseruhu fî ulûmi'l-hadis**, Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, t.y., s. 256; Yılmaz, "İbn Ebî Hâtim er-Râzi'nin 'İlelü'l-Hadis' Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler", s. 44; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 432-434.

¹⁴³ Yılmaz, "İbn Ebî Hâtim er-Râzi'nin 'İlelü'l-Hadis' Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler", s. 41-42.

anlamda bu eser, râvilerin kabul ve red açısında araştırılmasını ve değerdendirilmesini incelemektedir. Bu eserinde öncelikle cerh-tâdil imamı olan büyük muhaddislerin görüşünü nakletmiş, râvi değerdendirmesi yapan ancak belirli seviyeye gelmemiş diğerd âlimlerin görüşünü almamıştır. Ayrıca naklettiğı görüşleri ve değerdendirmeleri mutlaka sahibine nisbet ederek belirtmiştir. Bir râvi hakkında müteâriz görüşler bulunduğı vakit ise aralarından doğruya en yakınını seçip eserine almış; râvi hakkındaki ihtilafı esere taşımamıştır. Değerdendirmelerini yaptığı râvileri ise alfabetik sıraya göre tertip etmiştir.¹⁴⁴

4) Takdimetu el-Cerh ve't-ta'dîl ¹⁴⁵: İbn Ebî Hâtim bu eseri **el-Cerh ve't-ta'dîl** adlı eserine mukaddime olarak kaleme almıştır.¹⁴⁶ Bu mukaddimedde İbn Ebî Hâtim genel olarak hadis tenkidinin önemine ve gerekliliğine değinmiş ve münekkîd muhaddis olduğunu düşündüğü on sekiz muhaddisin biyografisini ele almıştır.¹⁴⁷

5) el-Merâsil¹⁴⁸: İbn Ebî Hâtim'in önemli eserlerinden biri olan **el-Merâsil**'de yaklaşık 490 râvi ve 1000'e yakın rivayet ele alınmıştır. Bu eserde mürsel terimi, tabiinin doğrudan Hz.Peygamber'den rivayet etmesi anlamında kullanılmayıp bir râvinin aynı dönemde yaşamadığı bir râviden rivayette bulunması anlamı kastedilerek daha geniş bir çerçevede kullanılmıştır.¹⁴⁹

6) el-İlelü'l-Hadis: Tezin ana kaynağı olarak kullanılan bu eser ileride müstakil bir şekilde ele alınacaktır.

7) Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm¹⁵⁰: Neredeyse yarısı kayıp olan bu tefsir yaklaşık 20.000 rivayet bir araya getirilerek telif edilmiş bir eser olup merfû, mevkuf ve maktu

¹⁴⁴ Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, **İbn Ebî Hâtim ve eseruhu fî ulûmi'l-hadis**, s. 174-175.

¹⁴⁵ Bu eser hakkında yapılmış müstakil çalışma için bkz. Dickinson, **The Development of Early Sunnite Hadith Criticism- The Taqdimu of Ibn Abî Hâtim el-Râzî**.

¹⁴⁶ Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, **İbn Ebî Hâtim ve eseruhu fî ulûmi'l-hadis**, s. 169.

¹⁴⁷ Yılmaz, "İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin 'İlelü'l-Hadis' Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler", s. 43; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 432-434.

¹⁴⁸ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsil**, thk. Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî, 2. Baskı, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1418/1998.

¹⁴⁹ Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 432-434.

¹⁵⁰ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, C. I-X, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

haberlerle Kur'an ayetlerini tefsir etmeyi gaye edinen bir çalışma hüviyetini taşımaktadır.¹⁵¹

8) Zühdü's-semâniyye mine't-tâbi'in: Zühd sahibi olan tâbi'inden sekiz şahsın biyografisini ele alan bir eserdir.¹⁵²

B. İbn Ebî Hâtîm'in el-İlel Adlı Eseri

Hicrî III. ve IV. Asırlarda ilel ilmine dair eserler telif edilmiş ve bu alandaki bilgiler bir araya getirilmiştir. Telif edilen bu eserler tertip özellikleriyle ve illetli rivayetleri ele alma metoduyla birbirinden bazı özellikleri itibarıyla farklılaşmıştır. İbn Ebî Hâtîm'in telif ettiği **el-İlel** adlı eser ise ilel kitapları arasında müstesna bir yer teşkil etmiştir. Fıkıh konularına göre tertip edilen ve çoğunlukla Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a'nın değerlendirmelerini içeren bu eser, hem kullanım kolaylığı açısından ve hem de illetli rivayetler hakkında içerdiği kıymetli değerlendirmeler sebebiyle muhaddislerin önemseydiği bir eser olmuştur.

Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî'nin (v.744/1344) "**Ta'likatun ale'l-ilel libni Ebî Hâtîm**" adlı eseriyle ileldeki rivayetleri diğer hadis eserlerinden yaptığı tahricle şerh etmesi **el-İlel**'in önemini ortaya koyan bir göstergedir. İbn Abdilhâdî, eserinde illetli rivayetler hakkında diğer hadis âlimlerinin görüşlerini bir araya getirmiş ve hem rivayetler hem de râviler hakkında hüküm vermiştir. Ayrıca **el-İlel**'de karşılaşmış olduğu bazı hataları da düzeltmiştir.¹⁵³ Sonuç olarak **İlel**'e yapılan bu şerh teşebbüsü eserin kıymetini de ortaya koymuş olmaktadır.

IX. Asrın önemli hadis âlimlerinden olan Sehâvî de bu eserin ilel eserleri arasında öne çıktığını, hadis talebelerinin muhakkak bu eseri incelemesi ve mütalaa etmesi gerektiğini vurgulayarak **el-İlel**'in önemine dikkat çekmiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ İsmail Cerrahoğlu, "İbn Ebi Hâtîm ve Tefsiri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, 1970, s. 35-45.

¹⁵² Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, **Alkame b. Mersed, Zühdü's-semâniyye mine't-tâbi'in**, Medine, Mektebetu'd-Dâr, 1408/1988.

¹⁵³ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I, s.290 (Muhakkikin Girişi).

¹⁵⁴ es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, **Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadis**, Thk. Ali Hüseyin Ali, Mısır, Mektebetu's-Sünne, 1424, C:III, s.310.

Eser hakkında bilgi verilecek olursa İbn Ebî Hâtîm'in eserini fıkıh konularına göre tertip ettiği ve eserine taharet konusundaki illetli rivayetleri açıklamakla başladığı ifade edilmelidir. Ancak o, fıkıh bablarına göre ele aldığı illetli rivayetleri farklı başlıklar altında ele almamış, meseleler üzerinde bir tertip gözetmeden illetli rivayetleri serdetmiştir. Kimi yerlerde tek bir şeyten rivayet edilen ve birçok meseleyi ilgilendiren illetli rivayetleri peş peşe aktarmıştır. Örnek vermek gerekirse Hammâd b. Seleme'den rivayet edilen hadisleri peşpeşe sıralaması bu durumu göstermektedir.¹⁵⁵

İbn Ebî Hâtîm'in **el-İlelî**'ni diğer ilel eserleri arasında ön plana çıkaran bazı hususiyetler maddeler halinde şu şekilde zikredilebilir:

- Ebû Hâtîm'in, Ebû Zür'a'nın ve kendisinin değerlendirmeleriyle yetinmeyerek diğer ilel âlimlerinin de görüşlerine yer vermesidir. Özellikle bu eserde Şu'be, Yahya b. Saîd, Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Müslim gibi birçok hadis imamının illetli rivayetler hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir.¹⁵⁶
- Daha önce hakkında değerlendirme bulunmayan bazı râviler hakkında cerh-tâdil ifadeleri zikredilmiştir. Ayrıca kimi hadis âlimlerine kapalı gelen râviler hakkında Ebû Hâtîm'in değerlendirmeleri nakledilmiştir.
- Diğer ilel eserlerinde rastlanılmayan ve garib durumunda olan bazı hadisler sadece İbn Ebî Hâtîm'in eserinde yer almıştır.¹⁵⁷
- Bir rivayet hakkında zikredilen muhaddislerin değerlendirmesi sebebiyle, o rivayet üzerinde oluşan ihtilafın kimden kaynaklandığı ya da farklı görüşlerin hangi sebeple ortaya çıkmış olduğu belirtilmiştir.
- Eserde Ebû Hâtîm'in ve Ebû Zür'a'nın diğer ilel âlimlerinin değerlendirmeleriyle farklı olan görüşleri zikredilmiştir. Ayrıca kimi zaman Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'nın kendi aralarındaki ihtilaf belirtilmiş ve İbn Ebî

¹⁵⁵ Rivayetler için bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:II, s.221-231.

¹⁵⁶ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:IV, s.305

¹⁵⁷ Bu tür rivayet için bkz. İbn Ebî Hâtîm, , **İlel**, C:II, s.110.

Hâtim, bu görüşler arasında tercihte bulunmuş ya da kendisi bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁵⁸

- Eserde yapılan değerlendirmelerde, bazı hadis râvilerinin belirli hocaların rivayetinde daha sika olduğu ve rivayetlerini daha iyi bildiği bilgisi verilmiş, bir hocanın en tercihe şayan olan öğrencisinin kim olduğuna dair de değerlendirmeler yapılmıştır.¹⁵⁹
- Eserde bir râvinin hangi beldeye gittiğini ve orada kimden hadis işittiğine dair bilgiler verilmiştir.¹⁶⁰ Örnek olarak İbn Ebî Hâtim'in Ebû Hâtim'e sormuş olduğu soru bu özelliğe örnek olarak verilebilir. O, Ebû Hâtim'e, Ebû İshak es-Sebiî'nin Abdullah b. Ebî Katâde'den sema'sının olup olmamasını sorduğunda hem Ebû İshak'ın hem de İsmail b. Ebî Hâlid'in Abdullah b. Ebî Katade'den rivayet ettiğini söyleyerek cevap vermiş, bunun da Abdullah b. Ebî Katade'nin Kufe'ye geldiğine delalet ettiğini ifade etmiştir.¹⁶¹
- Eserde metin yönünden illetli rivayetler de ele alınmış, metinde oluşan hatalar da isnadda oluşan hatalar gibi ifade edilmiştir. Her ne kadar bu tür rivayetler eserde çok az bir yekûn tutsa da diğer illel eserlerine göre metin yönünden illetli rivayetlerin ele alınması hususiyetiyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Yukarıda verilen bu özellikler İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'ni diğer illel eserleri arasında öne çıkaran bazı hususiyetlerdir. Netice olarak sıralanan bu özellikler sebebiyle muhaddisler söz konusu eseri, illel eserleri arasında önemli bir konuma yerleştirmişlerdir.

¹⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.545.

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.289 (Muhakikin Girişi).

¹⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.290 (Muhakikin Girişi).

¹⁶¹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.113-114.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-İLEL'DE METNİ İLLETLİ OLAN RİVAYETLER İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

İbn Ebî Hâtim, **el-İlel** adlı eserinde; babası Ebû Hâtim'e ve hocası Ebû Zür'a'ya hatalı gördüğü rivayetleri sormuş, onlar da hem metni hem de isnadı illetli rivayetleri çoğunlukla tafsilata girmeden ve illetin sebebine işaret edecek bazı kavramları kullanarak cevaplandırmışlardır. Rivayetlerin illetlerini belirtmek için kullanılan bazen tek kelimelik kavramlar, bazen ise birkaç satırlık cümleler, meydana gelen illetin sebebine işaret etmiş ve ortaya çıkan hataların nerede ve nasıl gerçekleştiğini açıklığa kavuşturmuştur. Eserde kullanılan ve kendisiyle hüküm verilen bu kavramların bilinmesi ve tanımlanması; illetli sayılmış olan rivayetlerin hangi sebeple illetli olduğu sorusuna ışık tutacağı için son derece önem arz etmektedir.

Bu bölümde; İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'inde metin yönünden illetli sayılan rivayetler için kullanılmış olan kavramlar; sözlüklerden, hadis usulü eserlerinden ve diğer ilel eserlerindeki örneklerden istifade edilerek açıklanacaktır. Kavramların açıklanmasında ele alınan usul eserlerinin ekseriyeti, müteahhir dönemde telif edilmiştir. Bu sebeple bu çalışmada ele alınan kavramların mütekaddimûn dönemi eseri olan **el-İlel**'de kullanılmış olması bir problem teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde ele alınacak olan kavramlar, iki dönem arasında bazı farkların bulunabileceği dikkate alınarak tetkik edilecektir. Bilindiği üzere her ne kadar müteahhir dönemde yapılmış olan tanımlamalar, esasında mütekaddim dönem âlimlerine dayandırılrsa da; ortaya konulan ve yerleşik ıstılâhî anlamını kazanan bu kavramların, mütekaddim dönemdeki muhaddislerin bütün kullanımlarını kapsadığı söylenemez. Bu sebeple müteahhir dönemdeki hadis usulcülerinin eserlerinden faydalanılarak ele alınan bu kavramların, mütekaddim dönem eserlerinde ve özellikle bu çalışmada ele alınan İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'indeki kullanımlarla birebir uyum sağlamadığını, kimi zaman daha geniş ve şumüllü bir manayı ifade ettiğini belirtmek gerekir.

Bu bölümde, çalışmada ele alınan eserden örnekler verilmek suretiyle kullanılan kavramların, illetin hangi çeşidine delalet ettiği ortaya konulacak ve varsa müteahhir dönemdeki tanım ve kullanım farklılıklarına değinilecektir. Bu bölümün sonunda metni illetli sayılan rivayetlerle, onları belirtmek için kullanılan kavramların ilişkisi ortaya çıkmış ve mütekaddim dönemindeki ıstılahların nasıl istimal edildiğine dair de ışık tutulmuş olacaktır.

I. Hata

“Hata” kavramı; İbn Ebî Hâtîm’in **el-İlel**’inde, metin yönünden illetli rivayetler belirtilirken en çok kullanılan kavramlardan biri olmuştur. Hata kavramının bir üst başlık olarak kullanılarak altında birçok illet sebebini barındırdığı ifade edilmelidir. Bu kısımda “hata” kelimesinin açıklanıp genel anlamı üzerinde durulacak ve **el-İlel**’deki kullanımına dikkat çekilecektir.

A. Genel Kullanımı

Râğıb el-İsfahânî (v.500-525/1100-1125) hatayı genel anlamda bir yönden sapma olarak tanımlamaktadır (العدول عن الجهة). Daha sonra hatayı üç kısımda açıklamaktadır. Ona göre hatanın ilk türü; kişinin yapılması hoş görülme-yen bir şeyi istemesi ve onu yapmasıdır. Kişinin sorumlu tutulduğu ve cezaya müstehak olduğu bu türe tam hata da denir. (الخطأ التام). Hatanın ikinci türü ise; kişinin yapılması hoş olan bir şeyi istemesi ve gerçekleşen durumun ise istediğinin hilafına olmasıdır. Bu durumda o kişi, isteği hususunda isabet etmiş olsa da fiilinde hata yapmış olmaktadır. Hatanın üçüncü kullanımı ise; kişinin yapılması hoş olmayan şeyi yapmak istemesi fakat gerçekleşen fiilinin güzel olması durumudur. Bu durumda o kişi isteğinde hatalı iken fiilinde isabetli olmuş ancak onun gerçekleştirmek istediği kasdı yerilmiş ve fiili de övgüye layık görülmemiştir.¹⁶²

Hadislerde yapılan yanlışlar için sık bir şekilde kullanılan hata ifadesi; illetin her çeşidi için kullanılan çatı bir kavramdır. Râvinin tashifi, vehemi ve diğer illet sebeplerinin belirtilmesi için “hata” kelimesi istimal edilmiştir. Ayrıca hatayı yapan râvi için أخطأ kullanıldığı gibi rivayette yanlışın olduğunu belirtmek için de فيه خطأ ifadesi kullanılmıştır.¹⁶³ Ricâl eserlerinde ise râvinin çokça hata yaptığını ifade etmek üzere كثير الخطأ ifadelerine rastlanmaktadır.¹⁶⁴

¹⁶² Râğıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, **el-Müfredat fî garîbi’l-kur’ân**, Thk. Safvan Adnan ed-Dâvedî, Dımaşk: Daru’l-Kalem, 1412, s.287.

¹⁶³ Örnekler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **İlel ve marifetu’r-ricâl**, C:I, s.545; C:II, s.157, 179, 287; C:III, s.57.; Dârekutnî, **el-İlelü’l-vâride**, C: XI, s.35, 112, 284.

¹⁶⁴ İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Takrîbu’t-Tehzîb**, Thk. Muhammed Avvame, Halep, Dâru’r-Reşîd, 1411/1991, s.105, 147, 159.; İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman

B. el-İlel’de Metne Yönelik İlet Değerlendirmelerinde Hata Kullanımı

İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel** adlı eserinde metin yönünden illetli olduğu belirtilen 22 rivayet hakkında “hata” kavramıyla hüküm verilmiştir. Bu eserde; metindeki sözün mevkuf şeklinde olması gerekirken merfû olarak rivayet edilmesi, metinde geçen bir kişinin isminin yanlış yazılması ve yahut farklı bir ismin zikredilmesi, isnadda olması gereken râvinin metindeki kişi olarak belirtilmesi, metindeki bazı lafızların yanlış olması ve zikredilen isnadın olması gereken metnini, farklı bir metin zikredilerek rivayet edilmesi gibi metni illetli hâle getiren sebepler için “hata” kelimesi kullanılmıştır.

İbn Ebî Hâtim’in babası Ebû Hâtim’e sormuş olduğu Ümmü Habibe rivayeti hakkında hata kavramının kullanılması örnek olarak zikredilebilir. İletli kabul edilen rivayet şu şekildedir: “Ümmü Habibe bt. Ebî Süfyân’ın yanına girdim ve o [bütün bedenini kaplayan] bir gömlekle ve bir başörtüyle namaz kılıyordu. Namazını bitirdiğinde ise bana; ey câriye, [başörtünün üzerine geçirilen] örtüyü getir dedi.”¹⁶⁵ Ebû Hâtim bu rivayetin hatalı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu rivayetin metnindeki Ümmü Habibe ismi yanlıştır. Bu isim yerine Ümmü Seleme isminin olması gerektiğini belirtmektedir. Görüldüğü üzere metindeki ismin farklı bir isimle karıştırılması illetli bulunmuş ve bu durum hata kavramı kullanılarak ifade edilmiştir.

Netice itibariyle, “hata” kavramı; İbn Ebî Hâtim’in babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür’a’nın değerlendirmelerini toplamış olduğu **el-İlel**’inde, metni illetli olan rivayetleri açıklamak üzere en fazla kullanılan kavramlardan birisi olmuştur. Bu tür rivayetlere “bu hadis hatalıdır” demek suretiyle dikkat çekilmiş ve genellikle daha sonrasında hatanın nerede ve hangi kelimelerde meydana geldiği ifade edilmiştir.¹⁶⁶

b. Muhammed b. İdris er-Râzi, **el-Cerh ve’t-ta’dil**, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Haydarâbad ed-Deken: Dâiratu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1371/1952, C:III, s.150, C:IV, s.113, C:V, s.58.

¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.291 (389. Rivayet). Bu rivayetin başka bir kaynakta yer aldığına ulaşılammıştır.

¹⁶⁶ Ebû Hâtim’in “hata” kavramını metni illetli rivayetler hakkında kullandığı yerler için bkz. İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi, **İlel**, Thk. Sa’d b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b.

II. Vehem/vehim

Bu kısımda **el-İlel**'de metinde gerçekleşen illeti belirtmek için kullanılan bir kavram olan vehem terimi ele alınacaktır. Öncelikle vehem ile vehim kelimeleri arasındaki farka işaret edilecek ardından **el-İlel**'deki vehem kullanımına dikkat çekilecektir.

A. Vehem ile Vehim Kelimeleri Arasındaki Fark

Vehem; hata yapmak, yanılmak anlamına gelen **يَوْهَمَ- وَهَمًا** fiilinin masdarıdır. Vehem ifadesi; kişinin doğru olarak düşündüğü bir şeyde hata etmesi anlamında kullanılmış ve bununla, kasıt olmaksızın yapılan hatalar ifade edilmiştir. Kişinin zihninin karışması anlamında ise, **يَهْمُ- وَهْمٌ** fiilinin masdarı olan vehim kelimesi kullanılmaktadır.¹⁶⁷

Vehem ile vehim kelimelerini aynı manada kullananlar olmakla birlikte, birbirinden ayıranlar da olmuş ve aralarında bir farkın bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu görüşte olan muasır âlimlerden Abdülfettah Ebû Gudde (v.1417/1997), vehem ile vehim kelimelerinin arasındaki farka dikkat çekmiş ve iki kelimenin aynı manada kullanılması hakkındaki hataları belirtmiştir.¹⁶⁸

Ebû Gudde vehem ile vehim arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır:

“Vehim; kişinin başka bir şey irade ettiği zaman zihninin farklı bir şeye geçmesidir. Vehem ise; kişinin doğru yaptığını düşünerek bir şeyde hata yapması

Abdirrahman el-Cüreysî, Riyad, Mektebetu Melik Fehd el-Vataniyye, 1427,C:I, s.87 (No.231); C:II, s.137 (No.268), s.170 (No.291), s.235 (No.339), s.490 (No. 491); C:III, s.22 (No.663) C:IV, s.183- 184 (No. 1350); C:VI, s.65 (No.2269), s.65 (No.2319), s.450 (No.2658). Ebû Zür'a'nın metni illetli rivayetler için “hata” kavramını kullandığı yerler için bkz. İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.22 (No. 663), 201 (No.798); C:IV, 559 (No.1641); C:VI s.529 (No.2725).

¹⁶⁷ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, C:XII, s.643-644; Fîruzabâdî, **el-Kâmûsu'l-muhît**, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1426, s. 1168; el-Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, **Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr**, I-II, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts., C:II, s.674; er-Râzi, Zeynuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir el-Hanefî, **Muhtaru's-sihâh**, Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999, s.316.

¹⁶⁸ Abdülhayy el-Leknevî, **er-Ref' ve't-Tekmil**, Thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut, Daru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1437/2016, s.550 (Muhakkikin notu).

ve o hatalı görüşünü irade etmesidir. Çünkü onun düşüncesine ve bilgisine göre doğru olan durum budur.”¹⁶⁹

Ardından Ebû Gudde yapmış olduğu açıklamaları örnekler üzerinden açıklamaktadır. Ona göre vehim ile vehem arasındaki fark şu örneklerle açıklanabilir:

“Senin isminin Ahmed olduğunu bilen kişinin zihninin karışması sebebiyle sana Es‘ad diye seslenmesi vehimdir. Çünkü ismini bilen kişi sana Ahmed olarak seslenmek istemiştir fakat onun zihni farklı bir ismi, Ahmed isminin önüne geçirmiştir. [Vehem’e örnek ise] Senin isminin Ahmed olduğu durumda kişinin senin ismini Es‘ad olarak düşünmesidir. Bundan dolayı senin gerçek adını Es‘ad olarak düşünmesi sebebiyle seni bu şekilde isimlendirmiştir. Bu ise vehemdir yani hatadır. İsmi hakkında hataya düşmüştür ve o kişi kendi bilgisine göre doğru olduğunu düşündüğü şeyi [söylemek] istemiş ve hata etmiştir.”¹⁷⁰

Ebû Gudde’nin vermiş olduğu bu örneklerden anlaşıldığına göre vehim; kişinin aslında doğru bildiği, ancak bildiği şeyi söylemesi sırasında aklının karışmasından dolayı yanlış bir ifadede bulunmasıdır. Vehem ise kişinin hakikatte olanın aksine yanlış bir düşüncede olması ve bu düşüncüyü doğru zannederek kendi iradesiyle hatalı olarak ifade etmesidir. Bu tezde de Ebû Gudde’nin doğru olduğunu belirttiği vehem kavramı tercih edilmiştir.

Üçüncü Bölüm’de ele alınan örneklerde görüleceği üzere muhaddisler yukarıda açıklanan ifadeleri, çoğunlukla dil âlimlerinin tanımladıkları şekle muvafık olarak kullanmışlardır. Özellikle ilel ve cerh-ta‘dil eserlerinde görülen bu kullanımlarda bir âlim, bir râvinin rivayetinde hata yaptığını belirtmek istediğinde “وهم في هذا الحديث” (bu hadiste veheme düşmüştür) şeklinde ifadeler serdetmektedir.

¹⁶⁹ el-Leknevî, **er-Ref** s. 550-551. (Muhakkik notu)

¹⁷⁰ el-Leknevî, **er-Ref** s. 550-551. (Muhakkik notu)

Cerh-ta‘dil âlimleri de bir râvinin rivayetlerinde hata olduğunu belirtmek istediklerinde vehem ifadesini kullanmışlardır.¹⁷¹

Bu noktada vehem ile hata ilişkisine de temas etmek gerekmektedir. Vehem kavramının hata ile benzer bir manada kullanıldığını söylemek mümkündür. Vehemin; râvinin hadisin metninde ya da senedinde kasıtsız olarak yapmış olduğu hataları ifade etmesiyle beraber hatadan ayrılan yönlerinin olduğu da ifade edilmiştir. Buna göre vehemi hatadan ayıran en temel fark hatanın daha büyük bir yanlışlığı ifade etmesi ve vehemin ise daha küçük ve tolere edilebilir yanlışlar için kullanılmasıdır. Bu açıklamalara göre; hata ile vehem arasında umum-husus ilişkisi bulunduğu söylenebilir ki, buna göre her vehem bir hatadır ancak her hata vehem olmayabilir.¹⁷²

B. el-İlel’de Vehem Kavramının Kullanımı

el-İlel adlı eserde hadislerin illetleri belirtilirken sıkça ele alınan kavramlardan biri olan vehem, râvilerin yapmış oldukları hataları ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere “vehem” kavramının tolere edilebilir hatalar için istimal edildiğine dair bir karine tespit edilememiştir. Aksine “hata” kavramıyla aynı derecedeki problemler için vehem kelimesi kullanılmış ve bu itibarla hata ile vehemin birbirine müradif olarak kullanıldığı saptanmıştır. Ayrıca bu eserde; bir metnin sika râvilerin rivayet etmiş olduğu metinlere aykırı olması, metnin eksik bir şekilde rivayet edilmesi, metinde fazladan bir lafzın zikredilmesi ve isnadın olması gereken metnin zikredilmeyip farklı bir metnin rivayet edilmesi gibi metni illetli hâle getiren problemler “vehem” kavramıyla belirtilmiştir.

¹⁷¹ Bu anlamda kullanılan bazı örnekler için bkz. el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Kuzâi el-Kelbî, **Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl**, I-XXXV Thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1400/1980, C:II, s.327; C:III, s.81; C:XIII, s.300 . ez-Zehbî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz, **Mîzânu'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl**, I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, Daru'l-ma'rife, 1382, C:I, s.266; C:I, s.288; C:I, s.294; C:II, s.10; C:II, s.48; C:III, s.27.; Ebû Abdillâh Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî, **İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl**, I-XII, Thk. Ebû Abdurrahm Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Üsame b. Muhammed, b.y., el-Fâruku'l-hadisiyye, 1422/2001, C:II, s.238; C:IV, s.53; C:VI, s.350.

¹⁷² Enes el-Câid, “el-Vehm inde ruvâti'l-hadis”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: II, No: 1, 2014, s. 209-234.

Rasulullah'ın iftitah tekbirinde el parmaklarının arasını açtığına dair rivayet edilen hadis hakkında illeti belirtilirken vehem kavramı kullanılmıştır. İletli hadis şu şekilde rivayet edilmiştir: “Rasulullah iftitâh tekbiri getirdiğinde parmaklarının arasını açardı.”¹⁷³ Bu rivayetin doğru metninin “Rasulullah namaza kalktığında ellerini [kulağına kadar] kaldırırdı.”¹⁷⁴ hadisi olduğu belirtilmiştir. Bu şekilde metni hatalı bir şekilde rivayet edilen hadis için vehem kavramı kullanılmıştır.

III. Tashif

İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'inde hadisin metninde meydana gelen illeti ifade etmek için kullanılan kavramlardan birisi de tashiftir. Bu kısımda tashif terimi açıklanarak ortaya çıkış serüveni ele alınacak ve **el-İlel**'deki kullanımına dikkat çekilecektir.

A. Kavramın Ortaya Çıkışı ve Kullanımı

Tashif kelimesini dil âlimleri; bir sayfada yazan şeyi, harflerinin benzerliği sebebiyle hatalı okumak ve başkalarına hatalı aktarmak şeklinde tanımlamaktadırlar.¹⁷⁵ Seyyid Şerîf Cürcânî'ye (v. 816/1413) göre tashif; “bir yazıyı kâtibinin irade ettiğinin hilafında bir şekilde okumaktır.”¹⁷⁶ Tashif kelimesinin kullanımı ise, bazı kişilerin ilmi hocalar vasıtasıyla olmadan, doğrudan sayfalardan alması sonrasında ciddi hatalara düşmesiyle ortaya çıkmıştır.¹⁷⁷ Sehâvî ise tashifin “es-

¹⁷³ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Salât”, 177; Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:XV, s.115; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.233; İbnu'l-Mukri', **el-Mu'cem**, s. 197; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.359; Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Müstedrek**, C:I, s.359; el-Halîlî, **el-İrşad**, C:I, s.285; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.42; Tûsî, **Muhtasaru'l-ahkam**, C:II, s.79.

¹⁷⁴ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:IV, s.127, 291; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XIV, s.462; C:XV, 372; C:XVI, 295; Dârimî, **Sünen**, “Salât”, 210; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, C. I-VII, “Salât”, 120; Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Salât”, 177; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.234, 241; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.195; İbnu'l-A'râbî, **Mu'cemu İbnu'l-A'râbî**, C:III, s.1043; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.77; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.64; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.42.

¹⁷⁵ Zebidî, **Tâcu'l-Arûs**, C:24, s.5; Rağîb el-İsfehani, **el-Müfredat**, s.476; Ebû'l-Feth Nasıruddin el-Mutarrişî, **el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib**, Thk. Mahmud el-Fâhûrî, Abdulhamîd Muhtâr, Halep, Mektebetu Usâme b. Zeyd, 1399/1979, C:I s.467

¹⁷⁶ Cürcani, **et-Tarifât**, C:I, s.59

¹⁷⁷ Hamza el-İsfehani, **et-Tenbih ala hudusi't-tashif**, Thk. Muhammed Es'ad Talas vd., Beyrut, Daru Sâdır, 1412/1992, s.26 (Muhakkik mukaddimesi). Ahmet Yücel, “Bir Hadis Terimi Olarak ‘Sahafî’ ve

Sahife” den türediğini ifade etmiştir. Çünkü ona göre; kitaptan bakıp değişikliğe uğratan ve hatalı bir şekilde rivayet eden kişiye “O tashif yaptı (قد صحف)” denilmektedir. Bu da kişinin kitaptan bakarak hatalı bir şekilde rivayet ettiği anlamına gelmektedir.¹⁷⁸

Tashif kelimesinin hicrî II. asırdan itibaren kullanımda olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu dönemde ilim yazıya geçirilmeye başlanmış ve hoca olmaksızın talebelerin doğrudan kitaplardan ilim alması kolaylaşmış ve akabinde bu durum tashifi ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda ise bir takım kişiler sahafî olarak nitelenmiştir. Tashifin yaygınlık kazanmış olduğu o dönemde, Halil b. Ahmed (v.170/786) sahafînin tanımını yapmış ve onun musahhif olduğunu, musahhifin de sayfaların okunması esnasında birbirine benzer harflerin okunmasında hata yapan kişi olduğunu belirtmiştir. Halil b. Ahmed’in hicrî II. asrın sonlarında vefat ettiği göze alındığında sahafî kavramının da bu dönemde yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Sahafî kavramının hicrî II. asırdaki kullanımına Said b. Abdilaziz en-Tenûhi’nin (v.167/783) “Kur’an’ı mushafî’den almayın, ilmi (hadisi) sahafîden almayın” sözünü örnek olarak göstermek mümkündür. Bu kullanımlara baktığımızda tashif olgusunun hicrî II. asırda mevcut olduğunu ve daha sonraki asırlarda muhaddisler tarafından da hadis terimi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.¹⁷⁹

B. Usûl Eserlerinde Tashif Kavramı ve el-İlel’deki Kullanımı

Tashif olgusunu ele alan ilk hadis usûlcüsü Hâkim en-Nîsâbü’rî olmuş ve **Marifetu Ulûmi’l-hadis** adlı eserinde; “Metinde Yapılan Tashifleri Bilmek ve İsnadda Yapılan Tashifleri Bilmek” başlığı altında tashif örneklerini ele almıştır. Bu bâbda tashîf kelimesi hakkında herhangi bir tanım ortaya koymayan Hâkim, ilgili konuda sadece örnekler vermekle iktifa etmiştir.¹⁸⁰

Hadis Tarihi Açısından Önemi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 11-12, 1993, s. 197-204.

¹⁷⁸ Sehâvî, **Fethu’l-muğis**, C:IV, s.5.

¹⁷⁹ Ahmet Tahir Dayhan, **Hadiste Tashif ve Tahrif**, s.9

¹⁸⁰ Hâkim, **Marifetu Ulûmi’l-hadis**, s.433.

Hadis usûlü eserlerinde tashifi/musahhafı detaylı olarak ele alan ilk âlim İbnu's-Salâh'tır. İbnu's-Salâh da Hâkim gibi eserinin ilgili yerlerinde tashifin/musahhafın genel geçer bir tanımını yapmamış fakat tashifi; tashifin gerçekleştiği yer, tashife düşme sebebi, tashifin manaya etki edip etmemesi yönünden üç farklı kategoride ele alarak geniş bir şekilde açıklamıştır.¹⁸¹

İbnu's-Salâh, tashifin gerçekleştiği yer olarak musahhaf kavramını, isnadda ve metinde vâki olan tashif şeklinde ikiye ayırmış ve her iki kısma dair birkaç örnek zikretmiştir. İsnaddaki tashife vermiş olduğu bir örneği burada zikretmek uygundur.

Şu'be > Avvâm b. Müzâhim > Ebî Osman en-Nehdî > Osman b. Ebî Şeybe tarihiyle merfû olarak rivayet edilen isnadda İbnu's-Salâh'ın ifade ettiğine göre tashif gerçekleşmiştir. Bu rivayetin isnadında tashif yapan kişi Yahya b. Maîn'dir. Zira o İbnu Mürâcim olması gereken yerde, râvinin isminde tashif yapmış ve İbnu Müzâhim olarak rivayet etmiştir.¹⁸² Görüldüğü üzere İbnu's-Salâh'ın verdiği bu örnekte tashif, rivayetin isnadında gerçekleşmiştir. Metinde gerçekleşen tashife verdiği örneklerden birisi şudur:

İbn Lehîa, Musa b. Ukbe tarafından kendisine yazılan Zeyd b. Sâbit tarihiyle rivayet edilen hadisi şu şekilde rivayet etmiştir: “Rasulullah mescidde hacamat oldu.” (أن رسول الله إحتجم في المسجد) Ancak doğru olan rivayet “Rasulullah mescidde içinde namaz kıldığı hasırdan bir oda edinmişti” (إحتجر في المسجد بخُصٍ) şeklindedir. İbnu's-Salâh'ın ifade ettiğine göre, İbn Lehîa bu rivayeti semâ' olmaksızın kitaptan aldığı için burada tashif yapmıştır.¹⁸³ Görüldüğü üzere İbn Lehîa metinde geçen “إحتجر” fiilini “إحتجم” şeklinde rivayet ederek metinde tashif yapmıştır.

İbnu's-Salâh tashife düşme sebebini ise iki kısma ayırarak ele almıştır. Buna göre; 1) Görmede tashif (التصحيف في البصر); kişinin hoca olmadan yazılı bir metinden rivayette bulunduğu düştüğü hatayı ifade etmektedir. 2) Duymada tashif (التصحيف

¹⁸¹ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.279-284.

¹⁸² İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.279.

¹⁸³ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.280.

(في السمع); kişinin rivayet meclisinde hadisi işittiği sırada hataya düşmesi ve hatalı bir şekilde rivayet etmesidir.¹⁸⁴

İbnu's-Salâh'ın tashifin gerçekleşme sebeplerini iki şekilde olduğunu belirtmesi, tashifin sadece yazılı bir metinden hadis rivayet ederken düşülen hataları ifade etmediğini ayrıca semâ' meclislerinde, rivayeti dinleme esnasında da vâki olan hataları kapsadığını göstermektedir. Böylece tashifin sadece sahafî olan kişilerle sınırlandırılmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Son olarak İbnu's-Salâh tashifi, lafızla ilgili ve mana ile ilgili olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹⁸⁵ Üçüncü Bölüm'de tashif sebebi ile metni illetli sayılan rivayetler ele alınmış ve bu illetlerin metnin lafızlarında gerçekleştiği tespit edilmiştir.

el-İlel'de metni illetli rivayetleri belirtmek için tashif kavramının, dört yerde kullanıldığı tespit edilmiş ve bu kullanımların ikisi; genel anlamda hata olduğu belirtilmek için ve bir yerde de kelimenin okunuşundan kaynaklı olan hatanın belirtilmesi için istimal edilmiştir.¹⁸⁶ **el-İlel**'de tashif kavramının kullanımına Nebiz Rivayeti hakkında yapılan değerlendirmeler esnasında rastlanmaktadır. Buna göre illetli görülen Nebiz Rivayeti şu şekildedir: “ [Nebiz elde ettiğiniz]¹⁸⁷ kaplardan için fakat sarhoş olmayın. (اشربوا في الظروف ولا تسكروا).”¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtim'in aktardığına göre bu rivayetin doğru olan metni “Kaplarda bulunan nebizleri için ve sarhoş edici içecek içmeyin” şeklinde olması gerekmektedir. Ancak hadisin metninde tashif yapılmış ve rivayet, “sarhoş olmayın” şeklinde nakledilmiştir. Görüldüğü üzere buradaki illet, tashif kavramı kullanılarak belirtilmiştir.

¹⁸⁴ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 283.

¹⁸⁵ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 283.

¹⁸⁶ Tashif kelimesinin kullanılarak illeti belirtilen rivayetler için bkz. İbn Ebî Hatim, **İlel**, C:IV s. 438 (No.1549), s.643 (No.1699); İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.529.

¹⁸⁷ Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsa el-Etiyôbî el-Vellevî, **Zehîratu'l-ukbâ fî şerhi'l-müctebâ**, I-XL, Mekke, Dâru Âl-i Berum, 1424/2003, C:XL s.299-300.

¹⁸⁸ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.85; İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, **Nâsihu'l-hadis ve mensûhihi**, Thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Zerka, Mektebetü'l-Menar, 1408/1988, s. 207; Nesâî, **Sünen**, “Eşribe”, 49; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:V, s.105; İbn Kâni', **Mu'cemu's-sahabe**, C:III, s.204; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XXII, s.198.

IV. Münker

Bu kısımda **el-İlel**'de metin yönünden illetli olduğu düşünülen rivayetler için kullanılan kavramlardan biri olan münker terimi ele alınacaktır. **el-İlel**'de beş yerde kullanıldığı tespit edilen münkerin ıstılâhî anlamı hadis usûlcülerine göre incelenecek ve söz konusu eserdeki kullanımlarına değinilecektir.

A. Mütekkadim ve Müteahhir Dönem Hadis Usûlcülerine Göre Münker Kavramı

Münker kelimesi “نكر” fiilinden türemiş olup bir insanın keskin zekasını anlatmak ve bir işin zorlaştığını ifade etmek kullanılmıştır. Ayrıca itiraf etmenin zıddı olarak bir şeyi inkar etmek ve bir işin değişmesi anlamına geldiği de ifade edilmiştir.¹⁸⁹ Münker kelimesi ise; “Bir şeyi inkâr etmek, bilmemek, tanımamak ve kalbin bir şeyi kabul etmemesi” anlamlarına gelen أنكر fiilinden türemiştir.¹⁹⁰

Münkerin ıstılâhî anlamında ve kullanımında genel kabul edilen bir tanım ve kullanım bulunmamaktadır.¹⁹¹ Mütekkaddimûn dönemi ile müteahhirûn dönemi arasında kullanım açısından ve tanım bakımından farklılıklar mevcuttur. Ayrıca ilk hadis usûlü eserlerinde münkerin tanımı yapılmamış ve bir kavram olarak ele alınmamıştır. Bununla beraber ilk dönem hadis usûlü eserlerinde münker kavramının kullanıldığı da görülmüştür.¹⁹² Münker kavramını ilk olarak eserinde bâb başlığında

¹⁸⁹ Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu'l-münker**, s.27-28.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, C:I, s.487.; Zeynuddin er-Râzi, **Muhtaru's-sihâh**, C:I, s.319.; el-İsfahânî, **el-Müfredat**, s.823; Mehmet Efendioğlu, “Münker”, **DİA**, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 13-14.

¹⁹¹ Münker hadis hakkında geniş bilgiler için bkz. Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetu's-sika muvazene beyne'l-mütekkaddimîn ve'l-müteahhirîn**, Beyrut, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2005 s.47-62.; Abdurrahman b. Nuveyda' b. Fâlih es-Sülemî, **el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdi'l-hadis -dirase nazariyye tatbikiyye-**, Riyad, Mektebetu'r-rüşd, 2005; Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu'l-münker -dirase nazariyye tatbikiyye- fi kitâbi İlelû'l-hadis li İbn Ebî Hâtim**, Daru'n-Nevâdir, 2016/1433.; Hatice Karadeniz, **Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı**, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.; Muhammed Arslan, “Mütekkaddimîn ve Müteahhirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, No: 62, 2017, s. 236-274.

¹⁹² Bu kullanımlar için bkz. Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as b. İshak b. Beşîr b. Şeddad es-Sicistânî, **Risâletu Ebî Dâvud ilâ Ehl-i Mekke ve gayrihim fi vasfi sünenihi**, Thk. Muhammed es-Sabbağ, Beyrut, Dâru'l-Arabiyye, t.y., s. 25; Ramehürmîzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî, **el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî**, Thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1404, s. 450; Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, s. 351.

zikredip ele alan kişi Hatîb el-Bağdadî olmuş, ancak o da münker kavramını özel bir tanımla tarif etmemiş yalnızca münker olarak gördüğü rivayetleri serdetmekle iktifa etmiştir.¹⁹³ Hadis usûlü eserleri içerisinde münkeri, ıstılâhî anlamda ilk ele alan ve tarifini yapan kişi ise İbnu's-Salâh olmuştur. O eserin ilgili bâbında Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn b. Ravh el-Berdîcî'nin (ö. 301/914) sözünü naklederek¹⁹⁴ bu tanımlı onaylamış ve ayrıca münker konusu hakkında ayrıntılı açıklama yapılmasını uygun görerek münker kavramını şöyle açıklamıştır:

“Münker; şâz konusunda zikrettiğimiz üzere iki kısma ayrılır ki birinci kısmı [şâz] anlamındadır. [1.Kısım] [Bir râvinin] sika râvilere aykırı rivayet ettiği ferd hadistir. [Bu kısmın örneği] şu rivayettir: Mâlik > ez-Zührî > Ali b. Hüseyin > Ömer b. Osman > Üsame b. Zeyd tarikiyle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Müslüman kafiye; kafiye de müslümana varis olmaz.” Mâlik [bu rivayette] Ömer b. Osman sözünde diğer sika râvilere muhalefet etmiştir. **es-Sahih** müellifi Müslim **et-Temyiz** adlı eserinde “Zührî'nin öğrencilerinden [bu hadisi] rivayet eden herkes Amr b. Osman şeklinde rivayet etmiştir.” demiştir. Ayrıca Mâlik'in eliyle Ömer b. Osman'ın evine işaret ettiğini zikretmiştir. Sanki [Mâlik] onların [bu hususta] muhalefet ettiklerini bildi. Amr ve Ömer ikisi de Osman'ın çocukları idi ancak bu hadis Amr'dan rivayet edilmektedir. Müslim ve diğer âlimler [bu sebeple] Mâlik'in veheme düştüğüne hükmetmişlerdir.

[Münker'in] ikinci [kısmı ve] örneği de; [isnadında]teferrüdü hoş görülebilecek sika ve mutkin râvilerin bulunmadığı ferd [hadistir]. [Bu kısmın örneği ise] Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed b. Kays'tan bize rivayetle o da Hişam b. Urve'den > Babası > Aişe tarikiyle rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yaş hurmayı kuru hurmayla yiyiniz. Çünkü şeytan bunu

¹⁹³ Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye**, Thk. Ebu Abdillâh es-Sûrkî, İbrahim Hamdî el-Medenî, Medine, Mektebetu'l-İlmiyye, t.y., s. 140.

¹⁹⁴ el-Berdîcî münkeri şu şekilde tanımlamaktadır: “[Münker]; râvinin teferrüd ettiği ve [o hadisin] metninin bir başka rivayetle bilinmediği hadistir.” Bkz. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.80. Bu tanıma göre el-Berdîcî münkeri, mutlak olarak râvisinin teferrüd ettiği hadis olarak tanımlamıştır. Bu görüşe kâil olanlar el-Berdîcî'nin bu görüşünü esas almışlardır. İbn Hacer de el-Berdîcî'nin münkeri râvinin mutlak olarak ferd hadisi için kullandığını ifade etmiştir. bkz. İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî**, I-XIII, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbuddin el-Hatîb, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1379, C:I, s.455.

gördüğünde çok sinirlenir ve şöyle der: Ademoğlu yaş hurmayı kuru hurma ile yedikçe yaşadı!” Salih şeyh rütbesinde olan Ebû Zekeriyya [bu rivayette] teferrüd etti. Müslim bu kişinin rivayetini eserinde tahrir etmiştir. Ancak ne varki o teferrüdü tahammül [tolere] edilebilecek bir râvi değildir.”¹⁹⁵

İbnu’s-Salâh’ın yukarıda nakledilen ifadelerinden anlaşıldığına göre o münkeri hem sikanın muhalif ferd¹⁹⁶ rivayeti için, hem de saduk-zayıf râvinin teferrüdü için kullanmaktadır. Ona göre münkerin birinci kısmı şâz ile aynı manaya tekabül etmektedir.

İbnu’s-Salâh sonrası hadis usûlcülerinin münker kavramına getirmiş oldukları tanımları da burada zikretmek uygun olacaktır. İbn Dakîku’l-Îd (v. 702/1302) münker kavramını şöyle tanımlamaktadır: “[Münker] şâz gibidir. Ve şöyle denilmiştir:

¹⁹⁵ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.80.

¹⁹⁶ Münkerin tanımları yapılırken sık kullanılacak olan ferd ve muhalefet kavramlarının da açıklanması münkerin farklı tanımlarını tam anlamıyla idrak edebilmek için faydalı olacaktır. Bu sebeple bu kavramları ele almak uygun düşmektedir.

Ferd sözlükte tek anlamına gelmektedir. Benzer manada kullanılan teferrüd de yalnız kalmak anlamında kullanılmaktadır. İstılâhî olarak ise râvinin bir hadisi metin ya da isnad yönünden tek başına rivayet etmesidir. Örnek olarak Süfyân’dan yalnızca İbnu’l-Mehdi rivayet etti ya da İbn Cerîr’den yalnızca İbnu’l-Mübarek rivayet etti gibi ifadeler teferrüde delalet etmektedir. Bkz. Zehebî, **el-Mûkiza** s.43; Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu’l-münker** s.62.

Teferrüd râvisinin durumuna göre zayıfın teferrüdü ve sikanın teferrüdü şeklinde ikiye ayrılır. Teferrüdün bu iki kısmı kabul ve red yönünden birbirinden ayrılmaktadır. Zayıf râvinin teferrüdü muhaddislerce kabul edilmemiştir. Zîra râvinin hem zayıf olması hem de başka tarikten destek alamaması rivayetinde hata yapma ihtimalini yükselten bir durumdur. Bu sebeple zayıfın teferrüdü kabul edilmemiştir. Sikanın teferrüdünde ise kabul edilmesi ve reddedilmesi yönünden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Birinci görüş sikanın teferrüdünün mutlak olarak kabul edilmesidir. Özellikle bu görüş Hatîb el-Bağdadî tarafından ortaya konulmuştur. Sikanın ziyadesi konusuyla aynı olan bu meselede Hatîb râvinin sika ve zabıt olarak teferrüd ettiği hadisin kabul edilmesi ve o rivayetle amel edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. el-Hatîbu’l-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s.453. İkinci görüş ise sika râvinin teferrüd ettiği hadisin araştırılmasıdır. Bu görüşte olanlar sikanın teferrüdü için mutlak anlamda bir hükmün verilmesi hakkında bir kuralın olmadığını ifade etmişlerdir. Zîra hadisçilerin çoğu sika da olsa bir kişinin rivayette tek kalmasını hoş görmemişlerdir. Bu sebeple bu görüşte olan âlimler sikanın teferrüdünde hüküm verirken her bir hadisin ayrı ele alınıp değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmizî**, C:II, s.582; Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu’l-münker**, s. 65.

Muhalefet sözlükte "ayrışmak, geri kalmak, ayrılmak ve uyuşmamak" gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Emin Âşıkutlu, “Muhalefet”, **DİA**, İstanbul, 2005, C:XXX, s. 402. Muhalefet istılâhî olarak; râvinin rivayet ettiği hadisin isnadının siyakında, râvilerin zikrinde ya da hadisin metninde diğer râvilere muhalefet ederek hadis rivayet etmesidir. Bkz. Abdüsselam Ebu Semha, **el-Hadîsu’l-münker**, s. 78-79. Muhalefet de zayıfın ve sikanın muhalefeti olmak üzere ikiye ayrılır. Her iki kısımda ferdde olduğu gibi farklı hükümler içermektedir. Aynı şekilde zayıfın muhalefeti de mutlak olarak kabul edilmemektedir. Fakat sikanın muhalefeti hem kabul için hem de red için bazı karinelere ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı her bir sikanın muhalefeti ettiği rivayet için müstakil araştırma yapılmakta ve buna göre özel hüküm verilmektedir.

[münker], râvinin teferrüd ettiği [hadistir.] Ancak bu sahih fertlerin [kabulü] görüşüyle çelişen bir sözdür.”¹⁹⁷ Zehebî’ye (v. 748/1348) göre ise münker: “Zayıf râvinin teferrüd ettiği hadistir. Saduk râvinin teferrüd ettiği hadis de bazen münker olarak sayılmıştır.”¹⁹⁸ Bu ifadelerle göre İbnu Dakîku’l-‘Îd, râvinin derecesine dikkat çekmeden mutlak olarak râvinin teferrüdünü münker olarak tanımlamış; Zehebî ise münkerin genelde zayıf râvinin teferrüdü olarak kullanıldığını ve bazen de saduk derecesindeki râvinin teferrüdü için kullanıldığını belirtmiştir.

Münkeri bazı farklılıklarla beraber muhtelif şekillerde tanımlayan âlimler de vardır. Bunlardan biri olan İbn Cemâa (v. 733/1333) münker kavramını şöyle tanımlamaktadır: “[Münker] sika ve zabıt olmayan râvinin teferrüdüdür.”¹⁹⁹ Bu tanımla İbn Cemâa, sika râvinin teferrüdünü tanımın dışına çıkarmış ayrıca muhalefeti şart koşmayarak sadece teferrüdü tanımda belirtmiştir. Münkeri bu tanımdan biraz daha geniş kapsamlı ele alan İbn Kesir (v. 774/1373) ise şu şekilde tanım yapmaktadır: “Münker şâz gibidir. Eğer râvisi sikalara muhalefet ederse bu merdud münkerdir. Aynı şekilde eğer âdil ve zabıt olmayan râvi [muhalefet ederek ya da] muhalefet etmeyerek rivayet ederse bu da merdud münker kapsamındadır.”²⁰⁰ İbn Kesir bu ifadelerle hem zayıf hem de sika râvilerin muhalefetini münker kavramının tanımına dâhil etmiştir. Onun bu tanımı, İbnu’s-Salâh’ın tanımıyla benzerlik göstermekle birlikte teferrüdü şart koşmaması yönüyle İbnu’s-Salâh’ın tanımından ayrılmaktadır.

Münker kavramını daha dar anlamda tanımlayan İbn Hacer, münkeri şâz ile ele alarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Zayıflıkla beraber muhalefet meydana gelirse râcih olan rivayete “ma‘ruf” denilir. Bunun mukabiline ise [mercuhan olana] “münker” denilir. Bu tarife göre şâz ile münker arasında umum-husus min vech vardır. Çünkü ikisi de muhalefet şartında birleşmiştir, ancak şâzda râvisi sika ya da saduk olmakla,

¹⁹⁷ İbn Dakîku’l-‘Îd, **el-İktirâh**, Amman, Daru’l-Ulûm, 1427, s.17.

¹⁹⁸ Zehebî, **el-Mûkiza**, s.42.

¹⁹⁹ İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Burhaneddin Muhammed b. İbrahim b. Cemâa, **el-Menhelü’r-revî fi muhtasari’l-hadîsi’n-nebevî**, Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dımaşk, Daru’l-Fikr, 1406, s.51.

²⁰⁰ Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir el-Kuraşî el-Basrî, **İhtisâru ulûmi’l-hadîs**, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, ts., s.58.

münker de ise râvisi zayıf olmak [şartıyla] birbirinden ayrılmıştır. [Şâz ile münkeri] birbiriyle aynı sayanlar büyük hata etmişlerdir.”²⁰¹

Yine İbn Hacer, bazı farklılıklarla beraber münker kavramını ele almış ve şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur:

“Eğer mestur râvi ya da su-i hıfz ile mevsuf râvi ya da bazı hocaları tarafından tad‘if edilmiş bir râvi, mütabisi veyahut şahidi olmadan ferd olarak [bir hadis] rivayet ederse bu münkerin bir kısmıdır. Hadis ehlinin birçoğu da bu şekilde isimlendirmiştir. Eğer [bu rivayetinde] muhalefet edilirse bu da [münkerin] ikinci kısmıdır. Çoğunluğun görüşüne göre de mutemed olan budur.”²⁰²

Görüldüğü üzere İbn Hacer **Nüzhe**’de münker kavramını zayıf râvinin muhalefet ettiği hadis olarak tanımlamış, **Nüket**’te ise münkeri iki kısma ayırmıştır. Birinci kısmın zayıf râvinin ferd olarak rivayet ettiği hadis olduğunu belirtmiş ve ikinci kısmın da zayıfın muhalefet ederek rivayet ettiği hadis olduğunu ifade ederek mutemed olan görüşün de bu olduğunu vurgulamıştır.

Yukarıda nakledilen açıklamalardan anlaşıldığı üzere münker kavramı birbirinden farklı anlamlarda kullanılmıştır. Verilen bu tanımlamalardan münkerin dört ayrı kullanımı olduğunu söylemek mümkündür ve bu kullanımlar şu şekilde sıralanabilir: Münker; a) ister sika olsun ister zayıf olsun mutlak olarak râvinin teferrüd ettiği hadistir.²⁰³ b) İster sika olsun ister zayıf olsun mutlak olarak râvinin muhalefet

²⁰¹ İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Nüzhetü’n-nazar**, Thk. Nuredin Itr, Dımaşk, Matbaatu’s-sabah, 1421, s.72-73.

²⁰² İbn Hacer, **en-Nüket**, C:II, s.675.

²⁰³ Bu görüşe kâil olanlar Hafız el-Berdîcî’nin (v.301) münker kavramına yapmış olduğu tanımı esas almışlardır. Berdici münkeri şu şekilde tanımlamaktadır: “[Münker], râvinin teferrüd ettiği ve [o hadisin] metninin bir başka rivayetle bilinmediği hadistir.” İbnu’s-Salâh da bu görüşü birçok hadis ehlinin kullandığını ve onların teferrüd eden hadise red, nekâret ve şazlık hükmü verdiğini ifade etmektedir. İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.80; Leknevî de münker hadisin daha çok tek bir hadis rivayet eden râvinin hadisi için kullanıldığını belirtmektedir. Leknevî, **er-Ref’ ve’-Tekmîl**, s.201. Leknevî bu açıklamasında râvinin derecesine değinmemiş sadece râvinin ferd hadis rivayet etmesini münker olarak tanımlamıştır.

ettiği ferd hadistir.²⁰⁴ c) Zayıf râvinin teferrüd ettiği hadistir.²⁰⁵ d) Zayıf râvinin sika râvilere muhalefet etmesidir.²⁰⁶

Bu dört ayrı kullanımdan dördüncüsü olan “zayıf râvinin sikalara muhalefeti” tanımı, İbn Hacer ile birlikte yerleşik ıstılâhî anlamını kazanmış ve kendisinden sonraki hadisçiler bu meyânda onun tanımını kabul etmişlerdir.²⁰⁷

Mütekaddimûn dönemi âlimleri ise münker kavramını, müteahhir dönemde yapılan tanımlara göre oldukça kapsayıcı bir manada kullanmışlardır. Mütekaddimûn dönemi hadisçilerinin genellikle kavramları tanımlamadıkları bilinse de onların eserlerindeki kullanımlarından yola çıkılarak münkeri hangi anlamda istimal ettiklerine istikrâ yoluyla ulaşılabilmektedir. Bununla beraber Müslim’in eserinin mukaddimesinde münker hadis rivayet eden kişinin hadislerini almayacağını belirtmesiyle münkerin nasıl bilinebileceğine de işaret etmiş olmaktadır. Bu ifadelerden Müslim’in münker kavramını nasıl kullandığı da anlaşılabilmektedir.²⁰⁸

Mütekaddimûn dönemindeki eserlerde münker kavramının kullanımları incelendiğinde ise bu dönemde münkerin; sika râvinin teferrüdü, sika râvinin

²⁰⁴ İbnu's-Salâh münkeri ikiye ayırmış ve ilk ayırdığı kısmın şâz ile müradif olduğunu belirtmiştir. Bu da münkerin; sikalara muhalefet eden münferid hadisi anlamına gelmektedir. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.80

²⁰⁵ İbnu's-Salâh münkerin ikinci kısmını açıklarken isnadında teferrüdü hoş görülebilecek sika ve mutkin râvilerin bulunmadığı ferd [hadistir] şeklinde ifadeye bulunmuştur. İbn Cema'a da sika ve itkan sahibi olmayan râvinin teferrüd ettiği hadis olarak tanımlamıştır. İbn Kesîr de bu bağlamda ifadeler serdetmiştir.

²⁰⁶ Bu görüş İbn Hacer sonrası genel kabul gören tanım olmuştur. Bkz. İbn Hacer, **Nüzhe**, s.72-73; İbn Hacer, **en-Nüket**, C:II, s.675; Sehâvi de münkeri zayıf râvinin sikalara muhalefeti olarak tanımlamaktadır. Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, C:I, s.250.

²⁰⁷ Sehâvî, **Fethu'l-muğis**, C:I, s.250.; el-Cezâirî, Tahir b. Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî, **Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser**, I-II, Thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebetu'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1416, C:I, s.515.

²⁰⁸ İmam Müslim eserinin mukaddimesinde münker hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hadislerinin ekseriyeti münker ve galat olan kişinin rivayetlerinden sakınırsız. Eğer[bir râvinin] rivayet ettiği hadis, hıfz ve itkan sahibi râvilerin rivayetlerine arz edildiğinde muhalefet ediyorsa ya da muvafakat etmiyorsa bu [durum], râvinin hadisindeki münkerin alametidir.” Bkz. Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **el-Câmiu's-sahih**, I-II, Thk. Nazar b. Muhammed el-Firyâbî Ebû Kuteybe, y.y, Dâru Taybe, 2006/1427, C:I, s.3. Müslim'in bu ifadelerinden anlaşıldığına göre o münkerin, râvinin sikalara yaptığı muhalefetle ile bilinebileceğini ifade etmiştir. Böylece râvinin sikalara muhalefet ettiği hadisler için de münker kavramını ıtlak ettiği de belirtilebilir.

muhaleteti, zayıf râvinin muhaleteti, mechul râvinin teferrüdü ve zayıflık bulunan hadis için kullanıldığı görülmüştür.²⁰⁹

B. el-İlel’de Münker Kavramının Kullanımı

Bu tezde ele alınan **el-İlel** adlı eserde İbn Ebî Hâtim’in sorduğu sorulara cevap vererek münker kavramını çokça kullanan Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın kullanımlarını daha detaylı tetkik etmek, metni illetli rivayetler hakkında verilen hükümleri anlamaya yardımcı olacaktır. Bundan dolayı bu dönemdeki her bir âlimin münker kavramını ele alış, özel olarak incelenmesi mümkün olsa da, çalışmanın muhtevası gereğince sadece Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın kullanımlarını tespit etmeyi gerektirmektedir.

Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın kullanımları incelendiğinde onların da münkeri çok geniş manada kullandıkları görülmektedir.²¹⁰ Bu kullanımların altı ayrı manayı ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre münkerin altı ayrı kullanımı şöyle ifade edilebilir: Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a münkeri; a) sikanın mütabisi olmayan hadiste

²⁰⁹ Bu dönemdeki âlimlerin kullanımları için bkz. Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetu’s-sika muvazene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn**, s.62-81.; Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu’l-münker**, s.30-50.

²¹⁰ Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın münker kavramını kullanımları için yapılan çalışmalar için bkz. Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetu’s-sika muvazene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn**, s.67-70.; Abdüsselam Ebû Semha, **el-Hadîsu’l-münker**.

teferrüdü için²¹¹ b) sikanın muhalefeti için²¹² c) zayıfın muhalefeti için²¹³ d) zayıfın teferrüdü için²¹⁴ e) meçhullerin teferrüdü için²¹⁵ f) metrukların teferrüdü için²¹⁶ kullanmışlardır.

- ²¹¹ Bu kullanıma örnek olarak İbn Ebî Hâtîm'in babasına sorduğu, Abdürrezzak > Ma'mer > Sâbit > Enes tarihiyle gelen ilgili hadisi vermek mümkündür. Ebû Hâtîm bu rivayetin münker olduğunu belirtmiş ve herhangi bir açıklama yapmamıştır. bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:III, s.571.; Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve'l-münker**, s.67. Bununla beraber Tirmizi ise bu rivayetin yalnızca Abdürrezzak'tan geldiğini belirtmiş, Sâbit'ten de yalnızca Ma'mer yoluyla hadisin rivayet edildiğini belirtmiştir. Bkz. Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, **İlel**, Thk. Subhî es-Semarrâi vd., Beyrut, Mektebetu'n-Nahda el-Arabiyye, 1989/1409, s.264. Dârekutnî de bu hadis için Ma'mer'in Sabit'ten yapmış olduğu rivayette tek kaldığını, Abdürrezzak'dan başka bir kimsenin de Ma'mer'den rivayet ettiğini bilmediğini söylemiştir. bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:III, s.572 (muhakkikin dipnotu). Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre bu rivayette hem Abdürrezzak hem de Ma'mer teferrüd etmiştir. Aynı zamanda her ikisi de sika râvilerdir. Tüm bu açıklamaları göz önünde bulundurduğumuzda Ebû Hâtîm münker hükmü verme sebebini belirtmese de bu rivayette sikaların teferrüd ettiği hadis için münker kavramını kullandığı müşahade edilmektedir.
- ²¹² Ebû Hâtîm; Ebû Usâme > Ubeydullah b. Ömer > Nâfi' > İbn Ömer tarihiyle rivayet edilen ilgili hadis için münker hükmü vermiş ve bu rivayetin isnadında bulunan Ebû Usâme'nin hata yapmış olabileceğini belirtmiştir. el-Muhammedî'nin ifade ettiğine göre Ebû Hâtîm'in hata yaptığını düşündüğü Ebû Usame, Hammâd b. Usâme'dir. Bu kişi ise sika bir râvidir. Böylece ona göre Ebû Hâtîm'in bu rivayeti münker sayması sikanın muhalefeti sebebiyle olmuştur. Bkz. Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve'l-münker**, s. 68.; İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C: II, s. 36.
- ²¹³ Ebû Hâtîm, el-Hâris b. Vecîh > Mâlik b. Dinâr > Muhammed b. Sîrîn > Ebû Hurerye tarihiyle merfû olarak rivayet edilen hadis için münker hükmü vermiş ve bu isnadda bulunan el-Haris b. Vecîh'in zayıf bir râvi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:I, s.476. Dârekutnî de bu hadisin diğer rivayetlerinin mürsel olarak geldiğini ve müsned rivayetinin hatalı olduğunu belirtmiştir. bkz. Dârekutnî, **İlel**, C:VIII, s.103.Bu bilgilerden anlaşıldığına göre bu rivayette el-Haris b. Vecîh mürsel olarak rivayet edenlere; hadisi müsned olarak rivayet etmesi sebebiyle muhalefet etmiştir. Ebû Hâtîm de bu rivayete münker hükmü vermiş ve kullandığı bu kavramla zayıfın muhalefetini kastetmiştir.
- ²¹⁴ Ebû Zûr'a, İsmail b. Ebân > Kesîr b. Süleym > Enes b. Mâlik tarihiyle merfû olarak rivayet edilen hadis için münker hükmünü vermiştir. Rivayetin hangi sebeple ve kimden dolayı münker olduğunu belirtmemiştir. Bkz.İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:IV, s.389. Rivayette bulunan râvilere bakıldığında ise Kesîr b. Süleym'in zayıf olduğu görülmektedir. İbn Adî' bu râvinin bazı rivayetlerini zikrettikten sonra Enes b. Mâlik'ten rivayet etmiş olduğu hadislerin çoğunluğunun gayr-ı mahfuz olduğunu belirtmiştir. bkz. İbn Adî, **el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl**, C:VII, s.200. Ebû Zûr'a'nın münker hükmü verdiği bu rivayet Kesir b. Süleym'in Enes b. Malik'ten teferrüd ettiği hadislerden biri olduğu ifade edilebilir. Böylelikle Ebû Zûr'a münker kavramıyla bu rivayette zayıf râvinin teferrüdünü kastetmiş olmaktadır.
- ²¹⁵ Ebû Hâtîm, Ebû Saîd el-Eşec > el-Muğire b. Cemîl b. Esîr el-Kindî > Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas > Ali b. Abdullah > Abdullah b. Abbas tarihiyle merfû' olarak gelen rivayet hakkında münker hükmü vermiş ve bu rivayette bulunan Muğire'nin meçhul olduğunu ifade etmiştir. bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:IV, s.556. el-Bezzar bu rivayetin yalnızca Muğire kanalıyla bilindiğini ve Muğire'nin de maruf bir râvi olmadığını ifade etmiştir. Bkz. el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, **el-Müsnedü'l-Bezzâr= el-Bahru'z-zehâr**, I-XX, Thk. Mahfuzurrahman Zeynullah vd., Medine, Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, 1988, C:XI, s.405. Verilen bu bilgilere göre Ebû Hâtîm meçhul olan ve yalnızca kendisiyle bilinen ferd hadis için münker kavramını kullanmıştır.
- ²¹⁶ Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Zeyd el-Ammî > Babası ve Saîd b. Cübeyr > İbn-i Abbas tarihiyle merfû olarak rivayet edilen hadis hakkında münker hükmü vermiş ve bu rivayetin isnadında bulunan Abdurrahman b. Zeyd'i metruk olarak saymıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C: IV, s.113.

Netice itibariyle münker kavramı müteahhir dönemde farklı şekillerde tanımlanıp daha dar bir anlamı ihtiva edecek şekilde ele alınmıştır. Mütেকaddim dönemde ise bu kavramın her ne kadar özel bir tanımı yapılmamış ise de, her bir âlimin münker kavramını kullanımından yola çıkarak onların bu kavramı çok daha geniş manada kullandıklarını söylemek mümkündür. Buna göre genel anlamda müteahhirûn dönemi âlimleri münkeri zayıf râvinin muhalefetiyle ilişkilendirirken, mütেকaddimûn dönemi âlimleri ise manayı genişleterek sika olsun ya da olmasın bir râvinin mutlak olarak teferrüdü için kullanmıştır.

el-İlel'de münker kavramının kullanımına Rasulullah'ın "Anne-babasına ya da onlardan birine eziyet edip onların ölmesine sebep olan ve her gece kabirlerine giden adam"²¹⁷ hakkında söylemiş olduğu hadisi örnek olarak verilebilir. Zira İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e bu rivayeti sorduğunda ondan hadisin metninin münker olduğu cevabını almıştır. Bu rivayetin niçin illetli olduğunu ifade etmeyen Ebû Hâtim, münker kavramını istimal ederek rivayetin metni hakkında değerlendirmede bulunmuştur.

V. Şâz / Gayr-i Mahfûz

Şâz kavramı; her ne kadar bu çalışmada ele alınan ilel eserinde kullanılmamış olsa da, hem münker kavramıyla olan münasebeti hem de müteahhir dönemdeki şâz tariflerinin mütেকaddim dönemde gayr-ı mahfûz gibi kelimelerle ifade edilmesi sebebiyle burada incelenmesi uygun görülmüştür. Ayrıca bu kısımda **el-İlel**'de şâz mefhumunu karşılayan gayr-ı mahfûz kavramı da ele alınacaktır.

A. Mütেকaddim ve Müteahhir Dönem Hadis Usûlcülerine Göre Şâz Kavramı

Şâz kelimesi sözlükte "çoğunluktan ayrılmak, nadir olmak"²¹⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Yerleşik ıstılâhî anlamı ise sika râvinin kendisinden daha evlâ olan bir râviye muhalefeti olarak tanımlanmıştır.²¹⁹

²¹⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:V, s.463-464.

²¹⁸ Zeynuddin er-Râzi, **Muhtaru's-sihâh**, s.163; İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, C: III, s.494.

²¹⁹ İbn Hacer, **Nüzhe**, s.72.

Hadis usûlü eserleri incelendiğinde şâz kavramı hakkında birkaç eser dışında etraflı bir açıklama yapılmadığı görülmektedir. Bu kavramı ele alan hadis usulcileri ekseriyetle kendisinden önceki açıklamalara bağlı kalarak eserlerinde şâz kavramını ele almışlardır. Bunun sebebini ise Suyûtî (v. 911/1505), şâz konusunun çetrefilli bir alan olmasıyla ilişkilendirmekte ve bunun sonucunda da şâz hakkında müstakil ve tafsilatlı bir çalışma kaleme alınmadığını ifade etmektedir.²²⁰

Hadis usûlü eserleri incelendiğinde, şâz kavramını konu edinen ilk kişinin Hâkim en-Nîsâbü'rî olduğu tespit edilmiştir. O, **Marifetu ulûmi'l-hadis** adlı eserinde ilgili bâbda, şâz rivayeti illetten ayırmış ve onun ma'ul hadislerden sayılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Zira onun açıklamalarına göre illet; bir hadisin başka bir hadise karışmasıyla, hadiste vehem yapılmasıyla, mevkufun merfû, muttasılın mürsel olarak rivayet edilmesiyle meydana gelmektedir. Şâz ise sika râvilerden birinin, herhangi bir mütabîsi bulunmadan hadisin rivayetinde teferrüd etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Daha sonra Hâkim kendi tarifini zikretmiş ve ardından da İmam Şâfiî'nin şâz tanımını aktarmıştır. Buna göre İmam Şâfiî, sika râvinin, çoğunluğun hadisine aykırı şekilde rivayet ettiği hadisi şâz olarak tanımlamış ve ayrıca, şâz hadisin sikanın teferrüdü için kullanılmadığını da vurgulamıştır.²²¹ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Hâkim, şâz kavramını sikanın teferrüdü olarak tanımlamaktayken²²² İmam Şâfiî ise sikanın muhalefeti olarak tarif etmektedir. Hâkim'in önce kendi tanımını vermesi ve daha sonra İmam Şâfiî'nin farklı tanımını zikretmesi, onun bu tanımlamayı kabul etmediği sonucunu akla getirmektedir.

Hâkim'den sonra şâz kavramını ele alan Halîlî (v. 446/1055) ise sika ya da sika olmayan râvinin sadece tek bir isnadla şâz (tek) kalması olarak tanımlamaktadır. Ona

²²⁰ Suyûtî, **Tedribu'r-râvi**, C: III, s.274.

²²¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, s. 375.

²²² Bu tanımlama sikanın teferrüdünü kabul eden âlimlere göre problemli bir tanımdır. Çünkü özellikle Sahihayn'de ve diğer hadis eserlerinde sikanın teferrüdü kabul edilmiş ve bu tür rivayetleri eserlerine almışlardır. Bundan dolayı sikanın teferrüdünü şâz kısmında ele almak bu tür hadislerin merdud kısmında ele alınması sonuca götürmektedir. Bu şekilde kabul edildiği takdirde ise sikanın teferrüd ettiği hadisleri eserlerine alan sahih hadis kitapları üzerinde tartışmalar meydana gelecektir. Buhârî'de geçen "Ameller niyetlere göredir" hadisi bu türe örnek verilmiştir Zira bu hadis sikaların teferrüd ettiği bir hadistir. Ancak kabul edilmesi hususunda herhangi bir tartışma olmamıştır. Bkz. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.76-79; İbn Kesir, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.56-57.

göre râvinin mutlak anlamda teferrüdü şâz kapsamına girmektedir. Eğer teferrüdde bulunan râvi sika değilse bu merduddur. Sikanın teferrüdünde ise tevakkuf edilir ve o rivayetle ihticâc edilmez.²²³ Halîlî'nin bu ifadelerinden onun şâz kavramını mutlak olarak râvinin teferrüdü şeklinde tanımladığı anlaşılmakta ve sika râvinin teferrüdünü şart koşan Hâkim'in tarifinden bu itibarla ayrışmaktadır.

Hatîb el-Bağdâdî ise eserinde şâz kavramını kullanmış ancak onun hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamış, sadece eserindeki bab başlığında şâz kelimesini kullanmış ve ilgili konuda şâz örneklerini nakletmekle iktifa etmiştir.²²⁴

Şâz kavramı hadis usûlü eserlerinde, İbnu's-Salâh ile beraber daha geniş anlamda ele alınmıştır. O bu kavramı incelerken ilk olarak kendisinden önceki âlimlerin görüşlerini nakletmiş ve bunları detaylı bir şekilde ele alarak değerlendirmiştir. Buna göre Hâkim'in ve Halîlî'nin şâz tanımlarında problem vardır. Çünkü onların ortaya koymuş oldukları tanımda "sika râvinin teferrüdü" şâz kavramı içerisinde mütalaa edilmektedir. Ancak İbnu's-Salâh'a göre sika râvinin teferrüdünü şâz kısmında zikretmek, onu makbul olmayan hadislere dâhil etmek demektir. Zira sika râvinin teferrüdlere, Sahihayn başta olmak üzere birçok hadis eserinde yer almakta ve birçok âlim tarafından da makbul kabul edilmektedir. Bundan dolayı şâz kavramını "sika râvinin teferrüdü" olarak tanımlamak birçok muhaddisin şâz hadisi makbul addettiği sonucuna götürecektir. Böyle bir şâz tanımının yanlış olacağını ifade eden İbnu's-Salâh, bu sebeple kendisinden önce şâz kavramını hatalı olarak tarif ettiğini düşündüğü Hâkim ve Halîlî'nin tanımlarını kabul etmeyerek daha doğru olduğunu düşündüğü İmam Şâfiî'nin tanımını kabul etmiştir.

İbnu's-Salâh tüm bu görüşleri değerlendirdikten sonra merdud şâz kavramını ikiye ayırmıştır. Birinci kısım kendisinden daha evla olan râviye muhalefet eden râvinin teferrüd ettiği hadistir ve bu şekilde olan rivayetler makbul değildir. İkinci kısım ise muhâlefet olmaksızın zayıf râvinin teferrüd ettiği hadistir ki bu da merdud hadis kapsamına girmektedir. İbnu's-Salâh merdud olan bu şâz rivayetin kısımlarını

²²³ Halîlî, Ebû Ya'îlâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvîni, **el-İrşad fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadîs**, Thk. Muhammed Saîd Ömer İdris, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1989, C:I, s.176.

²²⁴ Hatîbu'l-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s.140.

zikrettikten sonra merdud şâz kısmında değerlendirilmemesi gereken “sikanın teferrüdü” meselesine de değinmiştir. Böylece sikanın teferrüdünün kabul edileceğini ve merdud şâz kısmına dâhil edilemeyeceğini belirtmiş ve bu açıklamasıyla konunun başında Hâkim ve Halîlî’den naklettiği şâz tanımlarını da eleştirmiştir. Tüm bu açıklamalar neticesinde ise İbnu’s-Salâh’ın, kendisinden daha evla olan râviye muhalif olarak rivayet edilen ferd hadisi ve zayıf râvinin mutlak teferrüdünü şâz hadis kapsamında değerlendirdiği görülmektedir.²²⁵

İbnu’s-Salâh sonrası hadis usulcileri, şâz kavramını tanımlamada çoğunlukla İbnu’s-Salâh’ın **Ulûmu’l-hadis**’teki yöntemini takip etmişlerdir. Nevevî, İbn Dakîku’l-İd, Zehebî, İbn Kesîr gibi hadis usulcileri eserlerinde şâz kavramını İbnu’s-Salâh’ın yapmış olduğu tarife yakın bir şekilde tanımlamışlardır.²²⁶ Fakat İbn Hacer’le beraber şâz hadis, sadece râvinin kendisinden daha sika olana muhalefeti olarak tarif edilmeye başlanmıştır.²²⁷ Bu tanımla İbn Hacer teferrüd şartını şâz tarifinden çıkartmış ve İmam Şâfiî’nin söz konusu şâz tanımını da doğru olarak kabul etmiştir.

Bu açıklamalardan sonra müteahhir dönem hadis usulcülerinin şâz kavramını birkaç manada kullandıkları ve tarif ettikleri görülmektedir. Bu tarifler şu şekilde özetlenebilir: a) Şâz; sikanın teferrüdüdür.²²⁸ b) râvinin mutlak olarak teferrüdüdür.²²⁹ c) zayıf râvinin teferrüdüdür. d) kendisinden daha evla olan kişinin hadisine muhalefet eden râvinin teferrüdüdür. e) sikanın kendisinden daha sika olan bir râviye muhalefettir.

İbnu’s-Salâh şâz hadisi, zayıf râvinin teferrüdü ve kendisinden daha evla olan râviye muhalefet eden râvinin teferrüdü olarak tarif etmiştir. Kendisinden sonra İbn Hacer’e kadar âlimlerin birçoğu da şâz kavramının tarifinde kendisini takip etmiştir. Bu tarif mütekaddimûn dönemi âlimlerinin kullanımlarına da uygun düşmektedir. İlerleyen sayfalarda bu dönemdeki kullanımlar incelenecektir. Mütekaddimûn dönemi

²²⁵ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.76-79.

²²⁶ Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **et-Takrîb ve’t-teysir**, Beyrut, Daru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405, s.40; Zehebî, **el-Mûkiza**, s.42; İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi’l-hadîs**, s.56-57.

²²⁷ İbn Hacer, **Nüzhe**, s.71.

²²⁸ Hâkim en-Neysâbüri’nin şâz kavramını bu şekilde tanımlamaktadır. Bkz. Hâkim en-Nisâbüri, **Marifetu Ulûmi’l-hadis**, s.375.

²²⁹ Halîlî şâz kavramını bu şekilde tanımlamaktadır. Bkz. Halîlî, **el-İrşad**, C:I, s.176.

âlimlerin kullanımını ise münker kavramında olduğu gibi onların eserlerinden yola çıkılarak istikra yöntemiyle tespit edilebilmektedir.

B. Gayr-i Mahfûz Kavramı ve el-İlel'deki Kullanımı

Mütekaddimûn dönemi âlimlerinin kullanımında şâz kavramına çok nadir rastlanmaktadır. Bununla beraber hadis eserlerinde ve ilel kaynaklarında bu kavramın kullanılmamış olması mütekkadimûn dönemi âlimlerinin şâzlık mefhumunu illet sebebi olarak ele almadığı anlamına gelmemektedir. Zira onlar şâz mefhumunu ifade etmek için farklı kavramları kullanmışlar; “bu hadis hatalıdır”, “bu hadis mahfûz değildir”, “bu hadiste vehem vardır” gibi sözleriyle şâzlık durumunu ifade etmişlerdir.²³⁰ Özellikle ilel eserlerinde sıkça kullanılan ve şâz kavramına denk bir manada istimal edilen gayr-i mahfûz kavramının incelenmesi, mütekkadimûn dönemi âlimleri tarafından şâz kavramının nasıl ele alındığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Mütekaddimûn dönemi âlimlerinin özellikle ilel türü eserleri incelendiğinde birçok yerde çeşitli hataları ifade etmek ve şâzzı belirtmek için “gayr-i mahfûz” kelimesini kullandıkları görülmektedir.²³¹ Hadis usûlü eserlerinde ise “gayr-ı mahfûz” kavramı mahfûz kavramıyla beraber ele alınmıştır. “Mahfûz” kelime anlamı itibariyle korunmuş, korunan anlamlarına gelmekte, ıstılâhî olarak ise; daha sika olan râvinin kendisine muhalefet edilen hadisi şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun tam tersi olan şâz, sika râvinin kendisinden daha evla olan bir râviye muhalefet ettiği hadisi için kullanılmış ve “gayr-i mahfûz” kelimesi de şâz kavramının bu anlamda müradifi olarak ele alınmıştır. Mütekaddim dönemde ise şâz ile münker aynı manada kullanılabildiği gibi gayr-ı mahfûz da bu anlamları ihtiva etmekle beraber hata, vehem ve muhalefet gibi manaları da kapsayacak şekilde kullanılmıştır.²³²

²³⁰ Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, *eş-Şâz ve'l-münker*, s. 83.

²³¹ Hadis ve ilel eserlerindeki gayr-ı mahfuz kullanım örnekleri için bkz. Müslim, *Temyîz*, Ts. 183, 184, 208, 214; Tirmîzî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Câmiu't-Tirmizî*, Riyad, Beytü'l-Efkâr ed-Düvelî, t.y., “Salat”, 37; Tirmîzî, *el-İlel'ü'l-kebîr*, s. 82, 121, 145.

²³² Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, *eş-Şâz ve'l-münker*, s.107.

Mütekaddimûn döneminde gayr-ı mahfûz kavramının mutlak anlamda İbn Hacer'in şâz kavramını tanımlamış olduğu şekilde kullanıldığını söylemek ise oldukça zordur. Zira mütekaddimûn dönemi âlimlerinin kullanımları incelendiğinde onların gayr-i mahfûz kavramını oldukça geniş manalarda kullandıkları görülmektedir. Bu kullanımlardan bazıları sıralanacak olursa “gayr-ı mahfûz” kavramı; a) hadisçiler tarafından bilinmeyen hadisler için b) sikanın teferrüd ettiği hadis için c) zayıf râvinin teferrüd ettiği hadis için d) zayıf râvinin muhalefet ederek rivayet ettiği hadis için e) sikanın muhalefet ederek rivayet ettiği hadis için f) isnadında hata bulunan hadisler için kullanılmıştır.²³³

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere gayr-ı mahfûz kavramı mütekaddimûn dönemi âlimlerinin kullanımında birçok anlamı kapsadığı görülmektedir. Temel olarak ise gayr-ı mahfûz kavramının, genel anlamda hatalar barındıran hadisler ve muhaddislerin garipsediği, bilmediği ve ferd olarak gördüğü rivayetler için kullanıldığı söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim'in de **el-İlel** adlı eserinde şâz kavramının kullanıldığına rastlanılmamıştır. Fakat bir rivayet hakkında metinde geçen bir lafzın mahfûz olmadığı belirtilmiştir. Bununla beraber yapılan bazı illet değerlendirmeleri, yukarıda zikredilen şâz kavramının manalarına delâlet ettiği için Üçüncü Bölüm'de ilgili rivayetler şâz kısmında tasnif edilecektir.

Şâz anlamına gelen mahfûz değildir ifadesinin geçtiği rivayeti burada örnek olarak zikretmek yerinde olacaktır. İbn Ebî Hâtim: “ [İmam], kendisine uymak [takip etmek] için imam kılınmıştır. O halde o [namazda] okuduğu sırada ona kulak verin. (انما جعل الإمام ليؤتم به، فإذا قرأ فأنتوا)²³⁴ hadisini babası Ebû Hâtim'e sorunca bu rivayetin “o hâlde o [namazda] okuduğu sırada ona kulak verin” kısmının mahfûz olmadığını belirtmektedir. Böylece şâz mefhumunu “mahfûz değildir” tabiri ile açıkladığı görülmektedir.

²³³ Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve'l-münker**, s.107-132.

²³⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.395 (465. Rivayet).

Netice itibariyle; mütekaddim dönemde şâz kavramı yerine ekseriyetle farklı kavramlar kullanılmış ve bu kavramlardan biri de gayr-i mahfûz terimi olmuştur. Müteahhir dönemde özellikle İbn Hacer'in tanımlamasından farklı anlamları ihtiva eden gayr-ı mahfûz kavramı; hadisçilerin hatalı gördüğü, garipsediği ve râvisinin teferriid ve muhalefet etmiş olduğu hadisleri belirtmek için istimal ettiği bir kavram olmuştur. Şâz kavramı ise müteahhirûn dönemde yapılan tariflerde çoğunlukla mütekaddimûn dönemindeki kullanımlara istinaden yapılmış ve yapılan tanımlamalarda farklılıklar ortaya çıkmıştır. İbn Hacer'le beraber ise şâz kavramı yalnızca bir kullanıma hasredilmiş ve kendisinden sonra da bu manada kullanılmaya devam etmiştir.

VI. Ziyade

Bu kısımda İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'inde metin yönünden illetli rivayetleri belirtmek için kullanılan kavramlardan biri olan ziyade terimi ele alınacaktır. Öncelikle ziyade terimi açıklanarak tartışmalara konu olan sikanın ziyadesi meselesi incelenecektir. Ardından ziyade teriminin **el-İlel**'deki kullanımı tespit edilecektir.

A. Ziyade Kavramı ve Sikanın Ziyadesi Meselesi

زاد fiilinden türeyen ziyade kelimesi sözlükte “gelişmek, çoğalmak” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca eksikliğin, noksanlığın zıddı olarak da tanımlanmıştır. Sikanın ziyadesi ıstılâhî olarak “bir grup râvinin bir hadisin metnini ya da isnadını aynı şekilde rivayet ederken bazı râvilerin ise diğerlerinde olmayan [bir şeyi] metne ya da isnada eklemesidir” şeklinde tanımlanmıştır.²³⁵ Ziyadeler metinde ve isnadda gerçekleşebilir fakat çalışmada metin yönünden illetli rivayetler ele alındığı için isnaddaki ziyade meselesine değinilmeyecektir.²³⁶

²³⁵ İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C: II, s.635; Salih Karacabey, “Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XII, No: 1, 2003, s. 107-108; Enbiya Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi -Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar-**, 1.Baskı, Ankara, OTTO, 2015, s. 195.

²³⁶ Ziyade konusunda geniş bilgi için bkz. Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak el-Muhammedî, **eş-Şâz ve'l-münker**, s.152-219; Hamza el-Melibârî, **Ziyâdetu's-sika fî kütübi mustalahi'l-hadîs -dirase mevdûiyye nakdiyye-**, b.y, Mültekâ Ehli'l-Hadîs, 1425; Nurullah Şevket Peker, **Ziyâdâtü's-sikât ve mevkifu'l-muhaddisîne ve'l-fukahâ minhâ -dirasetun nakdiyye muvâzene-**, I-II, Mekke, Câmîiatu

Ziyade ya da hadis usulü eserlerinde geçtiği suretle sikanın ziyadesi konusu hem muhaddislerce hem de fakihlerce tartışılmış bir meseledir. Özellikle sikanın ziyadesiyle hükümlerin değişmesi vuku bulabileceğinden dolayı fıkıh usûlcülerinin de üzerinde mesai sarf ettiği bir tartışma alanı olmuş ve bu ziyadenin kabul edilip edilmeyeceği hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Öte yandan ziyade, rivayete ilaveler ve eklemeler yapmak suretiyle hadisin sıhhatini etkileyen bir sebep olmuş ve illel âlimleri tarafından da illet sebebi olarak görülmüştür.

Sikanın ziyadesi üzerindeki tartışmalar daha çok metin üzerindeki ziyadelerde olmuştur. Yapılan tartışmalar sonucunda genel olarak üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşleri a) sikanın ziyadesi mutlak olarak kabul edilir; b) sikanın ziyadesi mutlak olarak reddedilir; c) bazı şartlarla kabul edilir²³⁷ şeklinde sıralamak mümkündür.

Sikanın ziyadesini mutlak olarak kabul edenler, ziyadenin bir hükmü değiştirip değiştirmemesinin herhangi bir öneminin olmadığını söylemişlerdir. Hatîb'in ifadesine göre hadisçilerin ve fakihlerin cumhuru, bu görüşü kabul etmişlerdir. Ona göre sikanın ziyadesi, hadisteki hükümlerin artmasına ya da eksilmesine sebep olsun ya da olmasın her halükarda kabul edilir.²³⁸ Böylece ziyadenin râvinin sika olmasıyla beraber mutlak anlamda kabul edileceğini ifade etmiştir.

Sikanın ziyadesini mutlak anlamda kabul edenler şu delilleri öne sürmüşlerdir:

1) Sikanın teferrüd ettiği rivayet kabul edilmeyi gerektirir. Bir grubun rivayeti, tek başına ziyadeli rivayet eden kişinin hatasına işaret etmektedir diye itiraz edildiğinde ise bu itiraza, tek başına ziyadeyi rivayet eden kişinin hadisi iki kez rivayet etmesinin

Ümmi'l-Kurâ, 2002/1423; Yusuf Suiçmez, **Sikanın Ziyadesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998; Yusuf Suiçmez, "Ziyâdâtü's-Sikât", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C: XI, No: 1, 2013, s. 113-140.

²³⁷ Sikanın ziyadesini kabul için birçok farklı şart zikredilmiştir. Hemmam Saîd bu şartları şu şekilde sıralamıştır: "1) Eğer hadisi ziyadeli rivayet eden râvi, ziyadesiz rivayet eden râvilerden değilse, ziyadesi kabul edilir. 2) Ziyadeyi rivayet eden râvi eğer bu hadisi iki kere işittiğini zikrederse ve hem ziyadeli hem de ziyadesiz hadis rivayet ettiğinde ziyadesiz rivayet ettiği hadiste unuttuğunu belirtmişse bu kabul edilir. 3) Eğer ziyadeli şekilde rivayet edenlerin sayısı ziyadesiz rivayet edenlerin sayısından fazla ya da eşitse bu ziyade kabul edilir. 4) Eğer ziyade hüküm ifade ediyorsa kabul edilir. 5) Ziyade irabı değiştirmiyorsa kabul edilir. 6) Hadisin aslını nefyetmiyorsa ve mutlak ifadeyi takyid ediyorsa ziyade kabul edilir. 7) Eğer hadisi ziyadesiz rivayet edenler, unutmaları aklen düşünülemeyecek kadar çok değiller ise ziyade kabul edilir. Bkz. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî**, C:I, s.210.

²³⁸ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 424-425.

caiz olduğunu öne sürerek cevap vermişlerdir. Zira râvi bir rivayetinde ziyadeli diğer bir rivayetinde de ziyadesiz bir şekilde hadisi nakletmiş olabilir. 2) Sika bir râvinin diğerlerinin işitmediği bir hadis için “işittim, hıfzettim” gibi ifadelerde bulunması diğer râvilerin “işitmedim ve hıfzetmedim” demelerine işaret etmektedir. Bu da fazladan bilgi anlamına gelmekte ve müsbet olan (fazlalığın olduğunu söyleyen) nâfi olana (fazlalığı zikretmeyene) takdim edilmektedir.²³⁹

Sikanın ziyadesinin reddedileceği görüşünde olanlar ise hafızlardan oluşan bir grubun, hadisin rivayeti üzerinde birleşerek bir bölümünü unutmalarını ve bir râvinin tek başına, unutulmuş bu kısmı rivayet etmesini akla aykırı bularak sikanın ziyadesini reddetmişlerdir.²⁴⁰ İbnu’s-Salâh’ın ifadesine göre de sika râvinin muhalif ve münafi olan ziyadesi şâz kısmında değerlendirilir ve bu şekilde rivayet edilen ziyadeler kabul edilmemektedir.²⁴¹

İbn Huzeyme (v.311/924) hafızlardan gelen her ziyadenin kabul edilemeyeceğini belirtmiş ancak hıfz ve itkan yönünden ziyadesiz rivayet eden râvilere denk olan hafız râvinin ziyadesinin ise kabul edileceğini zikretmiştir. Eğer ziyadeli rivayet eden râvi, ziyadesiz rivayet eden râvilere hıfz yönünden denk değilse bu durumda ziyadesinin reddedileceğini de belirtmiştir.²⁴²

Dârekutnî ise (v. 385/995) kendisine sorulan bir soru üzerine; mutkin olan râvinin ziyadesinin kabul edileceğini ve hangi râvi hıfz ve sağlamlık bakımından daha ön planda ise onun ziyadesinin kabul edileceğini ifade etmiştir.²⁴³ Böylece sikanın ziyadesinin hangi şartlarla kabul edileceğini belirtmiştir.

Görüldüğü üzere hadis âlimleri sikanın ziyadesini çoğunlukla zabtı çok iyi bir seviyede râvilerden kabul etmişler ve her sikanın yapmış olduğu ziyadeyi mutlak

²³⁹ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmîzî**, C: I, s.211.

²⁴⁰ İbn Receb, **Şerhu İleli’t-Tirmîzî**, C: I, s.210.

²⁴¹ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 86.

²⁴² el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Musa el-Horasânî, **Kitâbu’l-kırâe halfe’l-imâm**, Thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405, s. 138; İbn Hacer, **en-Nüket**, C: II, s.689.

²⁴³ es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Musa b. Hâlid b. Sâlim en-Nisâbüri, **Suâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî**, Thk. Sa’d b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî, 1427, s. 360.

olarak kabul etmemişlerdir. Özellikle İbn Hacer mutlak anlamda sikanın ziyadesinin kabul edilmesi görüşünün doğru olmadığını belirtmiş²⁴⁴ ve bu anlamda açıkça olmasa da sikanın ziyadesinin mutlak anlamda kabul edileceğine dair ittifak olduğunu ifade eden Hatîb'in görüşünü eleştirmiştir.

Netice itibarıyla ziyadenin kabulü hususu muhaddisler arasında tartışmalıdır. Sikanın ziyadesi şeklinde de adlandırılan bu meselede zayıf râvinin ziyadesi tartışmalara konu olmadan reddedilmiş, asıl ihtilafın meydana geldiği yer ise sikanın ziyadesinde olmuştur. İlel eserlerinde de sıhhati bozacak ziyadeler illet sebebi olarak ele alınmış ve rivayetteki kabul edilmeyen ziyadeler belirtilmiştir.

B. el-İlel'deki Kullanımı

el-İlel'de meydana gelen ziyadeler, "fülanun zâde" ya da "bu kelimeyi cemaatten/insanlardan hiç kimse rivayet etmedi" şeklindeki ifadelerle belirtilmiş ve bu ziyadeler neticesinde -râvi hakkında sika ya da zayıf olduğuna dair herhangi bir açıklama yapılmaksızın- söz konusu rivayetler illetli kabul edilmiştir.

el-İlel'de geçen ziyade kavramına İbn Ebî Hatim'in nakletmiş olduğu şu rivayet örnek verilebilir: "İnsanların en hayırlısı benim içinde yaşadığım çağdadır. Sonra onları takip edenlerdir. Sonra da onları takip edenlerdir. Sonra dördüncü [çağda olanlar] kıyamet gününe kadar helak olacaklardır. (ثم الرابع أُرِدَى إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ)"²⁴⁵ Nakledilen bu rivayette Ebû Zûr'a hadisin metninde yer alan "Sonra dördüncü [çağda olanlar] kıyamet gününe kadar helak olacaklardır" kısmının doğru olduğunu düşündüğü hadiste yer almadığını ifade ederek ziyade saymaktadır. Böylece son kısmı "hadisten değildir" ifadesini kullanarak ziyade mefhumunu belirtmiştir.

VII. Müdrec/İdrâc

Bu kısımda metni illetli rivayetler için kullanılmış olan bir diğer kavram olan müdrec terimi ele alınacaktır. Öncelikle müdrec teriminin anlamları belirtilecek

²⁴⁴ İbn Hacer, **en-Nüket**, C: II, s.690.

²⁴⁵ Bu rivayet aynı isnad ve metinle Bezzâr'ın **Müsnedi**'nde şu şekilde geçmektedir: "خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الرَّابِعُ أَبَدًا إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ" Görüldüğü üzere metin aynı sadece "أُرِدَى" kelimesinin yerine "أَبَدًا" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. el-Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:XVII, s.103.

ardından gerçekleştiği yere göre idrac çeşitleri zikredilecektir. Son olarak ise el-İlel'deki müdrec kullanımlarına dikkat çekilecektir.

A. Kelime ve Istılâhî Anlamı

“Derace” درج fiilinden türeyen ve “edrace” ادرج fiilinin ism-i mefûlû olan müdrec²⁴⁶ sözlükte; bir şeyi bir şeye dâhil etmek, bir şeyi dürmek, eklemek ve ilave etmek” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁷ Istılâhî anlamı ise râvinin, Hz. Peygamber'in sözüne muttasıl olarak kendisinden dâhil etmiş olduğu lafızların bulunduğu hadistir.²⁴⁸ Müdrecin daha genel tanımı ise şöyle yapılmıştır: “[Hadisin] metnine ondan olmayan bir şeyi ayırmadan dâhil etmektir ya da isnadının siyakını değiştirmektir.”²⁴⁹

Hadislerde idracın meydana gelmesi ilk olarak sahabenin hadis rivayeti esnasında vuku bulmuştur. Sadece hadis rivayeti değil kendi görüşlerini de açıklayan sahabîlerin bazı sözleri merfû hadis zannedilmek suretiyle daha sonraki nesillere rivayet edilmiş, bu durum tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn döneminde de devam etmiş ve onların bazı sözleri hem merfû hadislerle hem de mevkuf olan hadislerle dercedilmiştir.

İdrâc kavramı, tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak mütekaddimûn dönemi âlimlerinden olan Ali b. Medînî (v.234/848) tarafından kullanılmıştır.²⁵⁰ Ayrıca

²⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, **el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl**, I-II, Thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Riyad, Dâru'l-Hicre, 1418; Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, **el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl**, I-II, Thk. Abdüsseîmî b. Muhammed el-Enîs, Suud-i Arabistan, Daru İbnu'l-Cevzî, 1418; Şeref Mahmûd el-Kudât, Humeyd Yusuf el-Kavfi, “el-Müdrec ve alâkatuhu bi mebâhisi'l-mustalahi'l-uhâr”, **Mecelletu Ehbâs Yermuk**, C: IX, No: 2, 2003; Mustafa Aydın, **el-Hatib el-Bağdâdî'nin el-Faslu li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl adlı eseri bağlamında müdrec hadisler ve değeri (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Zeynep Ergin, **Hatib el-Bağdâdî'nin el-Fasl li'l-vasl el-Müdrec fi'n-nakl adlı eserindeki müdrec hadislerin Kütüb-i Tis'a çerçevesinde değerlendirilmesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)**, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015; Kadir Paksoy, “Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: V, No: 2, 2005, s. 105-124; Kadir Paksoy, “Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -II-”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: V, No: 3, 2005, s. 213-230.

²⁴⁷ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, C: II, s.269; el-Feyyûmî, **Misbâhu'l-münîr**, C: I, s.191.

²⁴⁸ İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s.95; İbnu'l-Dakîku'l-İd, **el-İktirâh**, s. 301; ez-Zehebî, **el-Mûkiza**, s. 53.

²⁴⁹ Mahmud et-Tahhân, **Teyşîru mustalahi'l-hadis**, Riyad, Mektebetu'l-Maârif, 1417/1996, s. 103.

²⁵⁰ Şeref Mahmûd el-Kudât, Humeyd Yusuf el-Kavfi, “el-Müdrec ve alâkatuhu bi mebâhisi'l-mustalahi'l-uhâr”, **Mecelletu Ehbâs Yermuk**, C: IX, No: 2, 2003, s. 10; Ali b. el-Medînî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, **İlel**, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, 1980, s. 77.

Buhârî'nin, Müslim'in ve Tirmîzî'nin eserlerinde de bu ifadenin yer aldığı görülmektedir.²⁵¹

Müdreç konusunu eserinde ilk ele alan hadis usûlcüsü Hâkim en-Nisâbûrî olmuş ve eserinde müdreç konusu hakkında bâb açarak burada müdreç hadise örnek olacak rivayetleri zikretmiştir.²⁵² Hâkim'den sonra gelen Hatîb el-Bağdâdî ise **el-Fasl li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl** adlı eserini telif ederek müdreç hadisleri bir araya toplamış ve bu meseleyi müstakil olarak ele alan ve geniş bir biçimde inceleyen ilk kişi olmuştur. Ardından İbnu's-Salâh hadis usulü eserinde müdreç konusunu müstakil bir başlıkta örnekler vermek suretiyle işlemiş, onun metodunu takip eden sonraki hadis usûlcüleri ise bu konuda İbnu's-Salâhı takip etmişler ya da kısa bir şekilde bilgi vermekle yetinmişlerdir.²⁵³

B. Müdreçin Çeşitleri

Müdreç, metinde ve isnadda olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Metinde olan müdreç de gerçekleştiği yere göre başta, ortada ve sonda olmak üzere kendi içinde üç kısma ayrılmıştır. Müdreçin hadisin başında meydana gelmesinin örnekleri oldukça azdır. Bu türe örnek olarak Ebû Hureyre'nin "Abdesti güzelce alın, ateşte yanan topluklara yazıklar olsun!" rivayeti verilmekte ve bu rivayetteki "Abdesti güzelce alın" ifadesinin Hz. Ebû Hureyre'nin sözü olduğu belirtilmektedir.²⁵⁴ Fakat bu söz hadisin metnine idrac olmuş ve hadisin aslının bu şekilde olduğu zannedilmiş ve bu örnekte meydana geldiği gibi idrac, hadisin baş kısmında gerçekleşmiştir.

Metnin ortasında gerçekleşen müdreç örnekleri de azdır. Bu çeşide verilen örneklerden birisi Dârekutnî'nin **es-Sünen**'inde geçen Abdülhamid b. Ca'fer > Hişam

²⁵¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, **et-Târihu'l-evsat**, I-II, Thk. Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân, Riyad, Daru's-Samî'i, 1998, C: I, s.312; Müslim, **el-Câmiu's-sahih**, "Mesacid", 26; Tirmîzî, **İlelü'l-kebîr**, C: 1, s. 209.

²⁵² Hâkim, **Marifetu Ulûmi'l-hadis**, s. 199-201.

²⁵³ Nevevî, **et-Takrîb ve't-teysir**, s. 46; ez-Zehebî, **el-Mûkiza**, s. 53; İbn Hacer, **Nüzhe**, s. 91; es-Suyutî, **Tedribu'r-râvi**, C: III, s.404-424.

²⁵⁴ Hadisin ilk kısmında gerçekleşen bu misalin Hz. Ebû Hureyre'nin rivayetine göre sabit olduğu belirtilmiştir. Fakat bu rivayetin Abdullah b. Amr rivayetin de ise "Abdesti güzelce alın" ifadesi Hz. Peygamber'den merfû olarak rivayet edilmiştir. Müslim, **Sahih-i Müslim**, "Taharet", 9 (No.431). İbn Hacer de eserinde bu hususu belirterek bu hadisin ilk kısmının da Hz. Peygamber'den merfû olarak sabit olduğunu belirtmiştir. bkz. İbn Hacer, **en-Nüket** C: I-II, C: II, s.824.

> Urve > Babası > Bûsra bt. Safvân tarikiyle rivayet edilen “Kim erkeklik uzvuna, yumurtalıklarına ya da kasığına dokunursa abdest alsın” hadisidir. Dârekutnî’nin ifadesine göre “yumurtalık ve kasık” ifadeleri hadise Abdülhamid b. Cafer tarafından idrac edilmiş ve idrac edilen ifadelerin ise Hişâm’ın sözleri olduğu belirtilmiştir.²⁵⁵

Müdreccin en çok meydana geldiği yer metnin sonu olmuş ve bu kısma dair birçok örnekler zikredilmiştir. Bunlardan birisi Abdullah b. Mesûd’un Hz. Peygamber’den rivayet ettiği namazda teşehhüdü öğrettiği hadistir. Zira bu rivayetin sonundaki “[Tahiyyâtı] okuduktan sonra kalkmak istersen kalk, oturmak istersen de otur” cümlesi Abdullah b. Mesûd’a ait bir söz olmasına rağmen Hz. Peygamber’in sözüymüş gibi nakledilerek hata yapılmış ve böylece bu hadis müdrec hadis kapsamında değerlendirilmiştir.

İdrac, merfû rivayetlerde gerçekleştiği gibi mevkuf ve maktû rivayetlerde de gerçekleşmektedir. Sahabe sözlerine kimi zaman tabiilerin sözü karışabilmekte veyahut tâbiî sözü olan maktu rivayetlere de etbâu’t-tabiin ya da onlardan sonra gelen nesillerin sözü karışabilmektedir. Tüm bunlar da müdrec kısmında değerlendirilmiştir.²⁵⁶

Müdreccin bilmenin ve ortaya çıkartmanın ise birkaç yolu vardır. Birincisi, idrâc edilen kısmın Hz. Peygamber’e ait olmasının imkânsızlığıdır ki, Hz. Ebû Hureyre’nin “Köle için iki ecir vardır. Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki Allah yolunda cihad etmek, haccetmek ve anneme iyilik yapmak olmasaydı, köle olarak ölmeyi isterdim” rivayeti buna örnek olarak verilmektedir. Bu rivayette “Nefsimi elimde bulundurana yemin ederim ki” kısmından sonraki cümle Hz. Ebû Hureyre’ye ait olup hadisin aslına dâhil edilmiş ve buradaki idrâc da Hz. Peygamber’in risalet görevine ters düşen köleliği istemesinin imkânsız olması sebebiyle tespit edilmiştir. “Anneme iyilik olmasaydı” kısmı da Hz. Peygamber’in annesinin vefat etmesinden dolayı, bu kısmın ona ait olamayacağına işaret etmekte ve bu yolla hadise eklenmiş olan kısımların tespiti mümkün olmaktadır. Müdreci bilmenin ikinci yolu, sahâbîn

²⁵⁵ Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, **Sünenu’d-Dârekutnî**, C: I-V, Thk. Şuayb Arnavut vd., Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1424/2004 “Taharet”, 54; es-Suyutî, **Tedribu’r-râvi**, C: III, s.416.

²⁵⁶ Hatîbu’l-Bağdâdî, **el-Fasl**, C: I, s. 74 (Muhakkik notu).

Hız. Peygamber’den duymadığı kısmı açıklamasıdır. Bu şekilde müdrec sayılan kısım asıl metinden ayrılmış olur.²⁵⁷ Müdreci bilmenin üçüncü yolu ise; bazı râvilerin idrac edilen kısmı asıl metinden ayırarak o kısmı idracı gerçekleştiren kişiye izafe ederek yapmış oldukları açıklamalarıdır.

Önceki kısımda ele alınan ziyade meselesi ile müdrec kavramı, hadise bir şeyin eklenmesi itibariyle birbirine benzerlik arz etmekle beraber metne eklenen kısmın kabul edilip edilmemesi hususunda birbirinden ayrılmaktadır. Önceki kısımda açıklandığı üzere sikanın yapmış olduğu ziyadeleri kabul eden âlimler bu tür ziyadeleri farklı hadis metinleri olarak değerlendirmiş ve metne sonradan eklenen bir fazlalık olarak ele almamışlardır. Ancak müdrecte ise, hadise eklenen kısım hadisin aslından olmayıp, bazı hatalar ve vehemler sonucunda metnin aslından zannedilmiştir. Bu da müdrecli kısmı doğrudan illetli hâle getirmekte olup ziyadeli kısımdan bu yönüyle ayırtmaktadır.

C. el-İlel’deki Kullanımı

el-İlel’de müdrecin ifade edilmesi için genelde “fûlanın sözü değildir”, “hadisin ilk kısmı fûlana ait değildir”, “Fûlanın sözü hadisle birleştirilmiştir” gibi sözler serdedilerek metne eklenen kısımlar belirtilmiş ve doğru olan rivayet verilmek suretiyle asıl metnin nasıl olması gerektiği ifade edilmiştir.²⁵⁸

İbn Ebî Hâtim’in başka bir kişinin sözünün hadise karışması nedeniyle illetli saymasına şu rivayet örnek olarak verilebilir: “Sizden biriniz uykusundan uyandığında, ellerini [abdest için] kaba sokmadan önce üç kez yıkasın çünkü o elinin nerede gecelediğini bilemez. Sonra sağ elini kabına daldırsın ve sol eline su döksün avret mahallini yıkasın.”²⁵⁹ Bu rivayet için Ebû Hâtim “sonra sağ elini kabına daldırsın

²⁵⁷ Abdullah b. Mesud’un Hz. Peygamber’den rivayet ettiği "Her kim Allah'a şirk üzere ölürse cehenneme girer" ve ben de şöyle derim "Kim Allah'a şirk üzere ölmezse cennete girer" bu kısma örnek verilmiştir. Zîra bu rivayetin bazı tarihlerinde Abdullah b. Mesud’un sözü merfû hadise karışmış ve söz bütünüyle Hz. Peygamber’e izafe edilmiştir. Bu rivayetle sahâbi olan Abdullah b. Mesud kendi sözünü merfû olan hadisten ayırmıştır. Bu şekilde müdrec olan kısım bilinmektedir.

²⁵⁸ **İlel**’de müdrec olarak sayılan rivayetler için bkz. İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C: :I, s.648 (No.170); C:III, 273 (No.859), 405 (No.967), 426 (No.981); C:IV, 293- 294 (No.1431); C:VI, 295- 297 (No. 2538).

²⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.647 (170. Rivayet).

ve sol eline su döksün avret mahallini yıkasın” kısmının hadisin râvilerinden olan İbrahim b. Tahmân’a ait olduğunu belirtmiştir. Böylece son kısmın onun sözü olduğunu ifade ederek aslında hadisin metninden olmadığını ifade etmiştir. Müdrec kavramının **el-İlel**’de doğrudan kullanımı gözükmesine de idrâc olgusunun farklı tabirlerle belirtildiği görülmektedir.

VIII. İhtisar

Bu kısımda **el-İlel**’de metni illetli rivayetler için kullanılan kavramlardan biri olan ihtisar terimi ele alınacaktır. Öncelikle kelime anlamına ve usûl eserlerindeki ihtisar tartışmalarına değinilecek ardından **el-İlel**’deki kullanımı tespit edilecektir.

A. Usûl Eserlerinde İhtisar Tartışmaları

İhtisar sözlük anlamı itibariyle, kısaltma, eksiltme, ayrıntılardan arındırma, fazlalıkları atma ve veciz olma anlamlarına gelmektedir²⁶⁰ Hadis ilminde ise ihtisar, hadisin bir kısmı bırakılarak diğer kısımların rivayet edilmesi anlamında kullanılmıştır.²⁶¹

Hadis rivayetinde ihtisar yapmak usûl eserlerinde tartışma zemini bulmuş ve ihtisarın hadis rivayetinde kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır.²⁶² Bu tartışma hadis rivayetinde mana ile rivayet hakkındaki tartışmalarından neş’et eden tali bir tartışma konumunda olmuş ve mana ile rivayet hususunda ortaya konan görüşler ihtisar tartışmasındaki görüşler ile paralellik arz etmiştir.²⁶³

²⁶⁰ Abdullah Aydın, “İhtisar”, **DİA**, İstanbul, 2000, C: XXI s. 572-573.

²⁶¹ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.215; Aydın, “İhtisar”, s. 572-573. İbnu’s-Salâh ihtisar kavramını her ne kadar eserinde açıkça tanımlamamış olsa da onun konu başlığında; "Bir hadisin bir kısmını bırakarak bir kısmını rivayet etmek suretiyle ihtisar yapmak caiz midir?" şeklinde soru sorması, onun ihtisar kavramını nasıl ele aldığını göstermektedir.

²⁶² Hatîbu’l-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s.189-193; İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.215-217; Nevevî, **et-Takrîb**, s.75-76; İbn Dakîku’l-‘İd Takîyuddin Ebû’l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî, **el-İktirâh fî beyâni’l-istilâh**, Thk. Kahtân Abdurrahman el-Dûrî, Amman, Daru’l-Ulûm, 1427/2007, s.338-340; Sehâvî, **Fethu’l-muğis** C: III, s. 149-158; es-Suyutî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, **Tedribu’r-râvi bi şerhi Takrîbi’n-Nevâvî**, Thk. Muhammed Avvame, Cidde, Daru’l-Minhâc, 1437/2016, C: IV, s.451-455.

²⁶³ İhtisar hakkında yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Fuat İstemi, "Hadislerinin Bağlamının Tespitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar" **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 2017, C: 16, sayı: 31, s. 315-326; Salih Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten

İhtisarin yapılıp yapılmayacağı tartışmaları sonucunda ise temel anlamda üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüşe göre hadiste ihtisar yapmak mutlak olarak caizdir. Bu görüşe delil olarak ise Hz. Peygamber'in "Allah benim sözümü işitip ona ekleme yapmayan [ve bu şekilde rivayet eden] kişinin yüzünü ağartsın."²⁶⁴ hadisi gösterilmiştir. Zira ekleme yapmaya karşı uyarı Hz. Peygamber, eğer hadiste eksiltme yapma (ihtisar) caiz olmasaydı mutlaka onu da sözünde zikrederdi. Bundan dolayı hadiste ziyade yapmak caiz olmamakta fakat onda bir eksiltme (ihtisar) yapmak caiz olmaktadır.²⁶⁵ İkinci görüşe göre ise ihtisar yapmak mutlak olarak caiz değildir. Bu görüşe sahip olan kişilerin hadisi mana ile rivayet etmeye cevaz vermeyen kişilerden oluştuğu müşahede edilmektedir. Bu kişilerin deliline göre ise hadiste ihtisar yapmak hadisi bölmek ve onu değiştirmek anlamına gelir. Hadiste yapılan değişiklikler ise hadisin anlamının bozulmasına sebebiyet verdiğinden dolayı hadiste ihtisar yapmak caiz değildir. Üçüncü görüşe göre ise bazı şartların gerçekleşmesiyle ihtisar yapmak caiz olmaktadır. Bu görüşe göre hadiste ihtisarı yapılacak kısmın, hadisin genel anlamını bozmayacak türden olması gerekmekte ve bu ihtisar işlemini yapan râvinin de hadisin anlamına vâkıf ve çıkarıldığında mananın değişmesine sebep olacak lafızları bilen bir kişi olması gerekmektedir.²⁶⁶

B. el-İlel'deki Kullanımı

İhtisarı yapılan hadisin yanlış anlamlar doğurması ve hadisten çıkan hükmü değiştirmesi sebebiyle ihtisar, illet sebebi olarak sayılmaktadır.²⁶⁷ **el-İlel** adlı eserde de Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a, metindeki bazı kelime ve cümlelerin hazfedilmesi suretiyle farklı manaların ortaya çıkması ve muhtasar rivayetin sonucunda da metinden yanlış hükümler istinbât edilmesi sebebiyle ihtisarı, illet sebeplerinden biri olarak saymışlar

Kaynaklanan Problemler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:1, 2002 s.53-70; Fahri Hoşab, "Hadis Rivayetinde İhtisar - Hanîf b. Zeyd b. Amr'a Dair Bir Buhârî Rivayeti Örneği", **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2017, cilt: XII, sayı: 10, s. 123-142

²⁶⁴ et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemu'l-Evsat**, Thk. Tarık b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Dâru'l-Haremeyn, t.y., C:VIII, s.56 (No.7953); Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (v. 430/1038), **Hilyetu'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ**, Dâru'l-Fikr, 1416/1996, C:IX, s.308.

²⁶⁵ el-Hatib, **el-Kifâye**, s. 190

²⁶⁶ el-Hatibu'l-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s.190; İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 215-216.

²⁶⁷ Örnekler için bkz. İbn Ebi Hâtim, **İlel**, C:II, s.103, 327, 379; C:3,322

ve bu nedenden dolayı da altı rivayetin metin yönünden illetli olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶⁸ Örnek olarak “Abdest ancak ses ve koku duyulunca gerekir (لا وضوء إلا من صوت أو ريح)”²⁶⁹ rivayeti burada zikredilebilir. Ebu Hâtim bu rivayetin değerlendirmesinde ihtisar kavramını kullanmış ve illetli olarak addetmiştir. Doğru olan rivayetin daha uzun bir şekilde olduğunu eklemiş ve hadisin metninin kısaltılmasını ihtisar kavramıyla açıklamıştır.

XI. Nesh

Bu kısımda İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel**’de illet sebebi olarak gördüğü ve illet tespiti esnasında kullanmış olduğu nesh terimi ele alınacaktır.

A. Nesh Kavramı

Nesh dil âlimlerine göre; “bir şeyi izâle etmek, ortadan kaldırmak ve yerine bir başka şeyi ikâme etmek; yazının kopyasını çıkarmak, çoğaltmak, bir şeyi değiştirmek ve bir şeyi bir yerden bir yere nakletmek” mânalarına gelmektedir.²⁷⁰ Nesh kelimesi ıstilahî olarak ise: “Şâri’nin önce gelen hükmü sonra gelen bir hükümle [yürürlükten] kaldırmasıdır”²⁷¹ şeklinde tarif edilmiş ve neshin söz konusu olduğu durumlardaki önceki hükmün mensûh, onu yürürlükten kaldıran yeni hükmün veya delilin de nâsih olarak isimlendirildiği belirtilmiştir.²⁷²

²⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C: I, s. 565 (No. 107); C:II, 103 (No.244), 327 (No.405), 379-381 (No. 453); C:III, 322 (No. 902); C:IV, 112 (No.1293), 278 (No.1421).

²⁶⁹ Rivayetin ihtisarlı şekliyle nakledildiği yerler için bkz. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, **Müsned**, C:IV, s.181; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, **et-Tuhûr li’l-Kâsım b. Sellâm**, Thk. Meşhur Hasan Mahmud Selman, Cidde, Mektebetu’s-Sahâbe, 1414/1994, s. 405; Ali b. el-Ca’d, **Müsnedu İbnu’l-Ca’d**, s. 240; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVI, s.108; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Taharet”, 74 (No.515); Tirmizî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Taharet”, 56 (No.74); İbnu’l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s.14; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.18; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:VII, s.85; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.187; Ebû Nuaym **Târihu İsbehân**, C:II, s.253; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:I, s.188; Hatîbu’l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, **Târihu Bağdâd**, C. I-XXIV, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417, C:XVIII, s.173.

²⁷⁰ İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C:III, s.61; Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvîni, **Mekâyîsu’l-lüğa**, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, b.y., Daru’l-fikr, 1399/1979, C:IV, s.424-425.; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, **DİA**, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 579-581.

²⁷¹ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis**, s. 277

²⁷² Çetin, “Nesih”, s. 579-581.

Nâsih ve mensuh terimleri, İslami ilimlerin teşekkülünden önce de sahabe arasında kullanılan kavramlardan biri olmuştur. Hz. Ali, nâsih ve mensûhu bilmeyen bir âlimin toplumu helâk edebileceğini ve insanları yanlış yönlendirebileceğini ifade ederek nâsih ve mensûhun önemine dikkat çekmiştir.²⁷³ Hz. Ali'nin nasih ve mensuha dikkat çekmesi, daha sahabe döneminde bu kavramların mevcut olduğunu göstermektedir.

Nesh konusu özellikle fıkıh ilmini ilgilendiren konulardan birisi olmuş, hususiyetle dini naslardan hüküm istinbat eden fakihler için nâsihin ve mensûhun bilinmesi önem arz etmiştir.²⁷⁴ Özellikle Kur'an ayetlerinin birbirini nesh etmesi hususu genel kabul görmekle beraber hangi ayetlerin nâsih hangi ayetlerin mensûh olduğu meseleleri ise tartışılmıştır.

Sünnet, İslam âlimleri tarafından dini nas olarak kabul edilmiş olduğundan dolayı hüküm istinbatı esnasında âlimler için önemli bir delil teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda aynı konu etrafında muhtelif hükümler vermesi ise sünnette de nesh olgusunu gündeme getirmiştir. Aynı konuda farklı hükümleri ihtiva eden hadislerin rivayet edilmesi hüküm istinbat eden âlimler için bir problem haline gelmiştir. Bu problem için farklı çözümler üretilmiş ve bu çözümlerden birisi de nesh olmuştur.²⁷⁵

Nesh farklı şekillerde meydana gelmektedir. Bunlardan birisi Kur'an ayetlerinin birbirini nesh etmesidir ki bu hususta İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu ittifak halindedir.²⁷⁶ Neshin diğer çeşitlerinden birisi ise Sünnetin (hadisin) bir diğer Sünneti (hadisi) nesh etmesidir. Ancak bu durum daha çok hüküm ifade eden hadislerde cereyan etmiştir. Neshin bir diğer çeşidi ise Sünnet'in Kur'an tarafından nesh edilmesidir.²⁷⁷

²⁷³ Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, **Kitabu'l-ilm**, Thk. Nasiruddin el-Elbânî, b.y., Mektebetu'l-islâmî, 1403/1983.s. 31. Diğer örnekler için bkz. Çetin, "Nasih", s. 579-581.

²⁷⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Ali Osman Koçkuzu, **Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi**, 2. bs, İstanbul, İFAV, 2016; Yusuf Suiçmez, "Abrogation in Hadîth", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C: X, No: 1, 2012., s. 35-58.

²⁷⁵ İsmail Lütfi Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, İstanbul, İFAV, 2015, s.208.

²⁷⁶ Abdurrahman Çetin, "Nasih", C: XXXII, s. 579-581.

²⁷⁷ İslam'ın ilk dönemlerinde namaz içinde selam alma hususunda ruhsat bulunmaktaydı. Namaz halinde

B. Usûl Eserlerinde Nesh Meselesi

Hadis usûlü eserlerinde müellifler nesh konusunu, “hadisin nâsîhini ve mensûhunu bilmek” şeklinde isimlendirdikleri bablarda ele almışlardır.²⁷⁸ Bu konuyu ele alırken nâsîh ve mensûhun bilinmesinin zorluğunu ifade etmişler, özellikle bu ilimde tebarüz eden İmam Şâfiî’yi (v.204/820) örnek olarak göstermişlerdir.²⁷⁹

İbnu’s-Salâh’a göre nâsîh ve mensûhun bilinmesinin dört yolu vardır. Birincisi nasîh-mensuh, Hz. Peygamber’in tasrihiyle bilinir. “Kabirleri ziyaret etmeyi nehyetmiştim, şimdi ziyaret edebilirsiniz.” hadisinde Hz. Peygamber kendi ifadeleriyle önceki hükmünü nesh etmiştir. İkincisi sahabînin sözyle bilinir. Ubey b. Ka’b’ın “ Su, sudandır [cinsel ilişkide meninin gelmesinden dolayı gusûl alınması gerektiği] hükmü İslam’ın ilk zamanlarında bir ruhsattı daha sonra nehyolundu”²⁸⁰ sözü buna örnektir. Üçüncüsü nesh, hadisin söylenme tarihini bilmekle bilinir. İbnu’s-Salâh bu çeşide “Hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozulur” hadisini örnek olarak vermiştir. Bu hadis İbn-i Abbas’ın “Hz. Peygamber oruçlu iken hacamat oldu” hadisiyle nesh olmuştur. Zira ilk rivayeti Şeddâd, Mekke’nin fethi günü Peygamberimizden duymuştur. İbn-i Abbas ise Hz. Peygamber’in oruçlu iken hacamat olduğunu Veda Haccı zamanında görmüştür. Veda haccı Mekke’nin fethinden sonra olduğu için İbn-i Abbas’ın rivayeti, Şeddâd’ın rivayetini nesh etmiştir. Dördüncüsü icma ile bilinir. İçki içen kişinin öldürülmesiyle ilgili hadis, bu hadisle amel edilmemesi üzerine olan icma ile nesh olmuştur. Aslında icma ne nasîh konumunda ne de mensuh konumunda olur. Ancak burada icmanın gerçekleşmiş olması başka bir

iken Rasulullah’a selam verildiğinde cevap vermekteydi ancak daha sonra namazda iken kendisine verilen selâmı almamıştır. Bunun sebebi ise ruhsatın Bakara Suresinin 236. Ayetinde “Allah’a içtenlikle namaz kılın” emriyle nesh olmasıdır. Bu ayet nazil olduktan sonra namazda konuşmak caiz olmamıştır. Bkz. Mehmet Efendioğlu, “Nesih”, **DİA**, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 581-582.; Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahih-i Müslim**, I-VIII, Thk. Merkezi’l-buhûs, Beyrut, Dâru’t-Ta’sîl, 1435/2014, "Mesâcid", 7.

²⁷⁸ Nâsîh ve mensûh konusunu ele alan usûl eserleri için bkz. Hâkim, **Marifetu Ulûmi’l-hadis**, s.88-94; İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.276-277; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref en-Nevevi, **İrşâdu tullâbi’l-haka’ik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâ’ik sallallahu ’aleyhi ve sellem**, Thk. Nureddin Itr, Dımaşk, Matbaatu’s-Sabah, 2009/1430, s.185-186.

²⁷⁹ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.277.

²⁸⁰ “كان الماء من الماء رخصة في أول الإسلام ثم نهى عنها” bkz. Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**, I-VII, Thk. Ebû Turâb Âdil b. Muhammed, Ebû Amr İmaduddin b. Abbas, Beyrut, Dâru’t-Ta’sîl, 1436/2015, "Taharet", 82.

nasihin varlığına delalet etmektedir. Bundan dolayı icma ile nesh olduğu ifade edilmiştir.²⁸¹

C. el-İlel'deki Kullanımı

Nesh, İbn Ebî Hâtim tarafından bir illet sebebi olarak görülmüştür. Zira nesh olmuş rivayetin nakledilerek onunla amel edilmesi, hükümde hataya düşülmesine sebebiyet vermektedir. Hükümde düşülen hatalar da hadisi illetli hale getirmektedir. Bu sebeple neshi bir illet sebebi olarak addetmek mümkündür. Araştırmalar sonucu **el-İlel**'de iki adet nesh sebebiyle metni illetli rivayet tespit edilmiştir. Bu kavramın kullanılmasına; “Su sudandan dolayıdır (Gusul, cinsel ilişkide boşalmadan dolayı gerekir)”²⁸² hadisi örnek olarak gösterilebilir. Zira bu rivayetin değerlendirmesini yapan Ebû Hâtim “Su sudandır fetvası Rasulullah’ın İslam’ın ilk yıllarında kılmış olduğu bir ruhsattı. Daha sonra [cinsel ilişki için] gusledilmesini emretti” rivayetini öne sürerek, ilk zikretmiş olduğu hadisin nesh olduğunu ifade etmiştir. Böylece hadisin metninden çıkan hükmün kaldırılmış olduğunu bu sebeple de illetli olduğunu nesh kavramını istimal edilerek belirtmiştir.

X. Muztarib

Iztırab kelimesi sözlükte; çarpışmak, kabarmak, ileri geri sallanmak, denizin dalgalanması, karışık ve düzensiz olmak gibi anlamlara gelmektedir. Iztarabe اضطراب fiilinin ism-i mefûlu olan Muztarib ise kelime anlamı olarak çalkantılı, dalgalı, karışık manalarına karşılık gelmektedir.²⁸³ Istılâhî olarak ise “Bir veya daha çok râvinin

²⁸¹ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s.278

²⁸² Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:I, s.250; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVII, s.343,410; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Hayz”, 21 (No.80-81); Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Teyemmüm”, 111 (No.607); Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:II, s.432; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.117; Serrâc, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî, **Hadisu’s-Serrâc**, I-IV, Thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe b. Ramazan, el-Fârûku’l-Hadisiyye, 1425/2004, C:II, s.332; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:III, s.82; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.54; İbn Hibban, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:III, s.443; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:I, s.258.

²⁸³ İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C: I, s.534-535; Enbiya Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 201; Ali Karacelil, **Hadis Usûlünde Muztarib hadis ve değeri (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 19.

muhtelif şekillerde rivayet ettiği ve birbirlerine müsavi olmaları sebebiyle aralarında tercihte bulunulamayan hadis”²⁸⁴ olarak tarif edilmektedir.²⁸⁵

Hadisin sıhhatini bozan ıztırab, illel eserlerinde illet sebebi olarak sayılmış ve illel ilmi gibi bilinmesi ve öğrenilmesi, hadisin en zor alanlarından birisi olarak görülmüştür. Hadisin ıztırâbını ancak Allah’ın kendisine keskin zeka verdiği kişiler tarafından tespit edilebileceği ve hadis ilminde derinleşmiş kişilerin bu tür hadislere muttali olabileceği söylenmiştir.²⁸⁶

A. Usûl Eserlerinde Muztarib Kavramı

Muztarib kavramını ilk ele alan ve tanımlayan kişi İbnu’s-Salâh olmuştur. O, bir diğerine muhalefet ederek bazı râvilerin bir vecihle bazı râvilerin de farklı bir vecihle rivayet etmiş olduğu ve birbirine tercih edilemeyecek şekilde müsavi olan hadisleri muztarib olarak tarif etmiştir. Eğer ihtilafı olan bu rivayetler bir diğerine tercih edilebiliyorsa muztarib ismini alamaz. Bu tercih şekilleri de râvinin diğer râviden daha hafız olmasıyla ya da râvinin, hadisi rivayet ettiği hocasının meclisinde diğerlerinden daha fazla bulunmasıyla gerçekleşmektedir.²⁸⁷

Muztarib senedde ve metinde olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Senedde gerçekleşen ıztırab metinde gerçekleşen ıztırab çeşidine göre daha çok meydana gelmektedir ve senedde meydana gelen ıztırlar genellikle mevsulün mürselle tearuzu, mevkufı merfû’nun tearuzu ve ittisal ile inkıtâ’nın tearuzu sonucu ortaya çıkmaktadır.²⁸⁸

Metinde oluşan ıztırab, bir râvinin aynı hadisi farklı şekillerde rivayet etmesi sonucu ya da farklı isnadlarla gelen ve aynı metne sahip rivayetlerin birbiri ile çelişmesi sonucu meydana gelmektedir. Bu çeşide örnek olarak ise usûl eserlerinde

²⁸⁴ Enbiya Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 201; es-Suyutî, **Tedribu’r-râvi**, C: III, s.384.

²⁸⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Ömer b. Sâlim Bâzmûl, **el-Mukterib fi beyâni’l-muztarib**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2001/1422.

²⁸⁶ İbn Hacer, **en-Nüket**, C:II, s.773.

²⁸⁷ İbnu’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadis**, s. 94.

²⁸⁸ Örnekler için bkz. Ali Karacelil, “Hadis Usûlünde Muztarib hadis ve değeri (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)”, s. 16-24.

çoğunlukla Fatımâ bt. Kays hadisi ile besmelenin namazda okunması ile ilgili olan rivayet verilmektedir. Buna göre Fâtıma bt. Kays'dan nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber'in "Malda zekat dışında da hak vardır"²⁸⁹ buyurduğu nakledilmiş ancak yine Fatıma bt. Kays'dan rivayetle Hz. Peygamber'in "Malda zekat dışında hak yoktur"²⁹⁰ buyurduğu da nakledilmiştir. Görüldüğü üzere her iki hadiste açıkça bir tearuz durumu gözükmemektedir. Bununla beraber bu iki rivayetten biri diğer rivayete tercih edilememiştir. Bundan dolayı bu farklı ve birbirine çelişen hadisler, metinde gerçekleşen ızdırıp kısmında örnek olarak zikredilmiştir.

Metinde vâki olan ızdıraba verilen diğer yaygın örnek ise "Besmele hadisi" olarak adlandırılan rivayettir. Bu hadise benzer anlamda birçok rivayet nakledilmiş ve birbirleriyle mana bakımından teâruz etmiştir. Bu rivayetlerden biri olan ve Hz. Enes tarikiyle gelen; "Hz. Peygamber, Ebûbekir ve Ömer namaza 'el-hamdu lillahi rabbi'l-âlemîn' ile başlıyorlardı" hadisi, Buhârî'nin eserinde geçmektedir.²⁹¹ Diğer rivayet ise yine Hz. Enes'ten rivayetle "Hz. Peygamberin Ebûbekir'in, Ömer'in ve Osman'ın arkasında namaz kıldım; 'el-hamdu lillahi rabbi'l-âlemîn' ile başlıyorlardı, [ancak] kıraatlerinin ne başında ne de sonunda besmeleyi okumuyorlardı." şeklinde Müslim'in eserinde yer almaktadır.²⁹²

Yukarıda verilen iki rivayet görünürde birbiriyle çelişik değildir. Çünkü ilk rivayette sadece Fatiha'nın okunduğu belirtilmiş, diğer rivayette ise namaza başlarken Fatiha suresinin okunduğu ve besmelenin ise okunmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla zikredilen rivayetlerde bir tenakuz durumu söz konusu değildir. Fakat bu konuda İbn Abdilberr'in (v.463/1071) ifadeleri bu rivayetleri Muztarib hadis çerçevesinde ele alınmasını gerektirmiştir. İbn Abdilberr bu konuda şunları söylemektedir:

"Bu rivayeti Enes, Sabit el-Bünâni, Katâde ve diğerleri muttasıl olarak rivayet etmişler ve rivayetlerinde Hz. Peygamber'in adını zikretmişlerdir. Ancak hadisin lafızlarında büyük bir ihtilafa düşmüşler ve [rivayet] Muztarib hâle

²⁸⁹ Tirmîzî, *Câmiu't-Tirmizî*, "Zekât", 27.

²⁹⁰ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, Thk. İmâd et-Tayyâr, Yasir Hasen, İzzeddin Dalî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1430/2009, "Zekât", 3.

²⁹¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Ezân", 89.

²⁹² Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Salât", 52.

[gelmiştir]. Kimileri, ‘Onlar ‘bismillahirrahmânirrahîm’i okumuyorlardı’ şeklinde rivayet etmiş; kimileri, ‘bismillahirrahmânirrahîm’i’ cehrî olarak okumuyorlardı’ şeklinde nakletmiş; bazıları ‘bismillahirrahmânirrahîm’i terk etmezlerdi’ şeklinde hadisi aktarmış, bazıları ise ‘kıraate ‘el-hamdu lillahi rabbi’l-âlemîn’ ile başlıyorlardı’ şeklinde hadisi rivayet etmiştir. Bu ise fakihlerin hiçbirinin ortaya hüccet koymayacağı Muztarib bir [hadistir].”²⁹³

Görüldüğü üzere İbn Abdilberr “besmele” hadisi hakkında Muztarib hükmü vermiştir. Birçok farklı ve birbirine çelişik gözüken bu rivayetlerin tercih edilemeyecek şekilde birbirine ihtilaf ettiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı hadisi muztarib olarak değerlendirmiştir.

B. el-İlel’deki Kullanımı

İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel** adlı eserinde ıztırab metni illetli hale getiren bir sebep olarak ele alınmıştır. Yapılan tetkikler sonucunda ise eserde yalnızca bir tane ızdırab sebebiyle metni illetli sayılan rivayet tespit edilmiştir. Muztarib kavramının kullanılarak illetli sayılan rivayete “Rasulullah’ın (s.a.v.) son yaptığı şey ateşte pişmiş yemek yemekten dolayı abdest almayı terk etmesiydi. (كان آخر الأمر من رسول الله ترك (الوضوء مما مست النار) hadisi örnek olarak gösterilebilir. Bu rivayeti İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim’e sorunca rivayetin metni hakkında muztarib olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

²⁹³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, **et-Temhîd li-mâ fi’l-Muvattai minel’l-meânî ve’l-mesânîd**, I-XXVI, Thk. Mustafa b. Ahmed es-Salvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, y.y, y.y, 1967/1387, C:II, s.230.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN EBİ HÂTİM'İN METİN YÖNÜNDEN İLLETLİ SAYDIĞI RİVAYETLER

Bu bölümde İbn Ebi Hâtim'in **el-İlel** adlı eserinde metin yönünden illetli olarak değerlendirilen rivayetler ele alınacaktır. Bu eserde genel olarak rivayetlerde ve özel olarak da rivayetlerin metinlerinde meydana gelen illetleri belirtmek için önceki bölümde de tanımları yapılan kavramlar kullanılmıştır. Burada da metni illetli rivayetler, kullanılan bu kavramlar üzerinden tasnif edilecektir.

Kitapta metni illetli sayılan rivayetlerdeki hatalar, çoğu zaman sadece metnin lafzını farklılaştırmakta, illetli rivayetin metninden çıkan hükme ve metinden anlaşılması gereken manaya etki etmemektedir. Ancak bir kısım hatalar metindeki anlamı farklılaştırmakta ve o metinden çıkan hüküm, illet sebebiyle tamamen farklı bir sonuç verebilmektedir. Bundan dolayı metin yönünden illetli rivayetleri metnin lafzında bulunan ve metinden çıkan hükme tesir eden illetler olarak ayırmak mümkün gözükmemektedir. Bu durum göze alınarak bu bölümde İbn Ebî Hâtim'in metin yönünden illetli saydığı rivayetler; "metnin lafzında bulunan illetler" ve "metinden çıkan hükme tesir eden illetler" olarak iki ana başlık altında tasnif edilecektir.

Daha önce de ifade edildiği gibi metin yönünden illetli olan rivayetler birçok farklı sebepten dolayı illetli sayılmaktadır. Râvilerin düşmüş oldukları hatalarla illetli olan rivayetler, hatanın farklı mevkilerde meydana gelmesi ve bu hataların farklı isimlendirilmesi, metin yönünden illetli rivayetleri muhtelif başlıklar altında tasnif etmeyi gerekli kılmıştır. Metin yönünden illetli rivayetleri daha özel başlıklar altında tasnif etmek; râvilerin en çok nerede hataya düştükleri, illetin nasıl ve neden meydana geldiğini ortaya koymak açısından da önem arz etmektedir.

Bu bölümde **el-İlel**'de tespit edilen 68 tane metin yönünden illetli rivayet tek tek ele alınacaktır. Her bir rivayetin geniş bir tahrirci yapıp hangi kaynaklarda geçtiği tespit edilecektir. Ayrıca illete sebep olan kişinin bilindiği rivayetlerde râvilerin incelenmesine de yer verilecektir. Her bir rivayet teker teker aynı şekilde ele alınıp istikrâ metodu ile genel bir sonuca ulaşılabilecektir.

I. Metnin Lafzında Bulunan İletler

İbn Ebi Hâtim, bu kısımda tasnif edilen rivayetlerin illetlerini, metnin lafızlarında bulunduğunu belirtmektedir. Bu kısımda, doğrudan manaya etki etmeyen fakat lafzî olarak metinde tespit edilen hatalara birkaç alt başlıkta yer verilecektir. Ayrıca bazı illetli sayılan rivayetlerin değerlendirmelerinde illetin sebebi ve kimden kaynaklandığı da belirtilmiştir. Bu sebeple rivayetler ele alınırken illetin kaynağının belli olup olmamasına göre de tasnif edilerek incelenecektir.

A. Hata Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler

İbn Ebi Hâtim eserinde Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'dan naklen yapmış olduğu değerlendirmelerde, lafzî olarak metin yönünden bazı illetli rivayetler için hata kelimesini kullanarak metindeki illete işaret etmektedir. Hata kavramı çok geniş illet çeşitlerini içine almaktadır. Bu kelimeyle kimi zaman metindeki kelime hatası belirtilirken kimi zaman da tashif, ziyade, şâz ve idrâc gibi illet sebepleri belirtilmiş olmaktadır. Bu çalışmada ise tasnif yöntemi, müellifin kullanmış olduğu kavramlara göre olduğu için farklı illet çeşitleri hata kavramıyla belirtildiğinde bu kısımda incelenecektir. Bununla beraber illet çeşidine dair bir işaret varsa o da incelemeler sırasında zikredilecektir.

1. Hatanın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler

Bu kısımda İbn Ebî Hâtim'in hata kavramıyla değerlendirdiği ve açıklamalarından ele alınan rivayetteki illetin kimden kaynaklandığı belli olan hadislerle yer verilecektir.

a. Akşam Namazında A'lâ Suresinin Okunması Rivayeti

İbn Ebi Hâtim, Süfyan b. Hüseyin > Humeyd > Enes tarikiyle gelen “*Nebî* (s.a.s.) öğle namazında A'lâ suresini okurdu. (كان النبي يقرأ في الظهر بسبح اسم ربك) (الأعلى) rivayetini²⁹⁴ babası Ebû Hâtim’e sormuştur.²⁹⁵

Ebû Hâtim öncelikle kendisine sorulan bu rivayetin metninde “Nebî” lafzının olmaması gerektiğini belirtmiştir. Zira ona göre doğru olan rivayet “O (Humeyd) Enes’in (r.a) arkasında namaz kılınıyordu ve o [A'lâ suresini] okuyordu.” şeklinde olmalıdır (...أنه صلى خلف أنس, فكان يقرأ...).²⁹⁶ Görüldüğü üzere doğru olduğu belirtilen rivayette arkasında namaz kılınan ve namazda iken A'lâ suresini okuyan kişi Hz. Peygamber değil Hz. Enes olmuştur. Bu anlamda metinde Nebî'nin öğle namazında A'lâ suresini okumuş olduğuna dair nakledilen rivayetin metnindeki lafızda hata meydana gelmiştir. Hatanın kaynağı ise Ebû Hâtim’e göre rivayetin râvilerinden olan Süfyan b. Hüseyin’dir.²⁹⁷

²⁹⁴ Enes’den (r.a) merfû olarak rivayet edilen hadisler için bkz. el-Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr** C:XIII, s.470; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü’rî, **Sahih-i İbn Huzeyme**, I-IV, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebû'l-İslâmî, t.y., C:I, s.286; Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, I-V, Thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Âlemü'l-Küttüb, 1414/1997, C:I s.208; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsat**, C:I, s.208. Ayrıca bu rivayetin benzer şekilde Semura tarikiyle merfû olarak nakledilen rivayetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, I-XXVI, Thk. Muhammed Avvame, Beyrut, Dâru'l-Kıble, 1427/2006, C:I, s.312; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Salât” 35 (No.171); Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:X, s.181; Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî, **Müsnedü's-Serrâc**, Thk. İrşâdu'l-hak el-Eserî, Faysalâbâd, İdaretu'l-Ulûmu'l-Eseriyye, 1423/2002, s. 75.

²⁹⁵ İbn Ebî Hatim, **İlel**, C:II, s.87 (231. Rivayet)

²⁹⁶ Ebû Hâtim’in doğru olarak kabul ettiği bu rivayet mürsel ve mevkuf olarak rivayet edilmektedir. Tahric edildiği yer için bkz. Ebûbekir b. Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osman el-Absî İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, I-VII, Thk. Yusuf Kemâl Hût, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988, C:I, s.313; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Mu'cemu'l-kebîr**, I-XXV, Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Silefi, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994, C:I, s.242.

²⁹⁷ Ebû Muhammed Süfyan b. Hüseyin b. Hasan el-Vâsıtî (197-233/813-833), Muhammed b. Sirin, Zührî ve Humeyd et-Tavîl'den hadis işitmiş ve kendisinden de Şu'be ve Yezid b. Harun gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Hakkında oldukça fazla değerlendirmelerde bulunulmuş ve genel anlamda onun saduk olduğuna hükmedilmiştir. İclî, Süfyan'ı doğrudan sika saymış, İbn Sa'd, Osman b. Ebi Şeybe, Ebû Hatim, İbn Hibban gibi âlimler onun sika olduğunu söylemekle beraber hatalarında çokça olduğunu özellikle Zührî'den yaptığı rivayetlerin hatalı olduğunu belirtmişlerdir. Hakkındaki bu değerlendirmelerden sonra Süfyan b. Hüseyin'in saduk ve hataları bulunan bir râvi olduğu söylenmesi mümkündür. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, I-XIII, Beyrut, Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye, 1410/1990, C:VII, s.227; İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih, **Ma'rifetu's-sikât**, I-II, Thk. Abdülalîm Abdulazîm el-Büsterî, Medine, Mektebetu'd-Dâr, 1405/1985, C:I, s.407; Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b.

Ebû Hâtim ilk rivayette Nebî'nin A'lâ suresini okuduğuna dair olan ifadelerinin hata olduğunu, rivayetin doğru olan veçhinde; Nebî lafzının olmadığını, farklı bir ifadeyle; Nebî'nin A'lâ suresini okuduğu ifadesinin hatalı olduğunu belirtmiştir. Doğru olan şeklin, A'lâ suresini Enes'in (r.a) okuduğu ifade edilen rivayetin olduğunu söylemiştir.²⁹⁸ Bu anlamda Ebû Hâtim, mevkuf olan bir metnin merfû olarak rivayet edilmesini illetli olarak saymış ve bu illeti "hata" kavramı ile açıklamıştır.

İbn Ebî Hâtim'in sormuş olduğu bu rivayet, Bezzâr tarafından da değerlendirilmiş ancak illet tespiti metne değil isnada yönelik olmuştur. Buna göre Bezzâr söz konusu illetli rivayetin yalnızca Hâmmad b. Seleme tarafından nakledildiğini belirterek illet tespiti yapmıştır.²⁹⁹

b. Yatsı Namazını Vakti Girdikten Bir Süre Sonra Kılma Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'den, el-Mukaddemî Muhammed b. Ebî Bekr > Yahya b. Saîd el-Kattan > Süfyan > Ebû Ya'fur > Babası > Numan b. Beşir tarikiyle gelen " O (Nu'man) Nebî ile namaz kılardı sonra az bir zaman geçtiğinde ise yatsıyı

Mahmûd Ka'bî, **Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl**, I-II, Thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahîm, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, C:II, s.23-25; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:IV, s.227-228; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Teymî el-Büstî, **es-Sikât**, I-IX, Thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973, C:VI, s.404; İbn Adî, , **el-Kâmil**, C:IV, s.475; İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, **Târihu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn**, Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, y.y, 1409/1989, s. 106; Hatib el-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, C:X, s.215; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **ed-Duafâ ve'l-metrukîn**, I-III, Thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985, C:II, s.3; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XI, s.139-142; Zehebî, **Mîzânu'l-itidâl**, C:II, s.165-168; Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1985, C:VII, s.302-303; İbn Hacer, **Tehzîbu't-tehzîb**, C:IV, s.107.

²⁹⁸ Bu hadis hakkında Dârekutnî'nin değerlendirmeleri de önem arz etmektedir. **el-İlelü'l-vâride** adlı eserde Dârekutnî de bu rivayeti incelemiş ve Enes'den merfû olarak rivayet edilen hadisin mütâbisi olmadığını ve zimnen gayr-ı mahfuz olduğunu ifade etmiştir. Doğru olan veçhin ise Enes'den mevkuf olarak rivayet edilen şekli olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Dârekutnî bu rivayeti isnad yönünden değerlendirmiş ve esasında Ebû Hâtim'in yapmış olduğu değerlendirmeye muvafakat etmiştir. Dârekutnî, **el-İlelü'l-vâride**, C:XII, s.53.

²⁹⁹ el-Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr** C:XIII, s.470;

³⁰⁰”أنه كان يصلي مع النبي، ثم لا يلبث إلا يسيرا حتي يصلي العشاء) *kıldadı*. rivayetinin hatalı olduğunu nakletmektedir.³⁰¹

Ebu Hâtim bu rivayetin metninde “Nebî ile namaz kıldım” ifadesinin olmaması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü onun doğru olarak kabul ettiği rivayetin metni “*Biz Nu'man b. Beşîr ile beraber namaz kıldık*”³⁰² şeklinde geçmektedir. Bu anlamda asıl metinde Nu'man b. Beşîr olması gerekirken hatalı bir şekilde “Nebî” ifadesine yer verilmiştir. Bu illete sebep olan râvi ise el-Mukaddemî olmuştur.³⁰³

Ebû Hâtim, ilk rivayette el-Mukaddemî'nin hadisin metninde olmayan “(Nu'man) Nebi ile namaz kıldadı” ifadesini hatalı bir şekilde zikretmiştir. Ona göre hatalı rivayetteki isnad zincirinde bulunan Nu'man b. Beşîr, doğru olan rivayette metinde geçen kişi olmalıdır. el-Mukaddemî aslında metnin kendisinden bahsettiği Nu'man b. Beşîr'i hatalı rivayetteki isnada ekleyerek onun vasıtasıyla metinde Nebî ifadesini kullanmıştır. Yani mevkuf olması gereken rivayeti merfû formatına sokarak rivayet ederek hataya düşmüş olmaktadır.

c. Ümmü Habibe Rivayeti

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e, ... A'meş > Talha b. Nâfi' > Hasan [el-Basrî]> annesi tarikiyle rivayet edilen hadiste bir hatanın var olup olmadığını sormuştur. Bu rivayeti Hasan el-Basrî'nin annesi şöyle nakletmektedir: “*Ümmü Habibe bt. Ebî Süfyân'ın yanına girdim ve o [bütün bedenini kaplayan] bir gömlekle*

³⁰⁰ Bu rivayetin yalnızca bir yerde rivayet edildiğine ulaşılabilmektedir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, **Şerhu İbn Mace**, s. 1033.

³⁰¹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.234 (339. Rivayet).

³⁰² Doğru olduğu ifade edilen bu rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve marifetu'r-ricâl**, C:III, s.167. Doğru olduğu ifade edilen bu metnin farklı bir isnadla geçtiği yer için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.292.

³⁰³ Muhammed b. Ebi Bekr b. Ali el-Mukaddemî (v.234/848), Yezid b. Zürey', Yahya b. Said el-Kattan, Hammad b. Zeyd gibi âlimlerden hadis işitmiş ve kendisinden de Buhârî, Müslim, Ebû Hâtim gibi muhaddisler hadis nakletmiştir. Mukaddemî hakkında Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a ve İbnu Kâni' sika hükmü vermiş, Ebû Hâtim ise onu, sâlihu'l-hadis şeklinde nitelemiştir. Hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Bkz. Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, C:V, s.911; Zehebî, **Siyer**, C:X, s.660; İbn Hacer, **Tehzîbu't-tehzîb**, C:IX, s.79.

ve bir başörtüyle namaz kılıyordu. Namazını bitirdiğinde ise bana ey câriye, [başörtünün üzerine geçirilen] örtüyü getir dedi.”³⁰⁴

Ebû Hâtim oğlunun sorduğu bu rivayette Ümmü Habibe isminin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Bu rivayette Hasan el-Basrî’nin annesi, Ümmü Habîbe’nin değil Ümmü Seleme’nin yanına girmiş olmalıdır.³⁰⁵ Zira Hasan el-Basrî’nin annesi Ümmü Seleme’nin hizmetçisidir. Ebû Hâtim bu rivayette hata yapan kişiden tam emin olmamakla birlikte onun A’mes³⁰⁶ olduğunu belirtmektedir.³⁰⁷

Yukarıda verilen örneğe bakıldığında metinde geçen sahabinin adının yanlış olduğu, doğru olan ismin ise Ümmü Seleme olması gerektiği görülmektedir. Bu hatanın bilinmesi de Ebû Hâtim’in de ifade ettiği gibi, Hasan el-Basrî’nin annesinin Ümmü Habibe’nin yanında değil de Ümmü Seleme’nin yanında hizmetçi olduğu bilgisiyle mümkün olmuştur.³⁰⁸ Bu örnekten anlaşıldığına göre Ebû Hâtim bu rivayetin metnindeki illeti tarihî bilgilerden yararlanmak suretiyle ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu rivayetteki illetin belirtilmesiyle metinde yer alan isim yanlışlıklarının da illet kapsamında değerlendirildiği ve hatalı bulunduğu görülmektedir.

³⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.291 (389. Rivayet). Bu rivayetin başka bir kaynaktan ulaşılabilmiştir.

³⁰⁵ Diğer kaynaklarda Ümmü Hasan’dan rivayet edilen hadisler bu görüşü doğrulamaktadır. Bkz. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyârî, **Musannef**, I-X, Thk. Habiburrahman el-A’zamî, Hindistan, el-Meclisü’l-İlmi, 1403/1983, C:III, s.128; İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtu’l-kübrâ**, I-XIII, Beyrut, Dâru’l-Küttübî’l-İlmiyye, 1410/1990, C:XIII, s.348.

³⁰⁶ Ebû Muhammed Süleyman b. Mihran el-A’mes el-Esedî (v.148/765), Kufe’nin imamı ve hadis hafızıdır. Said b.Cübeyr, İbrahim en-Nehâî, Şa’bî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Hanife, Şu’be ve Süfyan es-Sevrî gibi âlimler hadis işitmişlerdir. Şu’be A’mes için mushaf tabiri kullanarak zabtına dikkat çekmiş, İbn Maîn, Nesâî ve İclî de onun sika bir râvi olduğunu belirtmişlerdir. Hakkında olumsuz olarak müdellis değerlendirmeleri bulunmakta ve kimileri tarafından da teşeyyü ile itham edilmektedir. Bkz. İbn Sa’d, **et-Tabakâtu’l-kübrâ**, C:VI, s.331; Buhârî, **et-Târihu’l-kebîr**, I-VIII, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, t.y., C:IV, s.37; İclî, **Sikât**, C:I, s.432; Ka’bî, **Kabûlu’l-ahbâr**, C:I, s.270; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dil**, C:IV, s.146; İbn Hibban, **es-Sikât**, C:IV, s.302; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:X, s.5; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C:XII, s.76-91; Zehebî, **Mizânu’l-itudâl**, C:II, s.224; Zehebî, **Siyyer**, C:VI, s.226-247.

³⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.291.

³⁰⁸ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, **DİA**, İstanbul, 1997, C:XVI, s. 291-293.

d. Oruçlu İken Eşi Öpme ile İlgili Rivayet

İbn Ebî Hâtım, babasına ve Ebû Zür'a'ya Ali b. Hâşim > Yezid b. Harun > Muhammed b. Amr > Sâlim Mevlâ Devs'ten nakledilen: “Ka‘b’a, oruçlu olduğun hâlde eşini öpüyor musun diye sordum. O da evet dedi ve ben de bu [görüşü] aldım”³⁰⁹ rivayetini sormuştur.³¹⁰

Bu rivayet hakkında hem Ebû Hâtım hem de Ebû Zür'a benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Buna göre illetli olduğu ifade edilen hadisin metninde soru sorulan kişi Ka‘b değil Sa‘d b. Ebî Vakkas olmalıdır.³¹¹ Bu anlamda hadisin metninde soru sorulan kişinin isminde hata yapıldığı ifade edilmiştir. Bununla beraber hadisin metninin illetli olmasına sebebiyet veren kişinin de Ali b. Hâşim³¹² olduğu belirtilmektedir.

Görüldüğü üzere metin içindeki sahabî isminin değişmesi Ebû Hâtım ve Ebû Zür'a'ya göre hatayı meydana getirmiştir. Bu sebeple metindeki bir ismin hatalı olarak değişmesi illet kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca metnin illetli olarak değerlendirilmesi için lafızdaki değişikliklerin göz önünde olduğu belirtilmelidir.

e. “Ramazan Ayı İçin Şaban Hilalini Sayın” Rivayeti

İbn Ebî Hâtım babası Ebû Hâtım'e, Ebû Muaviye > Muhammed b. Amr > Ebû Seleme > Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'den merfû olarak rivayet edilen

³⁰⁹ Hatalı sayılan bu illetli rivayetin geçtiği herhangi bir kaynağa ulaşılammıştır.

³¹⁰ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:III, s.26 (666. Rivayet).

³¹¹ Kaynaklarda bu soruyu Sa‘d’a doğrudan Sâlim'in sormadığı ancak ona soran kişiden naklettiği görülmektedir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:II, s.317; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:II, s.95. Ayrıca bu soruyu Abdullah b. Şeddâd'ın Sa‘d'a sorduğu rivayet için bkz. Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, **Muvazzah evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk**, I-II, Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1407, C:I, s.283.

³¹² Ebû'l-Hasen Ali b. Haşim b. Merzûk er-Râzî (v.?), Huşeym b. Beşîr, Abdulaziz b. Yakub, Seleme b. Fadl'dan hadis rivayet etmiş ve kendisinden de İbn Mace, Ebû Hâtım ve Ebû Zûra gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Hakkında Ebû Hâtım bir yerde sika demekte bir yerde de saduk ifadesini kullanmaktadır. İbn Hibban da onu **Sikat** adlı eserinde zikretmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtım, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:VI, s.207; İbn Hibban, **Sikât**, C:VIII, s.475; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XXI, s.170; Ebû Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz Zehebî, **Târihu'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, I-XV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, C:V, s.894; İbn Hacer, **Tehzîbu't-tehzîb**, C:VII, s.393.

“*Ramazan ayı için Şaban hilalini sayın!* (أحصوا هلال شعبان لرمضان)”³¹³ hadisini sormuştur. ³¹⁴ Ebû Hâtım ise bu isnadla rivayet edilen mezkur hadis metninin hatalı olduğunu ifade etmiş, zikredilen isnadın asıl metninin “[*Ramazan hilalini*] *gördüğünüzde oruç tutun, [Şevval hilalini] gördüğünüzde ise yiyin* (صوموا لرؤيته (وأفطروا لرؤيته)”³¹⁵ şeklinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca ilk rivayetteki yanlış metni zikrederek hataya düşen kişinin de Ebû Muaviye³¹⁶ olduğunu belirtmiştir.³¹⁷

Ebû Hâtım’ın ifadelerinden anlaşıldığına göre Ebû Muaviye ilk rivayetin isnadındaki hadisin metninde hataya düşmüştür. Ona göre sevk edilen isnadın metni “[*Ramazan hilalini*] *gördüğünüzde oruç tutun, [Şevval hilalini] gördüğünüzde ise yiyin*” şeklinde olması gerekmektedir.³¹⁸ Bu anlamda Ebû Hâtım, bir isnadın olması

³¹³ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:VIII, s.152; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IX, s.48; Dârekutnî, **Sünenu’d-Dârekutnî**, C:III, s.111; Hâkim en-Nisâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, **Müstedrek ale’s-Sahihayn**, I-IV, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1990, C:I, s.587; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, **Sünenü’l-kübrâ**, I-XIII, Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003, C:IV, s.347; Begavî, Ebû’l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân, **Şerhu’s-Sünne**, I-XV, Thk. Şuayb Arnavut, Zühayr eş-Şâvîş, Dimaşk, Mektebetu’l-İslâmî, 1403/1983, C:VI, s.240.

³¹⁴ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:III, s.32 (670. Rivayet).

³¹⁵ Rivayetin bu isnadla ile yer aldığı kaynaklar için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, **Müsned**, I-II, Thk. Yusuf Ali ez-Zevâvî, İzzet Attâr el-Hüseynî, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1370/1951, s. 187; Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Savm”, 4 (No.687); Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, I-XVIII, Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1408/1988, C:VIII, s.239; Ebû’ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, **el-Avâli**, Thk. Mis’ad es-Sa’denî, y.y., Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1996, s. 167; Dârekutnî, **Sünenu’d-Dârekutnî**, C:III, s.104; Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas b. Abdurrahman b. Zekerîyya el-Bağdâdî el-Muhallîs, **Muhlisîyyât**, Thk. Nebîl Sa’duddîn Cerâr, Vizâratu’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’d-Diniyye li Devleti Katar, 1429/2008, C:II, s.26.

³¹⁶ Ebu Muâviye Muhammed b. Hâzım (v.195/811), A’miş, Hişâm b. Urve ve Leys b. Ebî Süleym’dan hadis işitmiş ve kendisinden de Yahya b. Maîn, Ebu Dâvud et-Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler hadis almışlardır. İclî, Ebû Muaviye hakkında sika hükmü vermiş, İbn Hibbân ise onu es-Sikât’ında zikretmiş ve hafız mutkin bir muhaddis olduğunu ancak mürciye mensup bir kişi olduğunu ifade etmiştir. Zehebî de onu hafız, sebt ve Kûfe’nin muhaddisi olarak vasıflandırmaktadır. Hakkında yalnızca itikadî olarak cerh ifadesi bulunmakta bunun yanında sika bir râvi olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Buhârî, , **et-Târihu’l-kebîr**, C:I, s.74; İclî, **Sikât**, C:II, s.236; İbn Ebî Hâtım, **el-Cerh ve’t-tâdil**, C:VII, s.246; İbn Hibban, **es-Sikât**, C:VII, s.441; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C:XXXIV, s.303; Zehebî, **Tezkira**, C:I, s.215.

³¹⁷ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:III, s.33.

³¹⁸ Tirmizi; Ebû Muaviye > Muhammed b. Amr > Ebû Seleme > Ebû Hureyre tarikiyle rivayet edilen “Ramazan ayı için Şaban hilalini sayın!” rivayetinin yalnızca Ebû Muaviye tarikiyle rivayet edilmesi sebebiyle zayıf saymaktadır. Bkz. Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Savm”, 4 (No. 687). Hâkim ise “Ramazan ayı için Şaban hilalini sayın!” hadisini sahih kabul ederek Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Hâkim en-Nisâbü’rî, **Müstedrek**, C:I, s.587.

gereken metnini zikretmeyip farklı bir metinle karıştırılmasını “hata” kavramı ile belirtmiş olmaktadır.

Hatalı olarak addedilen rivayeti eserinde zikreden Tirmîzî de hadisin Ebû Muaviye tariki ile garîb olduğunu ifade ederek illetli saymıştır.³¹⁹ Ayrıca rivayetteki garîbliğin nedeni olarak Ebû Muaviye'yi göstermiştir. Bu anlamda Tirmîzî'nin açıklamalarının, Ebû Hâtîm'in değerlendirmesine muvafakat ettiği anlaşılmıştır.

f. Babanın Çocuğu Sebebiyle Çocuğun da Babası Sebebiyle Hesaba Çekilmeyeceği Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtîm, Ali b. Hasan > Ahmed b. Muhammed b. Hanbel > Huşeym > Abdulmelik > İyad b. Lakî > Ebû Rimse et-Teymî'den naklen işittiği “*Yanımda oğlumla Nebî'ye (s.a.s) geldim. O (Nebî): ‘Bu oğlun mu?’ diye sordu. Ben de onun oğlum olduğuna dair yemin ettim. (Nebî) şöyle buyurdu: ‘Onun suçu üzerinden sen hesaba çekilmezsin, senin suçun yüzünden de [oğlun] hesaba çekilmez. (لا يجني عليك ولا تجني عليه)*”³²⁰ buyurdu”³²¹ rivayetini nakletmiş, ardından Ali b. Hasan'ın Ahmed b. Hanbel'den nakille rivayetle ilgili değerlendirmelerini aktarmıştır.

İbn Ebî Hâtîm'in naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel bu rivayette Huşeym'in iki yerde hata ettiğini söylemektedir. Birinci hatası Ebû Rimse et-Teymî ifadesidir. Ona göre doğrusu Ebû Rimse et-Temîmî olmalıdır. İkinci hata ise hadisin metnindedir. Hadisin metnindeki “*Yanımda oğlumla Nebî'ye (s.a.s) geldim*” ifadesi hatalıdır. Doğru

³¹⁹ Tirmîzî, *Câmiu't-Tirmizî*, “Savm”, 4 (No.687)

³²⁰ Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Bezu'l-mechûd fî halli Ebi Davud*, I-XIV, Thk. Takiyuddin en-Nedvi, Muzafferpur, Merkezu's-şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvi li'l-buhus ve'd-dirâsâti'l-İslamiyye, 1427/2006, C:XII, s.588.

³²¹ Rivayetin bu şekilde geçtiği yerler için bkz. Şâfiî, *Müsned*, 198; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, C:I, s.328; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* C:IX, s.685; C:XI, s.276,278,683; C:XXIX, s.39; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen*, Thk. İmâd et-Tayyâr, İzzeddin Dalî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale Nâşirun, 1438/2017, “Diyât”, 25; İbnu'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Alî b. el-Cârûd en-Nisâbü'rî, *el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede*, Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, Müessesetu'l-Kitabi's-Sekâfî, 1408/1988, s. 194; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, C:XXII, s.278; Begavî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzûbân, *Mu'cemu's-sahabe*, C. I-V, Thk. Muhammedu'l-Emîn b. Muhammed el-Ceknî, Kuveyt, Mektebetu Dâru'l-Beyân, 1421/2000, C:II, s.123; İbn Ebî Âsım Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I-VI, Thk. Basim Faysal Ahmed el-Cevâbîra, Riyad, Dâru'r-Râye, 1411/1991, C:II, s.366; Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, Thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1404, s. 340.

olması gereken ifadenin ise “*Yanımda babamla Nebi’ye geldim*”³²² şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir.³²³

İbn Ebî Hâtim’in bu rivayette bizzat kendi bilgilerini zikretmesi ve önceki rivayetlerdeki gibi babası Ebû Hâtim’e ya da Ebû Zür’a’ya sormaması dikkat çekmektedir.

İbn Ebî Hâtim’in naklettiği bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre, illetli kabul edilen ilk rivayetteki olay Ebû Rimse ve oğlu üzerinde cereyan etmektedir. Rasulullah ilk rivayete göre “Bu senin oğlun mu” sorusunu Ebû Rimse’ye yöneltmektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel’den nakledilen değerlendirmelere bakıldığında hadisin Ebû Rimse ve babası üzerinde cereyan ettiği görülmektedir. Rasulullah’ın “Bu senin oğlun mu?” sorusu Ebû Rimse’nin babasına yöneltilmiş bir

³²² Rivayetin bu şekliyle geçtiği yerler için bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **Müsnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel**, I-L, Thk. Şuayb Arnavut, Âdil Mürşid, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1421/2001, C:XXIX, s.39,40; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, **Tarihu’l-Medine**, Thk. Fehim Mahmut Şeltut, 1399, C:II, s.619; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Diyat”, 3; İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, **et-Târihu’l-kebîr**, I-IV, Thk. Salâh b. Fethî Helel, Kahire, el-Fâruku’l-Hadisiyye, 1424/2004, C:III, s.24; Ahmed b. Amr, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, C:II, 367-368; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, I-XII, Thk. Hasan Abdulmun’im Şiblî, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1421/2001, C:VI, s.366; Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk, **el-Künâ ve’l-esmâ**, I-III, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Farayâbî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1421/2000, C:I, s.84; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd en-Nîsâbü’rî, **ez-Ziyâdât alâ Kitâbi’l-Müzenî**, thk. Halid b. Hâye’ b. Arîc el-Matîrî, Riyad, Advâu’s-selef, 1426/2005, s. 318; İbnu’l-A’râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî, **Mu’cemu İbnu’l-A’râbî**, I-III, Thk. Abdulmuhsin b. İbrahim b. Ahmed el-Hüseynî, Suud-i Arabistan, Daru İbnu’l-Cevzî, 1418/1997; Ebû’l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî b. Merzûk b. Vâsık el-Bağdâdî İbn Kânî, **Mu’cemu’s-sahabe**, I-III, Thk. Salâh b. Sâlim el-Musarrâfî, Medine, Mektebetu’l-Gurabâu’l-Eseriyye, 1418, C:I, s.189; İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:XIII, s.337; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:XXII, s.279-280; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yahya b. Mende el-Abdî İbn Mende, **Ma’rifetu’s-sahabe**, Thk. Âmir Hasan Sabrî, Matbûâtü Câmiatu’l-İmârâtu’l-Arabiyye el-Müttehide, 1426/2005, s. 639; Hâkim en-Nîsâbü’rî, **Müstedrek**, C:II, s.461; Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî Ebû Nuaym, **Ma’rifetu’s-sahabe**, I-VII, Riyad, Dâru’l-Vatan, 1419/1998, C:II, s.1083; Ebû Nuaym, **Hilyetu’l-evliyâ**, C:VII, s.118; Beyhakî, **Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr**, C:XII, s.13,99; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:VIII, s.49-50, 598; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horâsânî Beyhakî, **el-Esmâ ve’s-sıfat**, I-II, Cidde, Mektebetu’s-Sevâdî, 1413/1993, C:I, s.217; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **Sünenü’s-sağîr**, I-IV, Thk. Abdulmu’tî Emin Kal’acî, Karaçi, Câmiatu’d-Dirâsâtî’l-İslamiyye, 1410/1989, C:III, s.355; İbn Asâkîr, **Tarihu Dimaşk**, C:XLV, s.301.

³²³ İbn Ebî Hatim, **İlel**, C:IV, s.305 (1438. Rivayet)

soru olup oğul olan kişi ise Ebû Rimse'dir. Ahmed b. Hanbel'den nakledildiğine göre illetli olduğu ifade edilen rivayette hataya Huşeym³²⁴ adlı râvi düşmüştür.

g. Mukim Bir Kişinin Dışarıdan Gelen Satıcıya Aracılık Etmesinin Nehyi

İbn Ebî Hâtim Ebû Zür'a'ya, Ebû'l-Velid > Ebû'l-Ahvas > Simâk > İkrime > İbn Abbas tarikiyle Hz.Peygamber'den merfû olarak nakledilen “*Mukim olan bir kimse dışarıdan gelen bir satıcının mallarını satmasın!* (لا يبيع حاضر لباد)”³²⁵ rivayetini sormuştur³²⁶.

Ebû Zür'a'ya göre kendisine sorulan bu rivayetin isnadına göre nakledilmesi gereken metin farklıdır. Bu sebeple İbn Ebî Hâtim'in sorduğu rivayetin metnini illetli saymıştır. Yukarıda zikredilen isnadın doğru olan metni ise “[*Dışarıdan gelen*] deve kervanlarını karşılamayın ve [*deve, inek ya da koyunun*] sütünü [*müşteriye fazla görünsün diye*] memelerinde biriktirmeyin! (لا تستقبلوا السوق, ولا تحفلوا)” şeklinde

³²⁴ Ebû Muaviye Huşeym b. Bişr b. Kâsım el-Vâstî (v.183/799), Zührî, Abdullah b. Avn, Abdülmelik b. Umeyr gibi hocalardan ders almış ve Malik b. Enes, Süfyan es-Sevrî, Şube, Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere hocalık yapmıştır. Özellikle kuvvetli hafızasıyla ön plan çıkan Huşeym, ilerleyen yaşlarında dahi hafıza kuvvetini kaybetmemiş ve birçok âlim tarafından takvası ve güvenilirliği ifade edilmiş ve sika kabul edilmiştir. İbn Sa'd, Ebû Hatim ve İclî onun sika olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla beraber Huşeym tedlîs yapmakla meşhur olmuş ve bu sebepten dolayı eleştirilmiştir. Kendisini eleştiren âlimlerden biri olan Süfyan es-Sevrî ise ondan hadis yazılamayacağını, Şîrâzî ise kelimelerde hatalar yaptığını, İbnu'l-Esîr de onun musahhaf olduğunu belirterek eleştirmişlerdir. Huşeym hakkında tüm bu söylenenlerden anlaşıldığına göre o, zamanının önemli muhaddisleri arasında yer alıp çoğu âlim tarafından sika kabul edilmiş ve bir kısım âlim tarafından da cerh edilmiştir. Bkz. İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VIII, s.451; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XXX, s.283; Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehebî, **er-Ruvâtu's-sikâtu'l-mütekellem fihim bi mâ lâ yucebu raddehum**, Thk. Muhammed İbrahim el-Mevsîlî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992, s. 179; ez-Zehebî, **Mîzânü'l-İtidâl**, C:IV, s.306; Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1985, C:VII, s.287; Moğultay b. Kılıç, **İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl**, C:XII, s.160.

³²⁵ Bu rivayetin İbn Abbas dışında farklı sahabîlerden nakledildiği yerler için bkz. eş-Şâfiî, **Müsned**, C:II, s.146-147; Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:VIII, s.198; Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa b. Abdullah el-Humeydî, **Müsnedü'l-Humeydî**, I-II, Thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dımaşk, Dâru's-Sekâ, 1417/1996, C:II, s.344; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:IV, s.347; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Şurûr”, 8; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Buyû”, 18; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:VII, s.223; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:VII, s.249. İbn Abbas'tan nakledilen rivayet için bkz. Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzâr**, C:XI, s.157.

³²⁶ İbn Ebî Hâtim, **İtel**, C:III, s.601 (1120. Rivayet).

olmalıdır.³²⁷ Ona göre bu rivayetin illetli olmasına neden olan râvi Ebû'l-Velîd³²⁸ olmuştur.

İbn Ebî Hâtim'im sormuş olduğu rivayetin metni Ebû Hâtim tarafından doğrudan illetli sayılmamıştır. Yukarıda verilen cevaptan rivayetin illetinin zikredilen isnada farklı bir metin sokulması olmuştur. Bu durum ise metnin ait olduğu isnadın bilinmesiyle ortaya çıkarılmış ve esasında metin üzerinde illet tespiti yapılmıştır.

h. İstişare Rivayeti

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e, el-Esved b. Hâtim > Şerîk > A'meş > Ebî Amr eş-Şeybânî > Ebû Mesud tarikiyle merfû olarak gelen “*İstişare edilen kişi güvenilen kişidir.* (المستشار مؤتمن)”³²⁹ rivayetini sormuştur.³³⁰

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayetteki isnadın metninin hatalı bir şekilde nakledildiği belirtmiştir. Ona göre yukarıda zikredilen isnadın doğru metni “*İyiliğe sevk eden kişi o işi yapmış gibidir.* (الدال على الخير كفاعله)”³³¹ şeklinde olmalıdır.

³²⁷ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Tirmîzî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Buyû”, 41; Ebû Ya'la, **Müsned**, C:IV, s.244; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XI, s.292; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:IV, s.7; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:V, s.518.

³²⁸ Ebu'l-Velîd Hişâm b. Abdilmelik et-Tayâlîsî el-Bâhilî (v.227/842); Şu'be, Hammad b. Seleme ve Zâide gibi muhaddislerden hadis işitmiştir. İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve İclî gibi âlimlerin hepsi Ebu'l-Velîd'in sika, hüccet ve sebt bir râvi olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:VII, s.219; Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C:VIII, s.195; İclî, **Sikât**, C:II, s.330; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, C:IX, s.65.

³²⁹ A'meş > Ebî Amr eş-Şeybânî > Ebû Mesud tarikiyle rivayet edilen yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXVII, s.43; Ebû Muhammed Abdülhamid b. Nasr el-Kessî, **el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd**, I-II, Thk. Mustafa el-Adevî, Dâru Belensiye, 1423/2002, C:I, s.211; Dârimî, **Sünen**, “Siyer”, 13; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Edeb”, 37; Tahâvî, **Şerhu Müşkilü'l-âsâr**, C:XI, s.76; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XVII, s.229-230; Ebû's-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân el-Ensârî, **Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbehân ve'l-vârîdine aleyhâ**, I-IV, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1412/1992, C:IV, s.277; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:X, s.191-192.

³³⁰ İbn Ebî Hatim, **İlel**, C:VI, s.65 (2319. Rivayet)

³³¹ A'meş > Ebî Amr eş-Şeybânî > Ebû Mesud tarikiyle bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Edeb”, 123; Ebû Avâne, **Müstahrec**, I-V, Thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1419/1998, C:XV, s.385; Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, **Şerhu Müşkilü'l-âsâr**, I-XVI, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1414/1995, C:IV, s.204; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XVII, s.227; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:III, s.202; Ebû Nuaym, **Hilyetu'l-evliyâ**, C:VI, s.266; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:VIII, s.378.

Ayrıca Ebû Hâtîm, rivayetteki illetin isnadda bulunan râvî Şerîk'ten³³² kaynaklandığını ifade etmiştir.

Ebû Hâtîm'in hatalı olarak belirtmiş olduğu “İstişare edilen kişi güvenilir kişidir” rivayetini Tahâvî eserinde incelemiş ve doğru olan isnadı bulmaya çalışmıştır. Bunun yanında hadisten anlaşılması gereken mana üzerinde de düşünen Tahâvî, bir kişinin herhangi bir konuda, kendisinden daha bilgili olduğunu takdir ettiği Müslüman kardeşinin görüşüne başvurması sonucunda, onun işaret etmiş olduğu fikirleri benimsemesini ve uyulması gerektiğini ifade ederek rivayeti anlamlandırmaya çalışmıştır.³³³

Bu rivayette görüldüğü üzere Ebû Hâtîm, sevk edilen isnadın metnini hatalı bulmuş ve ilgili isnadın doğru metnini de belirterek söz konusu problemi çözmeye çalışmıştır. Bu anlamda zikredilen isnadın metninin hatalı olarak verilmesi Ebû Hâtîm tarafından illetli olarak sayılmıştır.

i. “Bu İki Cennet Ehli Yaşlılarının Efendileridir” Rivayeti

İbn Ebî Hâtîm, Ali b. Âbis > Ebû'l-Cehhâf > Atıyye > Ebû Saîd tarikiyle merfû olarak gelen “[Nebî (s.a.s)] Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e hitaben ‘Bu ikisi cennet ehli

³³² Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Şerîk en-Nehâî el-Kufî (v.177/794), Simak b. Harb, Asım b. Kuleyb, Abdûlmelik b. Umeyr gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş ve kendisinden de Şu'be, Leys b. Sa'd, Abdullâh b. Mübarek, Yezid b. Hârun gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Şerîk'i Yahya b. Maîn sika saymış, onun dışındaki birçok âlim saduk olarak nitelemişlerdir. Bununla beraber kâdılık görevini kabul ettikten sonra hıfzının kötüleştiğini ve çokça hata yapmaya başladığı bilinmektedir. Bundan dolayı kâdılık görevinden sonra kendisinden hadis rivayeti azalmıştır. Şerîk hakkında Cüzcanî de hıfzının kötü ve muzdaribu'l-hadis olduğunu belirtmektedir. Bkz. Safedî, Salâhuddin Halîl b. Aybek b. Abdillâh, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-XXIX, Thk. Ahmed Arnaût, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâs, 1420/2000, C:XVI, s.87-88; Zehebî, **Siyer**, C:VIII, s.200-202.

³³³ Tahâvî, Şerhu Müşkilü'l-âsâr, C:XI, s.76

yaşlılarının efendileridir. (هذان سيدا كهول أهل الجنة)³³⁴ rivayetini babası Ebû Hâtim'e sormuştur.³³⁵

Ebû Hâtim ise kendisine sorulan bu rivayetin hatalı olduğunu belirtmektedir. Doğru olduğunu düşündüğü rivayet ise şu şekildedir: Telîd b. Süleyman > Ebû'l-Cehhâf > Atiyye > Ebû Saîd > Nebi (s.a.s)³³⁶ “Cennette yüksek dereceler vardır ki; aşağı derecede olanlar o [yüksek] derecede olanları, gökyüzünün ufku parlayan bir ışığı gördükleri gibi görürler. Ebûbekir ve Ömer işte o yüksek derecede ve nimet içinde olan kişilerdendir. (إن أهل الدرجات العلى ليراهم من تحتهم كما ترون النجم الطالع) ”³³⁷ (في أفق السماء وإن أبا بكر وعمر منهم وأنعمًا

Ebû Hâtim, İbn Ebî Hâtim'in sorduğu rivayetin metnini illetli saymış ve Ali b. Âbis'in³³⁸ ikinci hadisi nakletmek isterken hata etmiş olabileceğini belirtmiştir. Ebû

³³⁴ İletli sayılan rivayetin aynı isnad ve metinle nakledildiği yerler için bkz. Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:IV, s.359. Bu rivayetin farklı isnatlarla ve benzer metinlerle nakledildiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:VI, s.350; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:II, s.40; Ahmed b. Hanbel, **Fedâilu's-sahâbe**, I-II, Thk. Vasıyyullah Muhammed Abbas, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1403/1983, C:I, s.123, 148, 158, 177, 185, 188, 216, 237, 346, 409, 441, 442, 443; Tirmîzî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Menâkıb”, 35; Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzâr**, C:II, s.132; C:III, 67, 69; C:XIII, s.452; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:I, s.405, 409; Dûlâbî, **el-Künâ**, C:III, s.963; Tahâvî, **Şerhu Müşkulu'l-âsâr**, C:V, s.217-219; Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, **Duafâu'l-kebir**, I-IV, Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984, C:II, s.345; İbnu'l-A'râbî, **Mu'cemu İbnu'l-A'râbî**, C:III, s.978, 1043; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:II, s.91; C:VII, s.68; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:III, s.271; Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallîs, **Muhlisiyyât**, C:III, s.66; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:IV, s.706; C:VI, s.147; Hatibu'l-Bağdâdî, **Muvazzah evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk**, C:II, s.190.

³³⁵ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.450 (2658. Rivayet).

³³⁶ Rivayetin bu tarikle nakledildiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Fedâilu's-sahâbe**, C:I, s.181; Dûlâbî, **el-Künâ ve'l-esmâ**, C:I, s.318; İbnu'l-A'râbî, **Mu'cemu İbnu'l-A'râbî**, C:I, s.403.

³³⁷ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Ali b. el-Ca'd b. Ubeydu'l-Cevherî el-Bağdâdî, **Müsnedu İbnu'l-Ca'd**, Thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Müessesetu Nâdir, 1410/1990, s. 296; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVII, s.310; C:XVIII, 223, 382; Ahmed b. Hanbel, **Fedâilu's-sahâbe**, C:I, s.168-170; Tirmîzî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Menâkıb”, 32; İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr b. Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, **es-Sünne**, I-II, Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî, Beyrut, el-MektEbû'l-İslâmî, 1400, C:II, s.616; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:II, s.473; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Mu'cemu's-sağîr**, I-II, Thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc, Beyrut, el-MektEbû'l-İslâmî, 1405/1985, C:I, s.220, 343; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:III, s.213, 370; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VII, s.221; Ebû'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dimaşkî, **Fevâidu Temmâm**, I-II, Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefî, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1412, C:I, s.360; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:XII, s.311, 616; Hatibu'l-Bağdâdî, **Muvazzah evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk**, C:II, s.379.

³³⁸ Ali b. Âbis el-Esedî el-Ezrak el-Kûfî (v.180/796), birçok âlim tarafından zayıf sayılmıştır. Cüzcanî, Nesai, İbn Hibban gibi âlimler onun hadislerini terk etmiş, Ukaylî ve İbn Şahin gibi âlimler de onu zayıf râviler arasında zikretmiştir. Bkz. Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XX, s.503; Zehebî, **Mizan**, C:III, s.134; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-

Hâtim'in bu değerlendirmelerine göre, illetli olarak rivayet edilen isnadın doğru metni, "Cennette yüksek dereceler vardır ki; aşağı derecede olanlar o [yüksek] derecede olanları, gökyüzünün ufkunda parlayan bir ışığı gördükleri gibi görürler. Ebûbekir ve Ömer işte o yüksek derecede ve nimet içinde olan kişilerdendir" şeklinde olmalıdır.

1. Rasulullah'ın Anneye Karşı İyi Davranmayı Tavsiye Etmesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Kabisa > es-Sevri > Atâ b. es-Sâib > Babası > Abdullah b. Amr > isnadıyla merfû olarak gelen "*Bir kişiye [annesine iyi davranması hususunda] tavsiyede bulundum.* (اوصي إمرأاً بأمه)"³³⁹ rivayetini sormuştur.

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayetin metninde hata yapıldığını ifade etmiştir. Doğru olan metnin "*Bir adam Peygambere geldi ve annem babam ağlıyorken, hicret üzere sana biat etmek için geldim.* (جاء رجل إلي النبي فقال: جئت أبايعك على) (الهجرة و أبوأي بيكيان)"³⁴⁰ şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.

Ebû Hâtim'e göre, "Bir kişiye [annesine iyi davranması hususunda] tavsiyede bulundum. (اوصي إمرأاً بأمه)" rivayetinin doğru isnadı: Süfyan > Mansur > Ubeyd b. Ali > Hidaş b. Ebi Selâme > Hz. Peygamber şeklinde olmalıdır. Ona göre ilk isnaddaki

Dımaşkî, *Târihu'l-İslâm*, I-XV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003, C:IV, s.693; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, C:V, s.374.

³³⁹ İletli olarak sayılan bu rivayetin aynı isnad ve metinle nakledildiği herhangi kaynağa ulaşılamamıştır. Bu rivayetin farklı tarihlerle geçtiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C:XXXI, s.87; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *et-Târihu'l-kebîr*, I-VIII, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y., C:III, s.218; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, "Edeb", 1; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr*, C:I, s.197,198; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, C:IV, s.469; C:V, 90; Dûlâbî, *el-Künâ*, C:I, s.107,218; Begavî, *Mu'cemu's-sahabe*, C:II, s.282; Tahâvî, *Şerhu Müşkilu'l-âsâr*, C:IV, s.369; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, C:IV, s.219,220; Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, C:III, s.53; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, C:IV, s.166; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, C:IV, s.301; Beyhakî, *Şuabu'l-iman*, Thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, C:X, 255.

³⁴⁰ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, C:I, s.499; Ebû Dâvud, *Sünen*, "Cihad", 32; Bezzâr, *el-Müsnedü'l-Bezzâr*, C:VI, s.388; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen*, C. I-IX, Thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986, "Bey'at", 10; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C:VII, s.175, C:VIII, 62; Tahâvî, *Şerhu Müşkilu'l-âsâr*, C:V, s.367; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, C:IV, s.168,169; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, C:IX, s.45.

Kabîsa'nın rivayet etmek istediği tarik Süfyan tariki olmalıdır. Böylece hatanın sebebi, hadisin başka bir hadise girmiş olması olarak tanımlanmıştır.³⁴¹

Ebû Hâtîm'in bu rivayet hakkındaki değerlendirmelerden anlaşıldığına göre, birinci rivayette zikredilen hadisin metni yanlış isnadla rivayet edilmiş ve farklı bir hadisin isnadıyla başka bir rivayetin metni birbirine karışmıştır. Buna göre Kabisa > es-Sevri > Atâ b. es-Sâib > Babası > Abdullah b. Amr > isnadının doğru rivayeti "Bir adam Peygambere geldi ve annem babam ağlıyorken, hicret üzere sana biat etmek için geldim, dedi" şeklinde olmalıdır. "Bir kişiye [annesine iyi davranması hususunda] tavsiyede bulundum. (أوصي امرأة بأمة)" hadisinin doğru olan isnadının ise Süfyan > Mansur > Ubeyd b. Ali > Hidaş b. Ebi Selâme > Hz. Peygamber şeklinde olması gerektiği görülmektedir. Bu anlamda Ebû Hâtîm'in bir hadisin metninin farklı bir hadisin metnine karışması durumunu "hata" kavramıyla ifade etmiştir.

j. Başkasının Gizli Kusurlarını Araştırmanın Neyhi Hakkındaki Rivayet

Ebû Zûr'a'ya teccis³⁴² hadisi ile ilgili Esbât > A'meş > Zeyd b. Vehb tarikiyle nakledilen şu rivayet sorulmuştur: "Bir adam İbn Mesud'a geldi ve: 'Sakallarından şarap damlayan Velid b. Ukbe hakkında bir şey demiyor musun?' dedi. İbn Mesud bunun üzerine "Rasulullah (s.a.v.) bizi teccis yapmaktan nehyetti. Eğer o durumunu bize izhâr ederse o zaman onu cezalandırırız."³⁴³

³⁴¹ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:V s.279-280 (1982. Rivayet).

³⁴² Bir kimsenin Müslüman kardeşinin ayıbını ve sırrını öğrenmek için gizlice takip etmesine ve gözetlemesine denir. Bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân**, I-XXVI, Thk. Abdullah b.Abdulmuhsin et-Türkî, y.y, Dâru Hicr, 1422, C:XXI, s.375.

³⁴³ Rivayetin geçtiği yerler için bkz. Tirmîzî, **İlelü'l-kebîr**, s. 357; Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:V, s.174; Hâkim en-Nisâbü'rî, **Müstedrek**, C:IV, s.417; Beyhakî, **Şuabu'l-iman**, C:XII, s.161.

Ebû Zûr'a kendisine sorulan bu soruya hadisin râvilerinden Esbât'ın³⁴⁴ hata yaptığını belirterek cevap vermiştir.³⁴⁵ Ona göre hadisin metninde yer alan “*Rasulullah bizi nehyetti*” kısmı, “*Allah (c.c) bizi nehyetti*” şeklinde olması gerekmektedir. Bu değerlendirmesini de hadisi nakleden Ebû Muaviye ve diğer râvilerin bu şekilde rivayet etmesiyle açıklamıştır. Bu bilgilerden hareketle Ebû Zûr'a bu hadiste Esbât'ın hata yaptığını ifade ederek hadisi illetli saymıştır.³⁴⁶ Bu rivayetin değerlendirilmesi, Ebû Zûr'a'nın bir rivayetin illetini tespit ederken diğer rivayetleri bir araya getirerek muaraza yöntemini kullandığına da işaret etmektedir.

2. Hatanın Kimden Kaynaklandığı Belirtilmeyen Rivayetler

Bu kısımda **el-İlel**'de hata kavramıyla hadisin illetli sayıldığı ancak hatanın kimden kaynaklandığı belirtilmeyen rivayetler ele alınacaktır.

a. Tek Bir Elbise İle Namaz Kılmak

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Ebû Bekir b. Ayyâş > Hişam b. Urve > Babası > Ömer b. Ebî Seleme > Nebi (s.a.s) tarikiyle gelen “*(Nebi 'ye) bir kişi, tek bir elbise ile namaz kılabilir mi diye sorulunca şöyle buyurdu: Hepiniz iki elbise*

³⁴⁴ Esbat b. Muhammed b. Abdurrahman b. Halid b. Meysera, A'meş, Saîd b. Ebî Arûbe, Sevrî gibi âlimlerden hadis işitmiş ve kendisinden de Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahûye ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Yahya b. Maîn ve Yakub b. Ebî Şeybe onu sika saymış, Ebû Hâtim onun salih bir râvi olduğunu belirtmiş ve Nesâi ise onda bir problemin olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber İbn Sa'd onun sika olduğunu belirtmesinin yanında zayıflığın da bulunduğunu söylemiş, Ukaylî de Esbât'ın kimi zaman hataya düştüğünü belirtmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:II, s.332; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Teymî el-Büstî, **es-Sikât**, I-IX, Thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973, C:VI, s.85; Hatib el-Bağdâdî **Tarihu Bağdâd**, C:VII, s.512; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:II, s.354-357; Zehebî, **Mizan**, C:I, s.175; Zehebî, **Siyyer**, C:IX, s.355.

³⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI s.289.

³⁴⁶ Tirmizî **İlelü'l-Kebîr** adlı eserinde Buhârî'ye Esbât > babası > A'meş > Zeyd b. Vehb tarikiyle gelen ilgili rivayeti sormuş ve bu rivayetin hatalı olduğu cevabını almıştır. Buhârî hatalı rivayeti belirtip doğrusunun ise A'meş > Zeyd b. Vehb > Abdullah b. Mesud tarikiyle gelen “*Tecessüstün nehyolunduk*” şeklindeki rivayet olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Tirmizî, **İlelü'l-kebir**, s. 357. Bezzâr da aynı şekilde isnaddaki râvi olan Esbât'ın bu rivayetin hatalı olduğunu ifade etmiş ve doğru olan rivayetin Abdullah b. Mesud'dan gelen “*Allah bizi nehyetti*” şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu şekliyle hatanın kimden kaynaklandığı ve doğru metnin nasıl olması gerektiği hususunda Ebû Zûr'a'yla ittifak etmektedir. Bezzâr'ın değerlendirmeleri için bkz. Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzâr**, C:V, s.174.

أنه قيل له: أيصلي الرجل في ثوب واحد؟ فقال: أوكلكم يجد (bulabiliyor musunuz ki?)³⁴⁷ rivayetini sormuştur.

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayetin hatalı olduğunu belirterek illetli saymıştır. Ona göre doğru olan rivayetin metni “*Rasulullah’ı iki ucunu [koltuk altından geçirip bağlayarak]*³⁴⁸ tek bir elbise içinde namaz kılarken gördüm. (رأيت)³⁴⁹ (النبي يصلي في ثوب واحد مخالفًا بين طرفيه)³⁵⁰ şeklinde olmalıdır.

Ebû Hâtim bu rivayette hadis metninin yanlış olduğunu belirtmiş ve doğru olan rivayeti, hatanın kimden kaynaklandığını belirtmeden zikretmiştir. Bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre ilk rivayette verilen isnadın doğru metni “*Rasulullah’ı iki ucunu [koltuk altından geçirip bağlayarak] tek bir elbise içinde namaz kılarken gördüm*” şeklinde olması gerekmektedir.

b. Ezan Lafızlarının İkişer Defa Okunması Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim’e, Muhammed b. Bişr > İbn Ebî Arûbe > Katade > Enes tarikiyle nakledilen “*Bilal’e ezanı çiftler çiftler, kameti de teker teker okuması emredildi*”³⁵¹ rivayetini sorduğunda, babası bu rivayetin hata olduğunu

³⁴⁷ Bu rivayetin farklı isnadlarla geçtiği yerler için bkz. Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, **Müsned**, I-IV, Thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Mısır, Dâru Hicr, 1419/1999, C:IV, s.236; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XII, s.61; C:XVI, 225; C:XVI, 263, 284, 292; Buhârî, **Sahîhu’l-Buhârî**, “Salât”, 9; İbn Mâce, , **Sünen-i İbn Mâce**, “İkâmetu’s-Salat”, 69; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Salât”, 79; Bezzâr, **Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XIV, s.128, 145, 165, 285, 302; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:X, s.286; Serrâc, **Müsnedü’s-Serrâc**, s. 164, 167; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.378; İbn Hibbân, **İhsan**, C:VI, s.73, 74, 75, 81; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:II, s.362; Abdullah b. Muhammed, **Tabakâtü’l-muhaddisîn**, C:II, s.176; Ebû’s-Şeyh, **el-Avâli**, s.166; Dârekutnî, **Sünenü’d-Dârekutnî**, C:II, s.27; el-Muhallîs, **Muhlisîyyât**, C:I, s.200; C:II, 183; C:III, 160; Ebû Nuaym, **Hilyetu’l-evliyâ**, C:VI, s.307; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:II, s.340.

³⁴⁸ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref Nevevî, **el-Minhâc şerhu Sahih-i Müslim b. Haccâc**, C. I- XVIII, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsî’l-Arabî, 1392/1972, C:IV, s.232.

³⁴⁹ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:I, s.350; el-Humeydî, **Müsnedü’l-Humeydî**, C:I, s.329, 330; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXII, s.379; C:XLIV, 474; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.375; C:III, 18; Serrâc, **Müsnedü’s-Serrâc**, s.25, 171; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.400; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.381; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:IX, s.24, 25; C:XIII, 131; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:II, s.335.

³⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.93 (236. Rivayet).

³⁵¹ İletli sayılan bu rivayetin aynı isnad ve metinle geçtiği yer için bkz. Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.274; İbnu’l-Mukri’, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî, **el-Mu’cem**, Thk. Âdil b. Sa’d, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 1419/1998, s. 207. Ayrıca bu rivayetin farklı isnadlarla geçtiği bazı yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:III, s.567; Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:I, s.464; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.186; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XIX, s.60; C:XX, 288; Dârimî, **Sünen**, “Salât”,

doğrusunun ise Saîd > Katade tarikiyle gelen “*Enes (r.a) ezanı çiftler çiftler okurdu*”³⁵² rivayeti olduğunu belirtmiştir.³⁵³

Ebû Hâtim, ilk sorulan rivayetin isnadıyla gelen metnin hatalı olduğunu zikretmiş doğru olan metnin ise Enes’in (r.a.) ezanı çiftler çiftler okuduğu metnin olduğunu belirtmiştir. Buradaki hata ilk zikredilen isnadın metninde meydana gelmiştir.

c. “Ben Aranızda Rasulullah’ın Namazına En Benzer Kılan Kişiyim”

Rivayeti

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim’den, Vehb b. Beyan > Hafs b. en-Neccâr > Sâlih b. Ebi’l-Ahdar > Zührî > Ebûbekir b. Abdurrahman tarikiyle gelen “*Ebû Hureyre (r.a) Rasulullah’ın mescidinden bize namaz kıldırırken, iftitah tekbirinde, rûkûa gittiğinde, rûkûdan kalktığına, secde ettiğinde ve secdeden kalktığına ellerini kaldırırdı. (يرفع يديه) Namazı bitirip selam verdiğiinde ise bize şöyle dedi: ‘Ben aranızda Rasulullah’ın namazına en benzer kılan kişiyim’ (إني أشبهكم صلاةً بالنبی)*”³⁵⁴ hadisinin hatalı olduğunu nakletmektedir. Ebû Hâtim bu hadisin metninde Ebû

6; Buhârî, , **et-Târihu’l-kebîr**, C:IV, s.174; Buhârî, **Sahîhu’l-Buharî**, “Ezân”, 2; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Salât”, 2; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Ezan”, 6; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Salât”, 29; Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Salât”, 27; Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XIII, s.251, 260; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:V, s.179; İbnu’l-Cârûd, **el-Müntekâ** s. 49; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.190; Serrâc, **Müsnedü’s-Serrâc**, s. 45; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.272; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.132-133; Taberânî, **Mu’cemu’s-sağîr**, C:II, s.227; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:VIII, s.220.

³⁵² Rivayetin bu şekilde yer aldığı bir kaynağa ulaşamamıştır.

³⁵³ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.137 (268. Rivayet).

³⁵⁴ Araştırmalar sonucu hatalı kabul edilen bu rivayetin geçtiği sadece bir yere ulaşılabilmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, **Şerhu İbn Mace**, Thk. Kâmil Avîza, Suud-i Arabistan, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y., s. 1457.

Hureyre'nin “*ellerini kaldırdı*” ibaresinin olmaması gerektiğini, onun sadece “*tekbir getirdiği*”³⁵⁵ ifadesinin olması gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁶

Ebû Hâtim bu rivayetin metninde hata olduğunu açıkça zikretmiştir. Ona göre hatalı rivayetin metninde; iftitah tekbirinde, rükûa gidip kalkmada, secdeye gidip secdeden kalkma esnasında Ebû Hureyre'nin ellerini kaldırdığını söylemektedir. Ancak Ebû Hâtim'e göre, Ebû Hureyre'nin namazdaki tüm bu rükünleri yaparken sadece tekbir getirdiğini, ellerini kaldırmadığını belirten rivayet doğru olan rivayettir. Hatanın kimden kaynaklandığını ise belirtmemiştir.

d. Hırsızlık Yapan Çocuğun Cezası Hakkındaki Rivayet

Ebû Hâtim'e, Hammad b. Seleme > Humeyd > Enes tarikiyle gelen “*Hiz. Ömer'in [hilaleti] sırasında bir çocuk hırsızlık yapmıştı. Hiz. Ömer onu çağırıp karışla [boyunu] ölçtü. [Had cezasını uygulaması için gereken sınıra] bir parmak boğumu eksik çıktı ve Hiz. Ömer onun elini kesmedi.* (أن غلاما سرق على عهد عمر, فأتى به عمر,)³⁵⁷ *فشبر الغلام وأخذ مقاييسه, فنقص أنملة فلم يقطعه*” rivayeti sorulduğunda bu rivayetin hatalı olduğunu belirtmiştir. Doğru olan rivayetin; el-Ensârî > Hammad > Enes tarikiyle gelen “*Bir çocuk hırsızlık yapmıştı. Bunun üzerine Hiz. Ebûbekir çocuğu getirtti ve karışla onu ölçtü*”³⁵⁸ rivayeti olduğunu söylemiştir.³⁵⁹

İbn Ebî Hâtim bu değerlendirmeden sonra babasına bu hadisten hangi mananın çıktığını ve çocuğun buluşa ermesiyle ilgili hangi görüşte olduğunu sormuştur. Ebû Hâtim de İshak b. Râhûye'nin zikrettiği rivayeti kabul ettiğini, kendisinin ise buluş

³⁵⁵ Bu rivayetin Ebû Hâtim'in belirttiği şekilde nakledildiği yerler için bkz. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, **el-Muvatta**, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985, “Salât”, 19; Şâfiî, **Müsned**, C:I, s.86; Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:II, s.61; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XII, s.154; C:XVI, 481; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Ezân”, 114; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Salât”, 28,29; Nesâî, **Sünen**, İftitâh”, 84; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:I, s.371; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 57; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.221; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.62; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VI, s.297; -Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:II, s.82; Hâkim en-Nîsâbüri, **Müstedrek**, C:I, s.357; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:II, s.402; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.79; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:VII, s.79.

³⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.170 (291. Rivayet).

³⁵⁷ Ebû Hâtim'in hatalı olarak değerlendirdiği bu rivayetin geçtiği bir kaynağa ulaşamamıştır.

³⁵⁸ Bu rivayetin geçtiği yer için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.480.

³⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.182-184 (1350. Rivayet).

hususunda, on beş yaşında eriştiğinde ya da ihtilam olduğunda buluğun başladığını ifade eden hadislerle amel ettiğini belirtmiştir.³⁶⁰

Bu değerlendirmelere göre Ebû Hâtîm'e sorulan ilk rivayette hırsızlığı yapan çocuğun Hz. Ömer zamanında yaşadığı ve çocuğun boyunu ölçen kişinin de Hz. Ömer olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Hâtîm'e göre doğru olan, bu olayın Hz. Ebûbekir döneminde olduğu ve Hz. Ebûbekir tarafından çocuğun boyunun ölçüldüğü metin olmalıdır.

e. Hassân b. Sâbit Rivayeti³⁶¹

İbn Ebi Hâtîm babası Ebû Hâtîm'e, Muhammed b. Abdillâh b. Bezî' > Yezid b. Zuray' > Şu'be > Adıyy b. Sâbit > el-Berâ > Hassân b. Sabit tarikiyle merfû olarak gelen “Onları hicvet! Şüphesiz Cebrail seninledir. (فإن جبريل معك)”³⁶² rivayetini sormuştur.

Ebû Hâtîm kendisine sorulan bu rivayette hata olduğunu belirterek metin yönünden illetli olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâtîm'e göre doğru olan rivayet ise Berâ'nın “Nebi (s.a.s) Hassân b. Sâbit'e hitaben, *Onları hicvet! Şüphesiz Cebrail seninledir*”³⁶³ şeklinde rivayet ettiği hadistir.

Ebû Hâtîm ilk rivayette isnadda olan Hassân b. Sâbit'in aslında Berâ'nın rivayetindeki metinde, Hz. Peygamber'in sözüne muhatap olan kişi olduğunu

³⁶⁰ İbn Ebi Hâtîm, **İlel**, C:IV, s.183 (1350. Rivayet).

³⁶¹ İbn Ebi Hâtîm, **İlel**, C:VI, s.9.

³⁶² Hassan b. Sâbit tarikiyle merfû olarak nakledilen bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Nesâî, **Sünenü'l-Kübrâ**, C:V, s.441; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebir**, C:IV, s.41; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Muhammed b. Hüseyin b. Şâzân el-Harbî es-Sayrafî, **el-Fevâidu'l-müntekâtu ani's-şuyûhi'l-avâlî li'l-Harbî**, Thk. Teyisîr b. Sa'd Ebû Humeyd, Riyad, Dâru'l-Vatan, 1420/1999, s. 122; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:IV, s.162; İbn Asâkir, **Tarihu Dimaşk**, C:XII, s.379.

³⁶³ Doğru olduğu ifade edilen bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:II, s.97; İbn Ebi Şeybe, **Musannef**, C:V, s.273; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXX, s.491, 602, 617, 628; Ahmed b. Hanbel, **Fedâilu's-sahâbe**, C:II, s.808; Buhârî, **et-Târihu'l-kebir**, C:III, s.29; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Megâzî”, 32; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Fedâilu's-sahabe”, 153; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, **Fedâilu's-sahâbe**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405, s. 57; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:V, s.440; C:VII, 366; Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârun, **Müsnedü'r-Rûyânî**, I-II, Thk. Eymen Ali Ebû Yemâni, Kahire, Müessesetu Kurtuba, 1416, C:I, s.259; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:IV, s.298; Ukaylî, **Duafâu'l-kebir**, C:III, s.144; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebir**, C:IV, s.41; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:X, s.402; Beyhakî, **Sünenü's-sağîr**, C:IV, s.182; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:XVI, s.47; İbn Asâkir, **Tarihu Dimaşk**, C:XII, s.387.

belirtmiştir. Buradaki hata, Hassân b. Sâbit isminin metinde olması gerekirken ilk rivayette isnadda Hz. Peygamber'in sözünü nakledenler arasında yer almasıdır. Doğru olan metin, Hassân b. Sâbit'in Rasulullah'ın sözüne muhatap olduğu rivayettir.

f. Fatıhasız Namazın Geçersiz Oluşu Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebu Hâtim'e, İbrahim b. Eyyub > Ebû Müslim > el-A'meş > Umare b. Umeyr > Ebû Ma'mer > Ebû Mesud el-Ensârî tarikiyle merfû olarak gelen "Fatıha'nın ve [Kur'an'dan] bir şeyin okunmadığı namaz geçerli olmaz. (لا تجزى صلاة لا يقرأ فيها بفتحة الكتاب وشيء معها)"³⁶⁴ rivayetini sormuştur.

Ebû Hâtim bu rivayetin batıl olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu rivayetin doğrusu "Rukû ve secdede sırtın düz olmadığı namaz geçerli değildir. (لا تجزى صلاة)"³⁶⁵ rivayetidir.³⁶⁶

Ebû Hâtim bu rivayette kimin hata yaptığını belirtmemiş yalnızca ilk sorulan rivayetin batıl olduğunu ifade etmiştir. Ona göre ilk rivayetin metni farklı isnadla

³⁶⁴ Bu tarikle rivayet edilen yerler için bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, **Târihu İsbekân**, I-II, Thk. Seyyid Kesravî Hasen, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990, C:I, s.213; C:II, 305. Farklı tariklerle nakledilen rivayetler için bkz. Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, **Âsâr**, Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbad ed-Deken, Lecnetu İhyâi'l-Meârif en-Numaniyye, t.y., s. 1; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.248; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.248; Ebû Hâtim, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.91, 96; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IV, s.34; Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Nisâbüri el-Kerâbisî, **Şiâru Ashâbi'l-hadis**, Thk. Subhî es-Samarrâî, Kuveyt, Dâru'l-Hulefâ, t.y., s. 47; İbnu'l-Mukri', **el-Mu'cem**, s. 92; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:II, s.104; Beyhakî, **Kırâe halfe'l-imâm**, s. 21, 35, 92, 162.

³⁶⁵ Doğru olduğu ifade edilen bu rivayetin geçtiği kaynaklar için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:II, s.8; Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:II, s.150, 369; Humeydî, **Müsnedül'-Humeydî**, C:I, s.415; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.256; C:VII, 303; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXVIII, s.305, 369; Dârimî (v. 255/869), **Sünen**, "Salât", 78; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, "İkâmetu's-salavât", 16; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, "Salât", 147; Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, "Salât", 196; Nesâî, **Sünen**, "İftitâh", 88; "Tatbîk", 53; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:I, s.353; C:II, 31; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 59; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.300, 333; Ebû Ali Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî, **Muhtasarü'l-ahkam = Müstahrecü't-Tûsî alâ Câmiü't-Tirmizî**, I-IV, Thk. Enîs b. Ahmed b. Tâhir, Medine, Mektebetü'l-Gurabâu'l-Eseriyye, 1415, C:II, s.115; Serrâc, **Müsnedü's-Serrâc**, C:I, s.128, 129, 252; C:II, 20; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.434; Tahâvî, **Şerhu Müşkilü'l-âsâr**, C:I, s.196; C:X, 44; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.218, 219; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XVII, s.212, 213, 214; Hâkim el-Kebîr, **Şiâr**, s. 50; Dârekutnî, **el-İlelü'l-vâride**, C:VI, s.175-177; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:II, s.155; Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî el-Kuraşî el-Cürçânî, **Târihu Cürcan**, Thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, s. 101; Ebû Nuaym, **Ma'rifetu's-sahabe**, C:IV, s.2149; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:III, s.15; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.169; Beyhakî, **Şuabu'l-iman**, C:IV, s.490; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XIX, s.6.

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.310-311 (393. Rivayet).

rivayet edildiği için batıldır. İlk rivayette zikredilen isnadın doğru metnini ise ikinci rivayette belirtmiştir. Burada bâtil kavramı, hata kavramı altında ele alınmıştır. Zira bu iki kullanımın aynı manada kullanıldığı görülmektedir.

g. Rasulullah’ın Tok Olarak Namaz Kılmaması Hakkındaki Rivayet³⁶⁷

İbn Ebi Hâtim’in rivayet ettiğine göre babası Ebû Hâtim’e, Ebû Ma’ser > Hişam b. Urve > Babası > Hz. Aişe tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “ (Rasulullah) Karnı doluyken namaz kılmazdı. (لا يصلي وهو يجد في بطنه شيئاً)”³⁶⁸ hadisi sorulmuştur.

Ebû Hâtim bu soruya şöyle cevap vermiştir: “Ebû Ma’ser bu hadisle hiç amel etmedi. (لم يعمل أبو معشر شيئاً). Bu hadisin doğru isnadı: Hişam > Babası > Abdullah b. Erkam > Nebi şeklindedir. Ayrıca Ebû Ma’ser’in rivayet ettiği hadisin doğru isnadı ve metni de şu şekilde olmalıdır: Ebû Ma’ser > Abdullah b. Atîk > Babası > Aişe tarikiyle merfû olarak “Sizden hiçbiriniz yemek hazırlarken ve büyük-küçük abdesti sıkıştırdığında namaz kılmasın. (لا يصلين أحدكم بحضرة الطعام، ولا يدافع الأخبثين)”³⁶⁹

Ebû Hâtim kendisine sorulan Ebû Ma’ser tarikiyle rivayet edilen ilk hadisin metnini farklı bir isnad ile karıştığını, doğru olan metnin de ikinci olarak verdiği metnin olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâtim burada sarîh bir şekilde hata yapıldığını zikretmemişse de doğru olan isnad ve metni belirttiği için ilk hadisin hatalı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yukarıda geçen bu tür illetli olan rivayetleri “hata” kavramı ile belirttiğinden dolayı hata bölümü başlığı altında rivayetin incelenmesi uygun görülmüştür.

h. “Utanmıyorsan Dilediğini Yap” Rivayeti

İbn Ebî Hâtim hocası Ebû Zûr’a’dan, Abdülaziz el-Üveysî > İbrahim b. Sa’d > Süfyan es-Sevrî > Mansur > Rib’î b. Hirâş > Huzeyfe tarikiyle merfû olarak rivayet

³⁶⁷ İbn Ebî Hatim, **İlel**, C: II, s.94 (237. Rivayet).

³⁶⁸ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:III, s.26; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VIII, s.319; Dârekutnî, **el-İlelü’l-vâride**, C:XIV, s.203; Heysemî, Ebû’l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman, **Mecmau’z-zevâid ve menbau’l-fevâid**, I-X, Thk. Hüsâ müddin el-Kudsî, Kahire, Mektebetu’l-Kudsî, 1414/1994, C:II, s.89.

³⁶⁹ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XL, s.507; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.224; Beyhakî, **Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr**, C:IV, s.124; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:III, s101.

edilen “Şu söz, insanların nübüvvet kalamından işittikleri sözdür: “Eğer utanmıyorsan dilediğini yap!”³⁷⁰ ve yine Rasulullah (s.a.s)’den rivayet edilen “Azığını [bile] hazırlamadığın elçi, sana haberleri getirecek. (وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ)”³⁷¹ hadisini işitmiştir.

Ebû Zür‘a bu rivayetleri zikrettikten sonra ilk rivayetin Hz.Peygamber’a aidiyetinin sahih olduğunu ancak ikinci naklettiği rivayetin Hz. Peygamber’e ait olmadığını ifade etmiştir.³⁷² Bu rivayette Hz. Peygamber’in şiir olarak okuduğu beyit, merfû bir hadis olarak Rasulullah’a izafe edilmiştir. Bu rivayetin illeti belirtilirken hata kavramı kullanılmasa da, bir sözün farklı bir kişiye izafe edilmesiyle ortaya çıkan diğer illetli rivayetler için hüküm verilirken “hata” kavramının kullanılmış olması, bu rivayetin de “hata” başlığı altında değerlendirilmesini gerektirmiştir. Bundan dolayı rivayetin değerlendirmesinde “hata” kavramı doğrudan kullanılmasa da burada incelenmesi uygun görülmüştür.

B. Ziyade Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

Bu başlık altında **el-İlel**’de hadisin metnine ziyade edilen lafızlardan ve cümlelerden dolayı illetli sayılan rivayetler ele alınacaktır. Bu rivayetler ayrıca ziyadenin kimden kaynaklandığı bilinen ve kimden kaynaklandığı bilinmeyen rivayetler olarak iki başlık altında tasnif edilecektir.

³⁷⁰ Bu rivayetin geçtiği bazı yerler için bkz. Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, “Sehv”, 164; Tayâlisî, **Müsned**, C:II, s.15; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXVIII, s.290; Buhârî, **Sahîhu’l-Buhârî**, “Ahâdisu’l-enbiyâ”, 52; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Zühed”, 17; Ebu Dâvud, **es-Sünen**, “Edeb”, 7.

³⁷¹ Bu beyit Tarafe adlı şaire aittir. Rasulullah (s.a.s) beklediği bir haberin gecikmesi üzerine bu beyiti okurdu. Bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, 272, 278; Ahmed b. b. Hanbel, **Müsned**, C:XL, s.24, C:XLII, 65; Buhârî, **el-Edebü’l-Müfred**, s. 467; Tirmizî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Edeb”, 70; Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C:IX, s.366,367; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:IV, s.297; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebir**, C:XI, s.288. Yapılan tetkikler sonucunda bu beyitin Hz. Peygamber’in sözüymüş gibi rivayet edildiğine dair bir bilgiye ulaşılmamıştır.

³⁷² İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.295-296 (2538. Rivayet).

1. Ziyadenin Kaynaklandığı Kişinin Belli Olduğu Rivayetler

a. “Kıyamet Günü İnsanlar Arasında İlk Hüküm Verilecek Konu Kan Davası Hakkındadır” Rivayeti

İbn Ebî Hâtim zikredilecek olan rivayet hakkında hem kendisini hem de farklı kişilerin yapmış olduğu değerlendirmeleri zikrederek hadis hakkında bazı ifadelerde bulunmaktadır. Bu hadis ... > Amr b. Şurahbîl > Abdullah b. Mesud tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “*Kıyamet günü insanlar arasında ilk hüküm verilecek konu kan davası hakkındadır.*³⁷³ [Ölen] Adam [kendisini öldüren] adamın elinden tutup gelecek ve “*Ey Rabbim, bu beni öldürdü*” diyecektir. Allah da öldüren adama niye öldürdün diye sorar. O kişi de “*senin izzetin için öldürdüm*”³⁷⁴ diye cevap verince Allahu Teâla da “*O izzet benimdir*” diyecektir. Ve yine [öldürülen] bir adam [kendisini öldüren] adamın elinden tutup gelecek ve “*Ey Rabbim! Bu adam beni öldürdü*” diyecektir. Allah da [öldüren adama] onu niye öldürdün diye soracak ve bunun üzerine [Öldüren kişi] “*Onu filancanın izzeti için öldürdüm*” diye cevap verecektir. Bunun üzerine Allahu Teâla ona “*İzzet başkasının değildir*” diyecek ve [haksız yere öldürülen kişinin] günahı öldüren kişiye döndürülecektir”³⁷⁵ hadisidir.

İbn Ebî Hâtim bu rivayetin hakkında ilk önce isnada tealluk eden hususlarda Ebû Zür‘a’nın değerlendirmelerini nakletmiş ve bu hadisin Amr b. Şurahbîl’den gelen mevkuf bir rivayet olması gerektiğini belirtmiştir. Ardından kendisi bu rivayetin

³⁷³ Bu rivayetin yalnızca “Kıyamet günü insanlar arasında ilk hüküm verilecek konu kan davası hakkındadır” kısmının geçtiği yerler için bkz. İbn Ebü’l-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, **Ahvâl**, Thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Mısır, Mektebetu Âli Yasir, 1413, s. 150; Ebû Ya‘lâ, **Müsned**, C:IX, s.35; İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân** C:XVI, s.339; Ebû Nuaym, **Hilyetu’l-evliyâ** C:VII, s.127.

³⁷⁴ Hakettiği için öldürdüğünü ifade etmektedir. Bu da savaşta öldürmek ya da kısas olarak öldürmek şeklinde olabilir. Vellevî, **Zehîratu’l-ukbâ**, C:XXXI, s.357.

³⁷⁵ Hadisin bu şekilde tamamiyle geçtiği yerler için bkz. Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî, **Kitâbu’l-Fiten**, I-II, Thk. Semîr Emin ez-Züheyri, Kahire, Mektebetu’t-Tevhid, 1412, C:I, s.175; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.457; İbnu’l-Esîr, Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **Üsdü’l-gâbe fî marifeti’s-sahabe**, I-VIII, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994, C:IV, s.229. “Kıyamet günü insanlar arasında ilk hüküm verilecek konu kan davası hakkındadır” kısmının olmadığı ancak diğer kısımların rivayet edildiği yerler için bkz. Nesâî, **Sünen**, "Tahrîmu’d-dem"; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:X, s.96; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:VIII s.331 (No.16802); Ebû Nuaym, **Hilyetu’l-evliyâ**, C:IV s.147. Bu rivayetin Amr b. Şurahbîl’in sözü olarak geçtiği yer için bkz. Beyhakî, **Şuabu’l-iman**, C:VII, s.244.

sadece “Kıyamet günü insanlar arasında ilk hüküm verilecek konu kan davası hakkındadır (أول ما يقضى بين الناس يوم القيامة في الدماء)” kısmının geçtiği şekliyle olan rivayeti zikretmiştir. Daha sonra ise İbn Ebî Hâtim bu rivayeti nakleden râvilerden olan A‘meş’in “[Öldürülen] adam [kendisini öldüren] adamın elinden tutup gelecek... (يجيء الرجل أخذ بيد الرجل)” kısmının Amr b. Şurahbîl tarafından ziyade edildiğini ifade ettiği değerlendirmesini nakletmiştir.³⁷⁶

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre İbn Ebî Hâtim, A‘meş’ten yapmış olduğu nakille Amr b. Şurahbîl’in³⁷⁷ hadisin bazı kısımlarında ziyade yaptığını nakletmiştir ve bu ziyadenin doğru ya da yanlış olup olmadığını belirtmemiştir. Ancak metne yönelik yapılmış bir değerlendirme olması hasebiyle burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

b. Namazda İnsanların Anlayacağı Şekilde İşaretle Bulunan Kişinin Namazının Bozulması Hakkındaki Rivayet

Ebû Zür‘a, Ebû Gatafân > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “Kim namazda insanların anlayacağı bir şekilde işaretle bulunursa namazını iade etsin”³⁷⁸ hadisini nakletmiş ve bu cümlelerin hadisten olamayacağını, isnadının da sahih olmadığını çünkü râvilerinden birisinin Muhammed b. İshak olduğunu belirtmiştir.³⁷⁹

Ebû Zür‘a’nın bu ifadelerinden rivayette ziyade olduğu ve ziyadenin nerede olduğu anlaşılmamaktadır. Fakat bu rivayetin farklı tarikleri araştırıldığında hadisin

³⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:V, s.517- 518 (2154. Rivayet).

³⁷⁷ Ebu Meysera Amr b. Şurahbîl (v.63/683), Hz. Ömer, Abdullah b. Mesud ve Hz. Ali gibi sahabîlerden hadis işitmiştir. eş-Şa‘bî, Ebu Vâil ve Ebû İshak es-Sebi‘î gibi muhaddisler de ondan hadis rivayet etmişlerdir. Tabiinin büyüklerinden olduğu ifade edilmiştir. Abdullah b. Mesud’un değerli öğrencilerinden sayılmaktadır. Yahya b. Maîn onun hakkında sika hükmü vermiştir. İbn Hibbân Sikât adlı eserinde ona yer vermiştir. Hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-tâdil**, C:VI, s.237; İbn Hibban, **es-Sikât**, C:V, s.168; Zehebî, **Siyer**, C:IV, s.135-136; Zehebî, **Târihu’l-İslâm**, C:II, s.690; Moğultay b. Kılıç **İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl** C:X, s.185; İbn Hacer, İbn Hacer, **Tehzîbu’t-tehzîb**, C:VIII, s.47.

³⁷⁸ Bu rivayeti değerlendiren Ahmed b. Hanbel doğrudan isnada yönelik hükümlerde bulunarak rivayetin zayıf olduğu belirtmiştir. Bkz. İbrahim Nehhas, **el-Câmiu li-ulûmi’l-İmam Ahmed**, C. I-XXII, Feyyum, Dâru’l-Felâh, 1430/2009, C:XIV, s.285. İbn Şahin de eserinde bu rivayeti incelemiş ve iki yönden problemli olduğunu belirtmiştir. Bu problemlerden biri isnadının zayıf olmasıdır. İkincisi ise bu rivayeti destekleyen hadisin gelmemesidir. Bkz. İbn Şahin, **Nâsihu’l-hadis ve mensûhihi**, s. 39.

³⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.40 (199. Rivayet).

Muhammed b. İshak > Yakub b. Utbe > Ebû Gatafân > Ebû Hureyre tarikiyle şu şekilde nakledildiği görülecektir: “[Namazda imamı uyarmak için] sübhanallah demek erkekler içindir. Kadınlar ise ellerini birbirine çarparlar. Kim namazda insanların anlayacağı bir şekilde işarette bulunursa namazını iade etsin.”³⁸⁰

Yukarıda verilen hadise göre, Ebû Hureyre’den nakledilen ilk hadisin öncesinde, namazda hata eden imamı uyarmak için erkeklerin ve kadınların nasıl davrancaklarını açıklayan bir ifade mevcuttur. Daha sonra gelen “*namazda işaret eden kişinin namazının bozulacağı*” ifadesi ise kimi âlimlere göre Muhammed b. İshak tarafından gerçekleşen bir ziyade sonucu nakledilmiştir. Bundan dolayı İbn İshak’ın yapmış olduğu bu ziyade sahih kabul edilmeyip hadis bu yönden illetli sayılmıştır.³⁸¹

Ebû Zür’a bu rivayetteki hatayı “Bu söz hadislerden değildir” diyerek açıklamış ve ziyade vurgusu yapmamıştır. Diğer âlimlerin değerlendirmelerine göre bu rivayette ziyade olduğu için hadis illetli sayılmıştır bu sebeple rivayetin ziyade kısmında ele alınması uygun görülmüştür.

c. İhramlı Kişinin Kokulu Elbise Giymekten Nehyedilmesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim Ebû Zür’a’ya, Ebû Muaviye > Ubeydullah > Nafi’ > İbn Ömer tarikiyle merfû’ olarak gelen “*İhramlı kişi veres ve za’feran*³⁸² sürülen elbiseyi giyemez. Ancak yıkanmışsa giyebilir. (لا يلبس المحرم ثوبا مسه الورس, ولا الزعفران, إلا)

³⁸⁰ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Salât”, 173 (No.944); Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XV, s.116; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.453; Dârekutnî, **Sünenü’l-Dârekutnî**, C:II, s.455; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:II, s.371.

³⁸¹ Dârekutnî’nin İbn Ebî Dâvud’dan naklettiğine göre o, bu rivayetin son kısmının ziyade olduğunu ve hatta belki de İbn İshak’ın sözü olabileceğini ifade etmektedir. Dârekutnî, **Sünenü’l-Dârekutnî**, C:II, s.455. İbnu’l-Kattân el-Fâsi de rivayette ziyade yapıldığına dair olan görüşü destekleyici nitelikte açıklamalarda bulunmuştur. Bkz. İbnu’l-Kattân, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsi, **Beyânu’l-vehm ve’l-ihâm fî Kitâbi’l-ahkâm**, I-VI, Thk. Hüseyin Ayet Saîd, Riyad, Dâru Taybe, 1418/1997, C:V, s.318-320.

³⁸² Bir çeşit kokulu boya.

”(أَنْ يَكُونَ غَسِيلًا)”³⁸³ rivayetini sorduğunda, isnadda bulunan Ebû Muaviye’nin “*Ancak yıkanmışsa giyilebilir.* (إِلَّا أَنْ يَكُونَ غَسِيلًا)” lafzında hata ettiğini ifade etmiştir.³⁸⁴

Bu rivayette Ebû Zür’a’nın ifadelerine baktığımızda Ebû Muaviye’nin hadisin metninde hata yaptığını, metnin aslında olmayan “*Ancak yıkanmışsa giyilebilir.* (إِلَّا أَنْ يَكُونَ غَسِيلًا)”³⁸⁵ ifadesini eklediğini anlamaktayız.³⁸⁶ Bu değerlendirmeden anlaşıldığına göre Ebû Zür’a “hata” kavramıyla rivayetteki illet sebebinin ziyade olduğunu belirtmektedir.

2. Ziyadenin Kaynaklandığı Kişinin Belli Olmadığı Rivayetler

a. Cünüp ve Hayızlı Kişinin Mescide Giremeyeceği Hakkındaki Rivayet³⁸⁷

İbn Ebi Hâtim, cünüp ve hayızlı kişilerin mescide giremeyeceğine dair Mahduc ez-Zühli > Cesera > Ümmü Seleme tarikiyle rivayet edilen “*Hz. Peygamber (s.a.v.) mescidin avlusuna çıktı ve yüksek sesle şöyle buyurdu: ‘Mescide, cünüp ve hayızlı kişinin [girmesi] uygun değildir. Yalnızca [bu durumdayken] Nebi’nin, eşlerinin, Ali’nin ve Fatıma bt. Muhammed’in girmesi uygundur*”³⁸⁸ hadisini Ebû Zür’a’dan işitmiştir.

³⁸³ Hadisin bu şekilde geçtiği yerler için bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **Müsned**, C:IX, s.49; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:II, s.136; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XV, s.122; Zeyla’î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, **Nasbu’r-râye li ehâdisi’l-Hidâye**, C. I-IV, Thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Müessesetu’r-Reyyân, 1418/1997, C:III, s.29.

³⁸⁴ İbn Ebi Hâtim, **İlel**, C:III, s.201 (798. Rivayet).

³⁸⁵ Bu ziyadenin olmadığı rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:IX, s.193; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:II, s.136.

³⁸⁶ Ebû Hâtim’in hata olarak gördüğü ve kabul etmediği ziyadeyi Bedruddin Aynî sahih ziyade olarak kabul etmektedir. Bkz. Aynî, Ebû Muhammed (Ebû’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, **Umdetu’l-kârî şerhu Sahihi’l-Buhârî**, I-XXV, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, t.y., C:IX, s.163. Bunun yanında İbn Hacer de Ebû Muaviye’nin zayıf olmasından dolayı yapmış olduğu ziyadeyi kabul etmemektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, C:III, s.404.

³⁸⁷ İbn Ebi Hâtim, **İlel**, C:II, s.137-138 (269. Rivayet).

³⁸⁸ Ümmü Seleme rivayetinin geçtiği yerler için bkz. İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Taharet”, 162 (No.645); Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:XXIII, s.373; Ebû Nuaym, **Târihu İsbehân**, C:I, s.344; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:VII, s.104; İbn Asâkir, **Tarihu Dimaşk**, C: XLII, s.141; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C:XXXVII, s.272; Zeyla’î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, **Nasbu’r-râye li ehâdisi’l-Hidâye**, I-IV, Thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Müessesetu’r-Reyyân, 1418/1997, C:I, s.194; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, **Şerhu İbn Mâce**, Thk. Kâmil Avîza, Suud-i Arabistan, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y., s. 876.

Ebû Zür'a öncelikle bu rivayetin doğru tarikinin Ümmü Seleme aracılığıyla olan rivayet olmadığını bunun yerine Hz. Aişe tarikiyle gelen rivayetin³⁸⁹ sahih olduğunu bildirmiştir. Bununla beraber Hz. Aişe rivayetinde Ümmü Seleme rivayetinde olan bazı kısımların olmadığını belirtmiştir. Buna göre sahih olan rivayetlerde “Yalnızca [bu durumdayken] Nebi'nin, eşlerinin, Ali'nin ve Fatıma bt. Muhammed'in girmesi uygundur” cümlesi yer almamaktadır.

Görüldüğü üzere Ebû Zür'a öncelikle isnad bakımından sahih olan tariki belirtmiş ve bunun ardından metin yönünden farklılıklara dikkat çekmiştir. Buna göre doğru olan rivayette Ümmü Seleme rivayetindeki son kısımların yer almadığını belirtmiştir. Ebû Zür'a'nın bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Hz. Aişe rivayetine nispetle Ümmü Seleme rivayetindeki son kısımlar ziyade konumunda olmaktadır. Ebû Zür'a da hem Ümmü Seleme tarikiye gelen rivayeti sahih bulmamakta hem de o metindeki ziyadeli kısımların olmadığını belirtmiş olmaktadır.

b. Hz. Peygamber'in Rukûsu ve Secdesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Hz. Peygamber'in namazındaki hallerini tavsif eden Müslim Ebû Fevra > Abdurrahman b. Ebî Leyla > Berâ b. Âzib tarikiyle rivayet edilen şu hadisin durumunu sormuştur³⁹⁰: “*Rasullah'ın (s.a.v.) rukûsu, secdesi ve rükûdan başını kaldırması birbirine yakındı. O rükû ettiği zaman sırtına su dökülse [sırtında] kalırdı. O [rükûda] başını eğmez ve kaldırmazdı.*”³⁹¹

Ebû Hâtim, oğlu tarafından kendisine sorulan bu rivayetin öncelikle merfû olarak nakledilmesinin mahfûz olmadığını ifade etmiş, doğru olan şeklin Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan mürsel olarak rivayeti olduğunu belirtmiştir. Buraya

³⁸⁹ Hz. Aişe yoluyla gelen rivayetin geçtiği yerler için bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, **et-Târihu'l-kebîr**, I-VIII, Thk. Abdurrahman el-Muallimî, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y. C:II, s.67; Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk , **el-Künâ ve'l-esmâ**, I-III, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârayâbî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1421/2000, C:II, s.466; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.620; Zeyla'î, **Nasbu'r-râye**, C:I, s.194.

³⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, C:II, s.315 (397. Rivayet).

³⁹¹ Rivayetin bütünüyle bu şekilde naklediliği yalnızca bir yere ulaşılmıştır. Bkz. Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas b. Abdurrahman b. Zekerîyya el-Bağdâdî el-Muhallis, **Muhlisiyyât**, I-IV, Thk. Nebîl Sa'duddîn Cerâr, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye li Devleti Katar, 1429/2008, C:III, s.207.

kadar isnad üzerinden değerlendirmelerini yapan Ebû Hâtim ardından Abdurrahman b. Mehdî'nin rivayet etmiş olduğu mürsel rivayette metnin son kısmında yer alan “O [rükûda] başını eğmez ve kaldırmazdı” kısmının olmadığını zikretmiştir. Böylece İbn Ebî Hâtim'in sormuş olduğu merfû rivayeti hem isnad yönünden hatalı bulmuş hem de farklı bir tariki de değerlendirerek o rivayetteki metnin son cümlesinde ziyade olduğunu belirtmiştir. Ebû Hâtim'in yapmış olduğu bu değerlendirmesinden söz konusu illeti tespit ederken farklı rivayetleri göz önüne aldığı da görülmektedir.

c. Çocuğun Babası Yerine Haccetmesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim, Zeyd b. Hubâb > Süfyân es-Sevrî > Mansur b. Mutemir > Mücahid > Yusuf b. Mâhik > Abdullah b. Zübeyr tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “Bir adam Rasulullah’a şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Rasulü! Babama hac farızası vâcib olmuştu fakat haccedemedi vefat etti. Onun yerine ben haccedebilir miyim?’ Rasulullah bu soru üzerine şöyle buyurdu: “Sen babanın en büyük çocuğu isen onun yerine haccdebilirsin. (إِنْ كُنْتَ أَكْبَرَ وَلَدِ أَبِيكَ، فَحُجَّ عَنْهُ)”³⁹² hadisini Ebû Hâtim’e sormuştur.

Ebû Hâtim ise kendisine sorulan bu rivayetin “Sen babanın en büyük çocuğu isen” kısmının hadisten olmadığını ifade etmiş ve bu kısmın kim tarafından eklendiğini zikretmemiştir.³⁹³

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim hadisten olmayan kısmı ziyade ifadesini kullanmadan belirtmiştir. Ancak kullanmış olduğu “hadisten değildir” ifadesiyle, işaret etmiş olduğu kısmın hadiste ziyade olduğunu göstermesi, bu rivayetin ziyade kısmında değerlendirilmesini gerektirmiştir.

d. “Sizden En Son Ölecek Kişi Ateşte Ölecektir” Rivayeti

İbn Ebî Hâtim babasına, ... > Ubeydullah b. Sâ’d tarafından nakledilen şu rivayeti sormuştur: Ubeydullah b. Sa’d’ın anlattığına göre çarşılarında hamallık yapan

³⁹² Rivayetin bu şekliyle geçtiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXVI, s.27; Nesâî, **Sünen**, “Menâsik”, 14. Bu rivayete benzer farklı vecihlerin geçtiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:III, s.380; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:XIII, s.109; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:IV, s.539.

³⁹³ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.250 (838. Rivayet).

Hucr denilen kişi kendisine şu olayı anlatmaktadır: “Medine’de fiyatlar yükselmişti ben de malları [satmak üzere] Medine’ye götürdüm. Orada Ebû Hureyre’nin yanına vardım. Bana nereden geldin diye sorduğunda Basra’dan geldiğimi söyledim. Bunun üzerine o, Semura b. Cündeb’in ne yaptığını sordu. Ben de onun hayatta olduğunu ifade edince [şaşıracak] gerçekten mi diye sordu. Ben de evet gerçekten [o hayattadır] dedim. Bunun üzerine Ebû Hureyre “Onun hayatta olması kadar başka hiç kimsenin [hayatta olmasına] sevinmedim” dedi. Ben de bunun sebebi sordum. Bu soruya karşılık şöyle cevap verdi: [Çünkü] Rasulullah bana, Huzeyfe’ye³⁹⁴ ve Semura b. Cündeb’e: “Sizden en son ölen kişi ateşte ölecektir”³⁹⁵ (آخركم موتا في النار)³⁹⁶ demişti.

Ebû Hâtim, oğlunun sormuş olduğu bu rivayetin metninde geçen “Huzeyfe” ifadesinin bu rivayette olmadığını ifade ederek ziyade olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁷ Böylece bu rivayetin sadece “Huzeyfe” isminin zikredilmesi ziyade olarak değerlendirilerek o kısmı illetli sayılmıştır.

³⁹⁴ Bu rivayetin diğer tarihlerinden gelen hadislerde Huzeyfe lafzı yalnızca **Tarihu’l-Evsat**’ta ve **Şerhu Müşkilu’l-âsar** adlı eser geçmektedir. Bkz. Buharî, **et-Târihu’l-evsat**, C:I, s.106; Tahâvî, **Şerhu Müşkilu’l-âsar**, C:XIV, s.487.

³⁹⁵ İbn Abdilberr’in aktardığına göre, Semura b. Cündeb hicrî 58 yılında Basra’da, yakalanmış olduğu bir tür kas hastalığının tedavisi için kaynar suyun üstünde oturduğu sırada sıcak su kazanına düşerek vefat etmiştir. Bu haberi nakleden İbn Abdilberr bu olayla Hz. Peygamber’in yukarıda verilen sözü tasdik edilmiştir demektedir. İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **el-İstîâb fî marifeti’l-ashâb**, I-IV, Thk. Muhammed Ali el-Becâvî, y.y., Dâru’l-Cîl, 1412/1992, C:II, s.654. Ayrıca “Sizden en son ölen kişi ateşte ölecektir” kısmının geçtiği kaynaklar için bkz. Tahâvî, **Şerhu Müşkilu’l-âsar**, C:XIV, s.485-487; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:VI, s.208; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:VII, s.177; Dûlâbî, Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk, **el-Künâ ve’l-esmâ**, I-III, Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârayâbî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1421/2000, C:II, s.756.

³⁹⁶ Rasulullah’ın bu sözünün muhatapları, bu hadisi en son vefat edecek kişinin cehennemde olacağı şeklinde anlamışlar ve o grupta olan kişiler ise en son vefat etmek korkusuyla yaşamışlardır. Bundan dolayı Ebû Hureyre Basra’dan gelen bir kişi gördüğünde hemen Semura b. Cündeb’in hayatta olup olmadığını sormuş ve hayatta ise sona kalmadığı için sevincini izhar etmiştir. Yine aynı şekilde Semura b. Cündeb de Medine’den gelen birisini görse hemen Ebû Hureyre’nin hayatta olup olmadığını sormuş ve hayatta olduğunu öğrendiğinde ise onun hayatta oluşuna sevincini belirtmiştir. Semura b. Cündeb’in (r.a) içinde kaynar su bulunan kazana düşerek vefat etmesi sonucunda ise Rasulullah’ın bu sözüyle cehennem ateşini kastetmediği dünyadaki ateşin içinde vefat edeceğini ifade ettiği anlaşılmıştır. Bkz. Dûlâbî, **el-Künâ ve’l-esmâ**, C:II, s.756; Tahâvî, **Şerhu Müşkilu’l-âsar**, C:XIV, s.485; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, **Delâilu’n-nübüvve**, I-VII, Thk. Abdülmütî Kal’acî, y.y, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407/1988, C:VI, s.458.

³⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.503.

e. Verilmesi Uygun Görülmeyen İsimler Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babasına, ... Ebû Süfyân > Cabir tarikiyle merfû olarak rivayet edilen şu hadisi sormuştur: “Yaşadığım [müddet boyunca] “Bereket, Necih, Râşid” gibi isimlerle isimlenmeyi ümmetime yasaklarım. [Raşid isminde olan kişi için] onda olgunluk, rüşd var mı (ismiyle müsemma mı?) diye sorulur ve hayır yok denilir. [Bereket isminde olan kişi için] onda bereket var mı diye sorulur ve ona da yok denilir. [Necih isminde olan kişiye] onda başarı ve zafer var mı diye olur onun için de hayır yok denilir. İsimlerin en hayırlısı ve doğrusu: Abdullah ve Hemmâm ismidir. Çünkü onların hepsi Allah’ın kullarıdır (Abdullah) ve her ademoğlu [iyi ya da kötü] işlere gayret (Hemmâm) gösterir.”³⁹⁸

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayetin sonunda yer alan “İsimlerin en hayırlısı ve doğrusu Hemmâm’dır” kısmının hadise ziyade edildiğini ve hadisten olmadığını ifade etmiştir.³⁹⁹

f. “İnsanların En Hayırlısı Benim Çağında Yaşayanlardır” Rivayeti

İbn Ebî Hâtim hocası Ebû Zür’a’dan, Ubeyd b. Ya’îş > Yunus b. Bükeyr > Dâvud b. Yezîd > Babası Yezîd b. Abdirrahman > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak rivayet edilen şu hadisi işitmiştir: “İnsanların en hayırlısı benim içinde yaşadığım çağdadır. Sonra onları takip edenlerdir. Sonra da onları takip edenlerdir. Sonra dördüncü [çağda olanlar] kıyamet gününe kadar helak olacaklardır. (ثم الرابع أرى)⁴⁰⁰ (إلى أن تقوم الساعة

Ebû Zür’a talebesi İbn Ebî Hâtim’e bu rivayeti naklettikten sonra, Ebû Nuaym > Dâvud b. Yezîd el-Evdî > Babası > Ca’de b. Hübeyra tarikiyle aynı hadisi zikretmiş

³⁹⁸ Yapılan araştırmalar sonucu **İlel** eseri dışında bu rivayetin geçtiği herhangi bir kaynağa ulaşılamamıştır. Ancak verilmesi uygun görülmemeyen isimlerin zikredildiği farklı rivayetler mevcuttur. “Çocuğunu “Eflah, Rabâh, Yesâr, Necih” olarak isim verme. Onda isminin anlamı mevcut mu diye sorarlar da, hayır onda yok denilir.” Bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:II, s.215,220; Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Edeb”, 65; Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr** C:X, s.395.

³⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.158.

⁴⁰⁰ Bu rivayet aynı isnad ve metinle Bezzâr’ın **Müsnedi**’nde şu şekilde geçmektedir: “خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الرَّابِعُ أَبَدًا إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ” Görüldüğü üzere metin aynı sadece “أردى” kelimesinin yerine “أبدا” ifadesi kullanılmıştır. Bkz. el-Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XVII, s.103.

ve bu rivayette ise “*Sonra dördüncü [çağda olanlar] kıyamet gününe kadar helak olacaklardır*” kısmının zikredilmediğini ifade etmiştir.⁴⁰¹ Aynı zamanda bu rivayetteki Ebû Nuaym’ın ilk zikretmiş olduğu rivayetteki Yunus’tan daha hafız olduğunu belirtmiştir.⁴⁰²

Yukarıda nakledilen bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Zür’a ilk rivayetin son kısmında zikredilen “*Sonra dördüncü [çağda olanlar] kıyamet gününe kadar helak olacaklardır*” cümlesinin diğer rivayette olmadığını ifade etmiştir. Ebû Zür’a’nın bu ifadelerinden onu bu hadisin metninin ziyade sebebiyle illetli saydığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

C. Vehem Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler

İbn Ebî Hâtim’in telif ettiği **el-İlel** adlı eserde, metin yönünden illetli rivayetler hakkında değerlendirme yapılırken kullanılan kavramlardan birisi de “vehem”dir. Kullanım olarak “hata” kelimesiyle aynı manayı karşıladığı görülen “vehem”, eserde sıkça metin yönünden illetli rivayetleri belirtmek için kullanılmıştır. Bu kısımda vehem ifadesiyle metni illetli olarak değerlendirilen rivayetler ele alınacaktır.

1. Vehemin Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler

a. İftitah Tekbirinde Parmakların Arasının Açılması Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babasına, Yahya b. Yemân > İbn Ebî Zî’b > Saîd b. Sem’ân > Ebû Hureyre tarikiyle rivayet ettiği, “*Rasulullah iftitâh tekbiri getirdiğinde parmaklarının arasını açardı*” (كان رسول الله إذا افتتح الصلاة، نشر أصابعه نشرًا)⁴⁰³

⁴⁰¹ Farklı kaynaklarda yapılan taramalarda Ca’de b. Hubeyra tarikiyle gelen rivayetlerde küçük lafız değişiklikleriyle bu kısmın rivayet edildiği görülmektedir. Bkz. Begavî, Ebû’l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân, **Mu’cemu’s-sahabe**, I-V, Thk. Muhammedu’l-Emîn b. Muhammed el-Ceknî, Kuveyt, Mektebetu Dâru’l-Beyân, 1421/2000, C:I, s.490; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi, **Merâsil**, Thk. Şükrüllah Nimetullah Kûcânî, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1397, s. 24; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:V, s.335.

⁴⁰² İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.427 (2643. Rivayet).

⁴⁰³ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Tirmizî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Salât”, 177; Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XV, s.115; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.233; İbnu’l-Mukri’, **el-Mu’cem**, s. 197; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.359; Hâkim en-Nîsâbü’rî, **Müstedrek**, C:I, s.359; el-Halîlî, **el-İrşad**, C:I, s.285; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:II, s.42; Tûsî, **Muhtasaru’l-ahkam**, C:II, s.79.

hadisinin doğru olup olmadığını sormuştur. Ebû Hâtim ise oğlunun sormuş olduğu bu rivayette Yahya'nın veheme düştüğünü ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Ebû Hâtim devam eden ifadelerinde Yahya'nın bu rivayette veheme düştüğünü⁴⁰⁵ İbn Ebî Zi'b'ten rivayet edilen diğer hadisle ortaya çıkartmıştır. Buna göre sika râvilerin çoğu İbn Ebî Zi'b'ten “*Rasulullah namaza kalktığında ellerini [kulağına kadar] kaldırırdı. (كان رسول الله إذا قام إلى الصلاة، رفع يديه مدا)*”⁴⁰⁶ rivayetini nakletmektedir. Ancak Yahya⁴⁰⁷ bu sika râvilerden farklı olarak ilk hadisi rivayet etmiş ve veheme düşmüştür.

Yukarıda geçen ifadelere göre, Yahya hocasından rivayet eden sikalara muhalefet ederek veheme düşmüştür. Ebû Hâtim veheme düşmesini de diğer sika râvilerin rivayetleriyle ortaya koymuştur. Bu anlamda rivayetteki illetin sebebi sikalara muhalefettir bu da rivayetin şâz olmasını gerektirmektedir. Ancak Ebû Hâtim'in bu rivayetin değerlendirilmesinde Yahya'nın veheme düştüğünü ifade etmesi bu rivayetin “vehem” kısmında ele alınmasını gerektirmiştir. Ayrıca Ebû Hâtim'in bu değerlendirmesi, illetin sikalara muhalefet sebebiyle olduğunu ifade etmek için vehem kavramının kullanıldığı da göstermektedir. Bunun yanında Ebû Hâtim'in illetin tespitini yapmak için farklı rivayetleri bir araya getirip muaraza yöntemini kullandığı anlaşılmaktadır.

⁴⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C: II, s.134 (265. Rivayet).

⁴⁰⁵ Tirmizî de bu rivayette Yahya b. el-Yemân'ın hataya düştüğünü ifade etmektedir. Bkz. Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Salât”, 177.

⁴⁰⁶ Bu rivayetin naklediğini yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:IV, s.127, 291; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XIV, s.462; C:XV, 372; C:XVI, 295; Dârimî, **Sünen**, “Salât”, 210; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, C: I-VII, “Salât”, 120; Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Salât”, 177; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.234, 241; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.195; İbnu'l-A'râbî, **Mu'cemu İbnu'l-A'râbî**, C:III, s.1043; İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.77; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.64; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.42.

⁴⁰⁷ Yahya b. el-Yemân el-İclî (v.239/854) Süfyan es-Sevrî'den oldukça fazla hadis rivayet etmiş ve rivayetlerinde birçok hataya düşmüştür. İbn Sa'd, Buhârî, İbn Hibban, Nesâî ve İbn Adî gibi âlimler onun hadisinin çok olduğunu fakat hatasının da fazla olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca başka rivayetlere ihtilaf etmişse onun hadisiyle ihticac edilemeyeceği söylenmiştir. Bkz.İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:VI, s.363; Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C:VIII, s.313; İbn Hibban, **es-Sikât**, C:IX, s.255; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IX, s.91.

b. Cuma Günü Yıkanmanın Fazileti Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e ve Ebû Zür'a'ya; İbn Ebî Hâzim > Dahhâk b. Osman > Makbûrî > Abdullah b. Vedîa > Selman tarikiyle merfû olarak rivayet edilen Cuma günü gusletme hadisini sormuştur.⁴⁰⁸ İbn Ebî Hâtim bu rivayeti sorarken hadisin metnini tam olarak zikretmemiş ancak Buhârî'nin **Sahih**'inde geçen şu merfû rivayete işaret etmiştir: *"Kim Cuma günü guslederse ve gücünün yettiği kadar temizlenirse, sonra yağlanıp ya da güzel koku sürerse ardından [mescide] gidip iki kişinin [arasına oturup birbirinden] ayırmazsa ve kendisine yazılmış olan namazı kılıp imamın minbere çıktığı zaman da onu sessizce dinlerse, o günle gelecek Cuma arasındaki günahları bağışlanır."*⁴⁰⁹

İbn Ebî Hâtim yukarıdaki rivayeti babası Ebû Hâtim'e ve Ebû Zür'a'ya sormakla beraber rivayet hakkında hadisin râvisi olan el-Makbûrî'nin nakline de yer vermiştir. Buna göre Makbûrî bu rivayette Ebû Umâre b. Amr'dan, İbn Vedîa'nın⁴¹⁰ veheme düştüğünü nakletmiş ve Selman'dan gelen rivayetin *"Üç gün de ziyade olarak [günahları bağışlanır]"* (وزيادة ثلاثة أيام) şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.545 (580. Rivayet). Rivayetin bu tarikle nakledildiği yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsned**, C:II, s.48; İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, C:IV, s.276; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXV, s.449; Dârimî, **Sünen**, "Salât ve Taharet", s.368; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, "Cum'a", 17; el-Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:VI, s.472; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:VII, s.14; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:VI, s.271; Hâkim en-Nisâbü'rî, **Müstedrek**, C:I, s.468; Ebû Nuaym, **Ma'rifetu's-sahabe**, C:IV, s.1797; Beyhakî, **Kitâbu'l-kırâe halfe'l-imâm**, s. 123; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen**, C:IV, s.413; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.651; C:III, 328, 344. Ayrıca bu rivayetin farklı tarihlerle nakledildiği yerler için bkz. İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, "İkâmetü's-salavât", 83; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:III, s.131; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:IV, s.161.

⁴⁰⁹ Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, "Cum'a", 17.

⁴¹⁰ Abdullah b. Vedîa b. Hidâm el-Ensârî el-Medenî (v.63/683); Selmân-ı Fârisî ve Ebû Zerr el-Gıfârî gibi sahâbilerden hadis işitmiş ve kendisinden de Ebû Said el-Makbûrî hadis nakletmiştir. Sahabî olduğunu ifade edenler olmuştur. Hakkında çok fazla bilgi olmamakla beraber İbn Hibban onu Sikat adlı eserinde zikretmiş, Dârekutnî ise onun sika olduğunu belirtmiştir. Buhârî de eserinde ondan bir hadis rivayet etmiştir. Bkz. İbn Hibban, **es-Sikât**, C:V, s.54; İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahabe**, I-VIII, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994, C:III, s.408; Mizzî, **Tehzibu'l-Kemâl**, C:XVI, s.263; İbn Hacer, **Tehzibu't-tehzib**, C:VI, s.68; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe**, I-VIII, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, C:IV, s.221-222.

⁴¹¹ Bu rivayeti değerlendiren Dârekutnî de İbn Vedîa'nın hataya düşmüş olduğunu belirtmekte ve doğru olan rivayetin ise *"üç gün de ziyade olarak [günahları bağışlanır]"* cümlesinin bulunduğu hadis

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre yukarıda verilen ilk rivayette; İbn Vedîa, Cuma günü yapılan ibadetler karşılığında verilecek olan bağışlanma süresinin o cumadan diğer cumaya kadar olan sürede olacağını nakletmiştir. Ebû Umâre ise hadisin doğru olan veçhinin, bağışlanma süresinin yalnızca cumadan cumaya olduğunu değil bunun üzerine 3 günlük günahlarının da bağışlandığını ifade eden hadisin doğru olduğunu nakletmektedir. Bu anlamda İbn Vedîa'nın hataya düşmesinin sebebi, hadisin metnini eksik bir şekilde rivayet etmesidir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim bu görüşü naklettikten sonra Ebû Hâtim'in Buhârî'nin eserinde geçen söz konusu hadiste son kısmın olmadığını ifade ettiğini belirtmiştir. Bu da Ebû Hâtim'in Buhârî'nin **Sahih**'inde geçen hadisin metninin illetli olmadığı görüşünde olduğuna işaret etmektedir.

Bu rivayetin değerlendirmesinde dikkat çeken bir diğer husus ise; İbn Ebî Hâtim'in Makburî'den rivayetle Ebu Umâre'den görüş nakletmesidir. Bu husus; onun rivayetleri değerlendirmede sadece babası Ebû Hâtim ile hocası Ebu Zür'a'nın görüşlerine dayanmadığını göstermektedir.

c. Ödünç Alınan ve Kırılan Kabı Rasulullah'ın Tazmin Etmesi Rivayeti

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Süveyd b. Abdilaziz > Humeyd et-Tavîl > Enes tarikiyle gelen *"Rasulullah'ın ailesinden birisi ödünç olarak bir kap aldı ardından o [kabı] kırdı ve Rasulullah da onu tazmin etti.* (إستعار بعض آل رسول الله)

olduğunu söylemektedir. Bkz. Dârekutnî, **el-İlelû'l-vâride**, C:X, s.349. Bu rivayetin Selman tarikiyle nakledilen herhangi bir kaynağa ulaşamamıştır. Bununla beraber farklı tariklerle bu rivayet nakledilmektedir. Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:III, s.267; Humeydî, **Müsnedü'l-Humeydî**, C:I, s.227; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:III, s.152; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:VII, s.19; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:VIII, s.178; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Müsnedü's-şâmiyyîn**, I-IV, Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1984, C:II, s.40; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:III, s.273; C:VII, 135, 245; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VII, s.403; Hâkim en-Nisâbü'rî, **Müstedrek**, C:I, s.417; Ebû Nuaym, **Ma'rifetu's-sahabe**, C:VI, s.3077; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen** C:IV, s.414; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:III, s.321, 344.

rivayetini sorunca Ebû Hâtim bu rivayetin batıl olduğunu ve Süveyd'in "Ödünç aldı" lafzında veheme düştüğünü ifade etmiştir.⁴¹³

Ebû Hâtim'e göre doğru olması gereken rivayet şu şekilde olmalıdır: Ensari > Humeyd > Enes:

"Nebi (a.s) eşlerinden birinin yanında idi. Diğer bir eşi ona içinde yemek bulunan bir kap göndermişti. Bunun üzerine yanında bulunduğu eşi, [yemeği getiren] elçinin eline vurunca kap düştü ve kırıldı. Daha sonra Rasulullah kırılan iki parçayı birbirine ekledi ve yemeği o kabın içine topladı ve ardından da: 'Anneniz kıskandı, [yemeği] yiyin' buyurdu. [Orada bulunanlar] yemeği yedi ve Rasulullah [gelen] elçiyi, eşinin kendi evindeki kabı getirene dek bekletti ve sağlam olan kabı elçiye teslim etti. Kırık olan kabı ise kırıldığı evde bıraktı."⁴¹⁴

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ebû Hâtim ilk rivayette bulunan "Ödünç aldı" ifadesinin vehem sonucu Süveyd⁴¹⁵ tarafından eklendiğini belirtmiştir. Doğru olan rivayeti de tamamıyla naklederek, ilk rivayette Süveyd'in

⁴¹² Bu rivayetin geçtiği yerlere için bkz. Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî*, "Ahkâm", 23; Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 208; Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, C:VIII, s.163; İbn Adî, *el-Kâmil*, C:IV, s.495. Ayrıca bu rivayetin geçtiği yerlerde rivayetteki problemlere değinilmiştir. Bu anlamda hadisi tahric eden müellif bu rivayeti hatalı olduğunu ifade etmektedirler.

⁴¹³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, C:IV, s.265 (1412. Rivayet).

⁴¹⁴ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C:VII, s.301; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*,.84; C:XXI, 297; Dârimî, *Sünen*, "Buyû", 58; Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Nikâh", 106; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, "Buyû", 91; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, "Ahkâm", 14; Bezzâr, *el-Müsnedü'l-Bezzâr*, C:XIII, s.126; Nesâî, *Sünen*, "İşratu'n-nisa", 4; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, C:VIII, s.156; Ebû Ya'la, *Müsned*, C:VI, s.455; Tahâvî, *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*, C:VIII, s.424; Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, C:VI, s.159; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, I-IX, Thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, C:VII, s.148.

⁴¹⁵ Ebû Muhammed Süveyd b. Abdilaziz es-Sülemî ed-Dimaşkî (194/810), Şube, Evzâi ve Humeyd et-Tavil gibi meşhur muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Hakkında yapılan değerlendirmelerin ekseriyeti cerh yönünde olmuştur. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel, metrûku'l-hadis ifadesini kullanmış, Nesâî ise onu zayıf râviler arasında saymıştır. Ka'bî ile Yahya b. Main ise leys bi şey' değerlendirmesinde bulunurken Ebû Hâtim de leyyinu'l-hadis tabirini kullanmıştır. Hakkında ta'dil ifadesine rastlanılmayan Süveyd b. Abdilaziz görüldüğü üzere birçok âlim tarafından zayıf sayılmıştır. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, C:VII, s.362; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, C:IV, s.148; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Thk. Muhammed İbrahim Zayed, Halep, Dâru'l-Va'y, 1396/1976, s. 50; Ka'bî, *Kabûlu'l-ahbâr*, C:II, s.245; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tâdil*, C:IV, s.238; İbn Adî, *el-Kâmil*, C:IV, s.490; İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, *Târihu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn*, Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, y.y, 1409/1989, s. 104; İbn Asâkîr, *Tarihu Dimaşk*, C:LXXVI, s.345-356; Mizî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, C:XII, s.255-260; Zehebî, *Mizan*, C:II, s.251-252; Zehebî, *Siyer*, C:IX, s.18-19.

düşmüş olduğu hataya dikkat çekmiştir. İletli olduğu ifade edilen rivayetle doğru olduğu zikredilen hadis karşılaştırıldığında, illetli rivayette hadisin Süveyd tarafından kısaltıp o hadisten çıkan manayı ihtisar ettiği görülmektedir. Fakat bu ihtisarı Ebû Hâtim vehem olarak adlandırmıştır.

d. Ölü Koyun Rivayeti

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e ve hocası Ebû Zür'a'ya, Muhammed b. Musab el-Karkasânî > Evzâi > Zührî > Ubeydullah b. Abdillâh > İbn Abbas tarikiyle rivayet edilen “*Rasulullah sahibinin [bir kenara] attığı ölü bir koyunun yanından geçtiğinde: ‘Allah’a göre dünyanın yok olması, bu koyuna sahibi tarafından yapılan şeyden daha hafiftir’* (رَوَّالْ دُنْيَا أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنْ هَذِهِ عَلَى أَهْلِهَا)”⁴¹⁶ hadisini sormuştur.

417

Hem Ebû Hâtim hem de Ebû Zür'a kendilerine sorulan bu rivayette vehem olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre doğru olması gereken hadisin metni şu şekilde olmalıdır: “*Hiz. Peygamber ölü bir koyunun yanında geçti ve şöyle buyurdu: ‘[Bu koyunun] sahibinin yaptığı da nedir? Onun derisinden faydalansalardı ya! (مَا عَلَى (أَهْلِ هَذِهِ لَوْ انْتَفَعُوا بِإِهَابِهَا)*”⁴¹⁸

Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a doğru olarak düşündükleri bu metne yer verdikten sonra İbn Ebi Hâtim vehemin kimden kaynaklandığı sormuş, onlarda ilk hadisin

⁴¹⁶ Bu rivayetin geçtiği yer için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:VII, s.86; İbn Hibban, **el-Mecrûhîn**, C:II, s.311.

⁴¹⁷ İbn Ebî Hâtim, **a.g.e.**, C:V, s.174 (1897. Rivayet).

⁴¹⁸ Rivayetin bu tarik ile nakledildiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned** C:V, s.170; Ebû Dâvûd, **Müsned**, C:IV, s.308; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:I, s.59. Ayrıca bu rivayetin farklı tarikler nakledildiği yerler için bkz. İmam Mâlik, **el-Muvatta**, “Sayd”,16; eş-Şâfiî, **Müsned**, C:I, s.27; Humeydî, **Müsnedü'l-Humeydî**, C:I, s.438; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:IV, s.198; C:XLVI, 378; Darimi, **Sünen**, “Edâhî”, 21; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Zekât”, 61; “Buyû”, 101; “Zebâih”, 30; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Hayz”, 100,101; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Libâs”, 41; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Libâs”, 41; Nesâî, **Sünen**, “el-Fer” ve “l-Atîra”, 3; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:IV, s.380; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.178,179; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.472; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd en-Nisâbüri, **ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî**, s. 198; İbnu'l-A'râbî, **Mu'cemu İbnu'l-A'râbî**, C:III, s.1053; İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:IV, s.99, 101, 102, 105; Taberânî, **Müsnedü's-şâmiyyîn**, C:III, s.284; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XI, s.167; XXIII, 467,468; C:XVI, 16; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:I, s.57; İbn Mende, **Ma'rifetu's-sahabe**, s. 969; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:I, s.242, 243; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.23, 31, 36; Beyhakî, **Sünenü's-sağîr**, C:I, s.86.

isnadında bulunan Musab el-Karkasânî'yi⁴¹⁹ işaret ederek vehemin onun tarafından meydana geldiğini ifade etmişlerdir.

Görüldüğü üzere illetli rivayet, doğru olan rivayete göre eksik olarak nakledilmiştir. Bu durum eserde vehem olarak ifade edilmiştir.

2. Vehemin Kimden Kaynaklandığı Belirtilmeyen Rivayetler

a. Cinsel Organa Dokunma Sebebiyle Abdest Alınmasının Emredilmesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Velid b. Müslim > Abdurrahman b. Nemr > Zührî > Urve > Mervân > Busra'nın Nebî'den (s.a.s) merfû olarak rivayet ettiği “*Rasulullah erkeğin, cinsel organına dokunmasından dolayı abdest almasını emrederdi. Aynı şekilde kadının da [cinsel organına dokunduğunda] abdest almasını emrederdi. (أنه كان يأمر بالوضوء من مس الذكر, والمرأة مثل ذلك)*”⁴²⁰ hadisini sormuştur.

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayette iki veheme düşüldüğünü, birisinin isnadda olduğunu diğer vehemin ise “*kadın*” (المرأة) kelimesinde olduğunu belirtmiştir.⁴²¹

⁴¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Musab b. Sadaka el-Karkasânî (v.208/823); Evzâi, Hammad b. Zeyd, Malik b. Enes gibi âlimlerden hadis dinlemiş ve kendisinden de Ebûbekir b. Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Hakkında birçok âlim olumsuz görüş beyan etmiştir. Yahya b. Maîn onun için ashâb-ı hadisten değildir ve muğaffel birisidir şeklinde değerlendirmede bulunmuş, Nesâî, Ebû Hâtim ve İbnu'l-Cevzî ise onu zayıf saymışlardır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel onun hakkında lâ be'se bihi ifadesini kullanmış, Ebû Zûr'a da onun saduk olmasıyla beraber birçok münker hadis naklettiğini belirtmiştir. İbn Hibbân da el-Karkasânî'yi **el-Mecruhîn**'de zikretmiş, hıfzının kötülüğünü ve isnadları kalb edip mürsel rivayetleri ref' ettiğini söylemiştir. Hakkında çok az tâdil ifadesi bulunmakla beraber kendisini sika derecesine yükseltecek seviyede değerlendirmeler olmamış ve çoğunlukla ricâl âlimleri tarafından cerh edilmiştir. Bkz. Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C:I, s.239; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:VIII, s.102-103; İbn Hibban, **el-Mecruhîn**, C:II, s.310-311; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VII, s.516-517; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:IV, s.447; İbn Asâkîr, **Tarihu Dimaşk**, C:LV, s.398-410; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **ed-Duafâ ve'l-metrukîn**, I-III, Thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985, C:III, s.100; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XXVI, s.461-465; Zehebî, **Mizan**, C:IV, s.42.

⁴²⁰ Bu rivayetin geçtiği kaynaklar için bkz. İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve'l-mesânî**, C:VI, s.41; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:III, s.400; Taberânî, **Müsnedü's-şâmiyyîn**, C:IV, s.117; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IV, s.118.

⁴²¹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.519-521 (81. Rivayet).

Ebû Hâtim bu rivayetin metninde geçen “*Kadının da [cinsel organına dokunduğunda] abdest almasını emrederdi.*” kısmının olmadığını ve bu lafzın eklenmesinin metinde bir vehem meydana getirdiğini belirtmiş ancak bu rivayetteki vehemin kimden kaynaklandığı zikretmemiştir.⁴²² Ayrıca burada illetli rivayete bakıldığında metne bir kelimenin eklendiği görülmektedir. Bu durum hadisin ziyade sebebiyle illetli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Ebû Hâtim bu rivayeti değerlendirirken ziyadeye dair ve ona işaret edecek herhangi bir kelime kullanmaması, bunun yerine illeti vehem kelimesiyle ifade etmesi rivayetin bu kısımda incelenmesini gerekli kılmıştır.

b. Namazdan Bir Rekata Yetişen Kişi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim’e, Bakıyye > Yunus > Zührî > Sâlim > İbn Ömer tarikiyle merfû olarak gelen “*Kim Cuma namazından ya da diğer namazlardan bir rekata yetişirse, namaza yetişmiş olur.* (من أدرك من صلاة الجمعة وغيرها، فقد أدرك)”⁴²³ rivayetini sorduğunda, babası bu rivayetin hem isnad hem de metin yönünden hatalı olduğunu belirtmiştir.⁴²⁴ Ona göre doğru isnad ve metin şu şekilde olmalıdır: ... > Zührî > Ebû Seleme > Ebû Hureyre “*Kim herhangi bir namazın tek bir rekatına yetişirse namaza yetişmiş olur.* (من أدرك من صلاة ركعة، فقد أدركها)”⁴²⁵

⁴²² Bu rivayeti aynı şekilde Beyhakî **Sünenü’l-kübra** adlı eserinde rivayet etmiş ve İbn Adî’den (v. 365/976) naklen bu hadisteki “Kadının da [cinsel organına dokunduğunda] abdest almasını emrederdi” kısmının metne ziyade edildiğini ifade etmektedir. Bununla beraber ziyadeli kısmın Zührî’den yalnızca Abdurrahman b. Nemr’in rivayet ettiğini ifade ederek hatanın kimden kaynaklandığına dair bir bilgi vermektedir. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (v. 458/1066), **Sünenü’l-kübrâ**, I-XIII, Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003, C: I, s.209.

⁴²³ İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “İkâmetu’s-salavât”, 92; Nesâî, **Sünen**, “Cum’a”, 41. Dârekutnî de bu rivayeti eserinde tahrir etmiştir ancak rivayeti naklettikten sonra illetine değinmiştir. Bkz. Dârekutnî, **Sünenü’d-Dârekutnî**, C:II, s.321. Ayrıca İbn Hibbân da Cuma namazına kim yetişirse namazı idrak etmiş olur şeklinde rivayet edilen bütün hadislerin illetli olduğunu bu hususta sahih bir hadisin bulunmadığını ifade etmektedir. Bkz. İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:IV, s.353. Aynı şekilde İbn Hacer de bu rivayetin illetli olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, **et-Telhîsu’l-habîr**, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1989, C:II, s.107.

⁴²⁴ İbn Ebi Hâtim, **İlel**, C:II, s.431 (491. Rivayet).

⁴²⁵ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Humeydî, **Müsnedü’l-Humeydî**, C:II, s.184; ed-Dârimî (v. 255/869), **Sünen**, “Salât”, 199; el-Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr= el-Bahru’z-zehâr**, C:XIV, s.395; Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, C:II, s.210; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:III, s.172; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:I, s.415.

Bu değerlendirmelere göre ilk rivayetteki “*Cuma namazından (من صلاة الجمعة)*” ifadesi hadisin aslından değildir. Bundan dolayı bu rivayetin metninde veheme düşülmüştür.

Ebû Hâtim’e göre bu rivayet iki yönden hatalıdır. Biri isnad yönünden diğeri ise metin yönündendir. O oğlunun bu sorusunda her iki hatayı da belirtmiş ve doğru olanı da zikretmiştir. Ancak hatanın kimden kaynaklandığını belirtmemiştir. Ebû Hâtim’in bu ifadelerine göre doğru olan metne “*Cuma namazından bir rek’ata yetiştirse*” ifadesinin eklenmesi hatalıdır. Bir önceki değerlendirilen rivayette olduğu gibi bu rivayetteki illetin sebebi de aslında hadise ziyade edilen bir kelimedir. Ancak Ebû Hâtim’in hadisteki illeti “vehem” kavramıyla belirtmesi, rivayetin bu kısımda incelenmesini gerektirmiştir.

c. Baş Parmağın Diyeti Hakkındaki Rivayet

İbn Ebi Hâtim babasına, Ubeydullah b. Musa > Hemmâm > Katâde > İkrime > İbn Abbas tarikiyle Hz. Peygamber’den merfû olarak gelen “*Baş parmağın [diyeti] beş [devedir]*”⁴²⁶ rivayetini sormuş ve Ebû Hâtim de bu rivayette vehem olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebini ise Yezid en-Nahvî’nin İkrime > İbn Abbas yoluyla Hz. Peygamber’den merfû olarak rivayet ettiği “*Parmakların her birinin [diyeti] on [devedir]*”⁴²⁷ hadisi olarak göstermektedir. Zira ona göre doğru olan Yezîd en-Nahvî’nin rivayet etmiş olduğu hadisidir. Bu rivayet ise illetli olduğu ifade edilen ilk rivayetle lafız yönünden farklılık göstermektedir. Buradan anlaşıldığına göre Ebû Hâtim, Yezid’in rivayetini daha doğru bulmakta ve bu sebeple ilk rivayeti vehemle illetlendirmektedir.

⁴²⁶ Rivayetin bu şekilde geçtiği herhangi bir kaynağa ulaşamamıştır.

⁴²⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.227. Bu rivayetin naklediği yer için bkz. Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Diyât”, 4. Ayrıca bu rivayete benzer farklı tariklerle nakledilen hadisler için bkz. Ali b. el-Ca’d, **Müsnedu İbnu’l-Ca’d**, s. 150; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.367; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, C:III, s.453; C:V, 243; Buhârî, **Sahîhu’l-Buhârî**, “Diyât”, 20; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Diyât”, 18; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Diyât”, 19; Nesâî, **Sünen**, “Kasâme”, 43; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:VI, s.371, 372; İbnu’l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 198; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:XI, s.307; İbnu’l-Mukri’, **el-Mu’cem**, s. 324; Ebû Nuaym, **Târihu İsbehân**, C:I, s.161; Beyhakî, **Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr**, C:XII, s.127; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:VIII, s.158.

D. Şâz / Gayr-i Mahfûz Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

Bu kısımda İbn Ebî Hâtîm'in şâz mefhumuna işaret ederek illetli saymış olduğu rivayetler ele alınacaktır. Her ne kadar **el-İlel**'de şâz kavramı kullanılmamış olsa da bazı rivayetlerdeki problemlerin açıklanması esnasında şâzlık mefhumuna değinilmektedir. Bundan dolayı bu başlıkta şâz kavramı kullanılmasa da şâzlık mefhumunu ifade eden illetli rivayetler incelenecektir.

1. Şâzlığın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler

a. Hz. Peygamber'in İftitah Tekbirinde Ellerini Kaldırması Rivayeti

İbn Ebî Hâtîm babasına, Sevri > Âsım b. Küleyb > Abdurrahmân b. Esved > Alkame > Abdullah tarikiyle merfû olarak rivayet edilen "*Rasulullah [namaza] kalktı, tekbir getirdi ve ellerini kaldırdı. Sonra ise bunu tekrarlamadı*"⁴²⁸ hadisini sormuştur.

Ebû Hâtîm kendisine sorulan bu rivayette hata olduğunu ifade etmiş ve hataya düşenin de Sevri olduğunu söyleyenlerin var olduğunu belirtmiştir. Sevri'nin düşmüş olduğu hatanın ise bir grup râvinin hadisi şu şekilde rivayet etmesiyle ortaya çıktığını nakletmektedir: "*Bu hadisi Âsım'dan bir cemaat (grup) rivayet etti ve hepsi de şöyle naklettiler: Rasulullah iftitâh tekbiri getirdi ve ellerini kaldırdı. Sonra rûkûa gitti ve tatbik yaparak [ellerini] dizlerinin arasına koydu.*"⁴²⁹ Ebû Hâtîm cemaatin Âsım'dan

⁴²⁸ Hz. Peygamber'in namazda ellerini sadece iftitah tekbirinde kaldırıp başka yerde bu fiili tekrarlamadığına dair gelen rivayetler için bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, **Kurratu'l-ayneyn bi raf'i'l-yedeyn**, Thk. Ahmed eş-Şerîf, Kuveyt, Dâru'l-Erkam, 1404/1983, s. 28; İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, **et-Târihu'l-kebîr**, I-IV, Thk. Salâh b. Fethî Helel, Kahire, el-Fârûku'l-Hadisîyye, 1424/2004, C:III, s.105; Nesâî, **Sünen**, "İftitâh", 87; Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârun, **Müsnedü'r-Rûyânî**, I-II, Thk. Eymen Ali Ebû Yemâni, Kahire, Müessesetu Kurtuba, 1416, C:I, s.239; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (v. 748/1348), **Târihu'l-İslâm**, I-XV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003, C:X, s.506.

⁴²⁹ Hz. Peygamber'in tatbik yaptığına dair rivayetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.140; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:I, s.307; Ebû Dâvud, **Sünen**, "Tefri' İftitâhi's-Salât", 3 (No.747); el-Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr** C:V, s.46; İbnu'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Alî b. el-Cârûd en-Nisâbüri, **el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede**, Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, Müessesetu'l-Kitabi's-Sekâfî, 1408/1988, s. 59.

bu şekilde rivayet ettiğini belirtmiş ve hiçbir kimsenin Sevrî'nin rivayet ettiği şekilde hadisi rivayet etmediğini ifade etmiştir.⁴³⁰

Yukarıda verilen ifadelerden anlaşıldığı üzere, Ebû Hâtim bu rivayetin doğrudan şâz olduğunu belirtmemiştir. İkinci Bölüm'de Şâz kısmında da belirtildiği üzere **el-İlel** adlı eserde şâz kavramı kullanılmamakta fakat bu kavramın ifade ettiği manalar üzerinden hadislerin illetli kabul edildiği ifade edilmişti. Bu rivayette de Ebû Hâtim şâz terimini kullanmamış ancak illetin sebebinin açıklarken Sevrî'nin rivayette teferrüd ettiğini belirten ifadeler zikretmiştir. Ebû Hâtim'in zikrettiği ifadeler, bu rivayetin şâz kısmında ele alınmasını gerektirmiştir.

Netice itibariyle ise, Sevrî'nin Âsım'dan rivayet etmiş olduğu hadisin metni, Âsım'dan rivayet eden topluluğun metnine aykırı şekilde rivayet edilmiş ve Sevrî'den başka hiçbir kimsenin de onun gibi rivayet etmediği belirtilerek teferrüd ettiği de ifade edilmiştir.

b. İmamın Arkasında İken Onu Dinlemek Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'den; Ebû Hâlid el-Ahmer > İbn Aclân > Zeyd b. Eslem > Ebû Sâlih > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak rivayet edilen şu hadisi işitmiştir: “[İmam], kendisine uymak [takip etmek] için imam kılınmıştır. O halde o [namazda] okuduğu sırada ona kulak verin. (انما جعل الإمام ليؤتم به، فإذا قرأ فأنصتوا)”.⁴³¹

Ebû Hâtim bu rivayeti naklettikten sonra hadisteki son kısım olan “O halde o [namazda] okuduğu sırada ona kulak verin”⁴³² cümlesinin mahfûz olmadığını ifade

⁴³⁰ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.123- 124 (258. Rivayet). Dârekutnî de bu rivayeti eserinde değerlendirmiş ve Âsım b. Küleyb'ten rivayet edilen hadisleri değerlendirmiştir. Bunun sonucunda Süfyân es-Sevrî'nin “Sonra bunu tekrarlamadı” lafzının gayr-i mahfuz olduğunu ifade etmiştir. Dârekutnî'nin söz konusu bu değerlendirmeleri Ebû Hâtim'in yapmış olduğu değerlendirmeler ile örtüştüğü görülmektedir. Dârekutnî, **el-İlelü'l-vâride**, C:V s.172. Aynı şekilde bu rivayet hakkında değerlendirmelerde bulunan Buhârî, hatanın Süfyân'dan kaynaklandığını belirtmektedir. Bkz. Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, **Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye**, I-IV, Thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Müessesetu'r-Reyyân, 1418/1997, C:I, s.396.

⁴³¹ Rivayetin bu isnadla geçtiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.331, C:II, 115; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “İkâmetu's-salavât”, 13; Nesâî, **Sünen**, “İftitâh”, 30; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:II, s.115; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.5; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.223.

⁴³² Rivayetin bu kısmı hakkında bazı muhaddisler değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Buhârî, Ebû Halid el-Ahmer > İbn Aclân tarikiyle rivayet edilen bu hadisi illetli saymış ve Ebû Hâlid'in sahih

etmiştir. Ona göre bu rivayet İbn Aclân'ın⁴³³ hatalarından birisidir. Hârice b. Mus'ab da İbn Aclân'a bu hata hususunda ona ortak olmuştur.⁴³⁴

Yukarıda verilen ifadelere göre İbn Aclân'ın rivayet etmiş olduğu hadisteki son kısım mahfûz değildir. Yani bu kısım ona göre şâz olmaktadır. Ebû Hâtîm'in bu rivayet hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler bu hadisin metnindeki illetin şâzlık olduğunu göstermektedir.

c. Namaz Sırasında Sol Tarafa Tükürmenin Yasaklanması Rivayeti

Namaz esnasında tükürüğü gelen kişinin ne yapması gerektiği hakkında Ebû Zür'a'ya; Süleyman b. Harb > Şu'be > Kâsım b. Mihrân > Ebû Râfi' > Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'den merfû olarak rivayet edilen *“Sizden biriniz namazda iken ne sağına ve soluna ne de önüne tükürmesin! [Eğer tükürecekse] sol ayağının altına tükürsün. Buna güç yetiremezse elbisesine tükürsün”*⁴³⁵ hadisinin durumu sorulmuştur.

hadislerinden olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Aclân'dan rivayet eden Leys b. Sa'd'ın ve Bükeyr b. Mudar'ın bu hadisi söz konusu ziyadenin bulunmadığı şekliyle naklettiklerini ifade etmektedir. Bu açıklamalara göre Buhârî bu rivayetteki son kısmı illetli sayarak ziyâde edildiğini ve hatanın İbn Aclân'dan değil, Ebû Hâlid'den kaynaklandığını ifade etmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, **el-Kırâe halfe'l-imâm**, thk. Fazlurrahman es-Sevrî, Mektebetu's-Selefiyye, 1400/1980, s. 62; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Tâhir ed-Dânî el-Endelûsî, **el-İmâu ilâ etrâfi ehâdisi kitâbi'l-Muvatta**, C. I-V, thk. Ebu Abdülbârî Rıza Ebu Şâme el-Cezâirî, Abdülbârî Abdülhamid, Suud-i Arabistan, Mektebetu'l-Maârif, 1424/2003, C:IV, s.452 (Muhakkik notu). Bu hadisi değerlendiren bir başka muhaddis olan Ebû Dâvud, rivayetin ziyadeli halini eserinde tahrir ettikten sonra, ziyadenin mahfuz olmadığını ve hatanın da Ebû Hâlid'den kaynaklandığını belirtmiştir. Bu şekliyle Ebû Dâvud değerlendirmesinde Buhârî ile muvafakat sağlamıştır. Bkz. Ebû Dâvud, **Sünen**, “Salât”, 69 Bu hadisi değerlendiren diğer bir muhaddis olan Bezzar, bu rivayetin son kısmının yalnızca İbn Aclân'dan nakledildiğini belirterek illetli saymıştır. Problemin de İbn Aclân'dan kaynaklandığını ayrıca belirtmiştir. Bkz. Bezzâr, **el-Müsne'dü'l-Bezzâr**, C:XV s.339. Rivayette zikredilen son kısmın gayr-ı mahfuz olduğunu belirten diğer bir muhaddis de Dârekutnî olmuştur. O da bu rivayetteki son kısımdaki ziyadenin mahfuz olmadığını belirtmektedir. Bkz. Dârekutnî, **el-İlelû'l-vâride**, C:VIII, s.186-187. İmam Beyhakî de bu rivayeti illetli sayan muhaddislerden olmuştur. Beyhakî bu rivayeti zikrettikten sonra ziyadeli kısım hakkında İbn Ma'in'in İbn Aclân'ın bu rivayetin hatalı olduğunu ifade eden görüşünü nakletmiştir. Bkz. Beyhakî, **Sünen-i Beyhakî**, C:II, s.223.

⁴³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Aclân (v.149/766), âbid, zâhid ve fakih kişiliği ile tanınmaktadır. Enes b. Mâlik ve Saîd el-Makbûrî'den hadis işitmiştir. İbn Sa'd sika ve hadisinin çok olduğunu söylemektedir. Ayrıca Yahya b. Ma'in, İclî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtîm ve Nesâî onu sika saymaktadırlar. İbn Hacer ise saduk ve hatalarının mevcut olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:V, s.430; İclî, **Sikât**, C:II, s.247; İbn Mende, **Fethu'l-bâb**, s. 493; İbn Hacer, **Tehzîbu't-tehzîb**, C:IX, s.341-342; İbn Hacer, **Takrîbu't-tehzîb**, s. 496.

⁴³⁴ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:II, s.395 (465. Rivayet).

⁴³⁵ Bu rivayete sadece İbn Ebî Hâtîm'in eserinde ulaşılmıştır. Ayrıca İbn Receb de bu rivayeti eserinde naklederek hatalı olduğunu bildirmiştir. İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b.

Ebû Zûr‘a kendisine sorulan bu rivayette bulunan “*Soluna tükürmesin*” şeklinde gelen nehyin “*soluna tükürsün*” emrine göre daha zayıf olduğunu belirtmiş ve rivayette problemin olduğunu ifade etmiştir. İbn Ebî Hâtim ise hocası Ebû Zûr‘a’nın bu ifadelerini naklettikten sonra rivayette Süleyman b. Harb’in “*Soluna tükürmesin*” şeklinde geçen metnin rivayetinde hata yaptığına dikkat çekmiştir. Ona göre daha sahih olarak rivayet edilen şu hadis Süleyman b. Harb’in metniyle farklılık arz etmektedir. İbn Ebî Hâtim’in babasından rivayettiği Ebû’l-Velid ve Adem el-Askalâni > Şu‘be > Kasım b. Mihrân > Ebû Râfi‘ > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak gelen “*Sizden biriniz namaz kılarken önüne ve sağına tükürmesin! Fakat sol tarafına ayağının altına tükürebilir*”⁴³⁶ hadisini rivayet ederek doğru olan metnin bu şekilde olduğunu belirtmektedir. Diğer gelen rivayetlerin de Süleyman b. Harb’in nakletmiş olduğu metinle farklı bir şekilde rivayet edildiğini de zikretmiştir.⁴³⁷

Yukarıda verilen ifadelerden anlaşılacağına göre hem Ebû Zûr‘a hem de İbn Ebî Hâtim, Süleyman b. Harb⁴³⁸ tarikiyle gelen sol tarafa tükürmenin yasaklandığı rivayetin hatalı olduğunu, sahih olan hadislerin metinlerinin, hatalı olan rivayetten farklı olduğunu belirtmektedirler. Görüldüğü üzere rivayetin problemliliğini belirtirken şâz olduğuna dair herhangi bir ifade kullanılmamıştır. Bununla beraber rivayetin illeti, diğer rivayetlerin metin yönünden farklı olmasıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu da rivayetin illet sebebinin şâz olması sonucuna ulaştırmış ve bu kısımda ele alınmasını gerektirmiştir.

Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, **Fethu’l-bâri şerhu Sahihi’l-Buhârî**, I-X, Thk. Mahmud b. Şaban b. Abdülmaksûd vd., Medine, Mektebetu’l-Gurabâ el-Eseriyye, 1417/1996, C:III, s.131.

⁴³⁶ Rivayet Süleyman b. Harb haricinde Şu‘be’nin talebelerinden bu şekilde rivayet edilmektedir. Şu‘be’den sola tükürmenin caiz olduğuna dair nakledilen rivayetler için bkz. Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu‘be el-Herevî, **Meşîhatu İbn Tahmân**, Thk. Muhammed Tahir Malik, Dımaşk, Mecmau’l-Lüğatu’l-Arabiyye, 1403/1983, s. 169; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XV, s.216; C:XXI, 468; Ebû Ya‘lâ, **Müsned**, C:V, s.339; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:IV, s.26; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:VI, s.44; Ebû Nuaym, **Hilyetu’l-evliyâ** C:II, s.342; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:IV, s.339.

⁴³⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.502-503 (549. Rivayet).

⁴³⁸ Süleyman b. Harb b. Büceyl el-Ezdî el-Vâşihî (v.224/839) İbn Sâd, Yakup b. Şeybe, Nesai ve İbn Hiraş gibi alimler onun sika olduğunu ifade etmişlerdir. Hakkında cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Bkz. İbn Hacer, **Tehzîbu’t-tehzîb**, C:IV, s.178.

d. Ramazan Orucunun Kazası Hakkındaki Rivayet

Hz. Aişe'nin ramazan ayında tutamadığı oruçların kazası hakkında, İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'den, Muhammed b. Seleme > İbn İshâk > Yahya b. Saîd > Ebû Seleme > Âişe tarikiyle rivayet edilen Hz. Âişe'nin şu sözlerini işitmiştir: *“Rasulullah zamanında Ramazan ayın orucundan tutamadığım olduğunda, o günlerin kazasını ancak gelecek Şa'ban'da yapardım. Ve Rasulullah Şa'ban ayında çok az bir kısmı hariç oruç tutardı.”*⁴³⁹

Ebû Hâtim bu rivayetin değerlendirmesini yaptıktan sonra hadisin son kısmında geçen *“Rasulullah Şa'ban ayında çok az bir kısmı hariç oruç tutardı”* cümlesinin yalnızca İbn İshak tarafından nakledildiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁰ Bu değerlendirmesiyle Ebû Hâtim bu metnin son kısmında teferrüd olduğunu belirtmiştir.

Dârekutnî de eserinde bu rivayeti değerlendirmeye tâbi tutmuş ve İbn-i İshak'ın son kısmı ziyadeli şekilde rivayetini başka hiç kimsenin nakletmediğini belirtmiştir. Ona göre bu hadisin sahih rivayeti İbn Cüreyc ve ona tabii olarak rivayet eden kişilerin hadisidir.⁴⁴¹ Dârekutnî'nin bu değerlendirmeleri, görüldüğü üzere Ebû Hâtim'in değerlendirmesine muvafakat etmektedir.

e. Hz. Peygamber'in Yüzük Taktığı Eli Hakkındaki Rivayet

Hz. Peygamber'in sol eline yüzük taktığına dair Said Büşeyr > Katâde > Enes tarikiyle şu merfû rivayet nakledilmektedir: *“Hz. Peygamber gümüşten bir yüzük*

⁴³⁹ Bu rivayetin illetli şekilde geçtiği herhangi bir kaynağa ulaşılamamıştır. Metnin doğru şekilde geçtiği yerler için bkz. İmam Mâlik, **Muvatta**, “Sıyâm”, 54; Şâfiî, **Müsned**, C:I, s.365; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:II, s.342; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Sıyâm”, 14 (No.1669); Nesâî, **Sünen**, “Sıyâm”, 64 (No.2319); Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:II, s.212; el-Muhâmilî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. İsmail b. Muhammed b. İsmail b. Saîd ed-Dabbî el-Bağdâdî, **Emâli'l-Muhâmilî**, Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefi, Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006, s. 41; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim b. Abdeveyh el-Bağdâdî eş-Şâfiî, **Gaylâniyyat**, Thk. Hilmi Kâmil Esad Abdülhâdî, Riyad, Dâru İbnu'l-Cevzî, 1417/1997, s. 231; Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas b. Abdurrahman b. Zekerîyya el-Bağdâdî el-Muhallîs, **Muhlisiyyât**, Thk. Nebîl Sa'duddîn Cerâr, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye li Devleti Katar, 1429/2008, C:II, s.136; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:IV, s.305, C:VII, 503.

⁴⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.68-69 (695. Rivayet).

⁴⁴¹ Dârekutnî, **el-İlelü'l-vârîde**, C:XV, s.145.

*edinmişti ve üzerine “Muhammed Allah’ın Rasulüdür” cümlesini naksettirmişti.*⁴⁴² *Bu yüzüğü sol eline taktı. Kendisinden sonra Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman da bu şekilde taktılar.*”⁴⁴³

İbn Ebî Hâtim yukarıda nakledilen Hz. Peygamber’in yüzüğü sol eline taktığını ifade eden rivayet hakkında babasının değerlendirmesini sormuştur. Bu soru üzerine Ebû Hâtim hadisin metninde bulunan “*Hz. Peygamber gümüşten bir yüzük edinmişti ve üzerine “Muhammed Allah’ın Rasulüdür” cümlesini naksettirmişti*” kısmının sahih olduğunu ifade etmiştir. Ancak metnin doğru olan kısmını belirttikten sonra da “*bu yüzüğü sol eline taktı*” kısmının ise sadece Abbâd b. Avvam > Said > Katade tarikiyle rivayet edildiğini belirterek bu kısmın başka hiç kimseden rivayet edilmediğini de zikretmiştir.⁴⁴⁴

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim bu rivayette metnin bir kısmını sadece bir kişi tarafından farklı bir şekilde rivayet edilmesini bir problem olarak addetmiş ve o kısmı illetli saymıştır. Bu sebep de İkinci Bölüm’de ele alınan şâz kavramının muhtevasına dahil olduğu için bu kısımda ele alınması uygun görülmüştür.

f. Sivri Dişli Yırtıcı Kuşların Yenmesinin Nehyi

İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Zür’a’dan; yırtıcı kuşlarının yenilmesinin nehyedilmesi ile ilgili, Muhammed b. Musaffa > Bakıyye > Zübeydî > Zührî > Ebû İdrîs el-Havlânî > Ebû Sa’lebe el-Hüßenî tarikiyle merfû olarak rivayet edilen şu hadisi işitmiştir: “*Rasulullah (s.a.s.) her türlü sivri dişli olan yırtıcı kuşun yenmesini ve ehli eşek etinin yenmesini yasakladı.*”⁴⁴⁵

⁴⁴² Hadisin buraya kadar olan kısmının rivayet edildiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel **Müsned** C:XX, s.272; Buhârî, **Sahîhu’l-Buhârî**, “Libâs”, 54 (No.5877); Müslim, **Sahîh-i Müslim**, “Libas ve Zînet”, 13 (No.2092); Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:VII, s.31; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V, s.236; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Libâs”, 39 (No.3641).

⁴⁴³ Rivayetin bu şekliyle diğer kaynaklarda tahrir edildiğine rastlanılmamıştır.

⁴⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.319 (1451. Rivayet).

⁴⁴⁵ Ebû Hâtim bu rivayetin devamında hadisin son kısmının yalnızca Zübeydî > Zührî tarikiyle geldiğini ifade etmiştir. Yapılan tetkikler sonucunda ise bu rivayetin son kısmı da dahil Zührî’nin farklı talebelerinin naklettiği görülmüştür. Ukayl b. Hâlid > Zührî tarikiyle gelen rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXIX s.271; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V s.16. Salih > Zührî tarikiyle gelen rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, **Müsned**, C:XXIX, s.282; Buhârî, **Sahîhu’l-Buhârî**, “Zebâih ve’s-Sayd” 28 (No.5527); Müslim, **Câmiu’s-sahih**, “Sayd ve’z-Zebâih”, 5 (No.1936); Ebû

Ebû Hâtım, bu hadisi rivayet ettikten sonra metinde yer alan “*ehlî eşek etinin yenmesini yasakladı*” kısmının yalnızca Zübeydî⁴⁴⁶ tarafından rivayet edildiğini belirterek hadisin bu kısmının zımnen şâz olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁷ Buna göre rivayetin şâz oluşu ez-Zübeydî’nin⁴⁴⁸ nakletmesiyle meydana gelmiştir.

2. Şâzlığın Kaynağının Belirtilmediği Rivayetler

a. Rasulullah’ın Ensara İstiğfâr Etmesi

Rasulullah’ın ensar topluluğuna etmiş olduğu istiğfârı hakkında İbn Ebî Hâtım babasına, Ömer b. Yunus > İkrime b. Ammar > İshak b. Abdillâh b. Ebî Talha > Enes tarikiyle merfû olarak rivayet edilen şu hadisin hükmünü sormuştur: “*O [Rasulullah] (s.a.v.) Ensar’a istiğfârda bulundu. Ayrıca Ensar’ın nesillerine, Ensar’ın nesillerinin nesillerine ve onların mevlâlarına istiğfârda bulundu.*”⁴⁴⁹

Avâne, **Müstahrec**, C:V, s.27. Yakub > Zührî tarikiyle gelen rivayetler için bkz. Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V, s.16. Ebû Hâtım’ın rivayet ettiği şekliyle Zübeydî > Zührî tarikiyle gelen rivayetler için bkz. Ahmed b. Amr, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, C:V, s.88; Nesâî, **Sünen**, “Sayd ve’z-Zebâih”, 31 (No. 4342); Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:IV, s.486; Tahâvî, **Şerhu Meânî’l-âsâr**, C:IV, s.206. Bu râvilerin yanında Ebû Avâne tek bir rivayette bu hadisi Zührî’den rivayet eden kişileri belirtmiştir. Buna göre Zührî’den rivayet eden talebeleri şunlardır: Muhammed b. İshak, Yusuf b. El-Mâcişûn, Zübeydî, Abdülaziz b. Ebî Seleme, Ebû Uveys. Rivayet için bkz. Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V, s.17.

⁴⁴⁶ Bu rivayette hadisin son kısmının sadece Zübeydî’nin rivayet ettiğini söyleyerek Ebû Hâtım’e bu konuda muvafakat eden kişiler İbn Abdilberr ve Ebû Avâne olmuştur. Bkz. Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V, s.17; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XI, s.11.

⁴⁴⁷ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:IV, s.403 (1517. Rivayet). Ebû Hâtım bu rivayetin son kısmı için şâz hükmünü vermiş ve Zübeydî’den başka kimsenin rivayet etmediğini belirtmiştir. Yukarıda yapılan tetkikler sonucunda ise bu rivayetin Zübeydî’den başka yedi râvinin de Zührî’den rivayet edildiği tespit edilmiştir. Bu anlamda Şuayb Arnavut’un da belirttiği gibi bu rivayetin yalnızca Zübeydî’den geldiğini ifade eden Ebû Hatim, Ebû Avâne ve İbn Abdilberr yapmış oldukları değerlendirmelerde hatalı hükümde bulunmuş gözükmetedir. Şuayb Arnavut’un Ebû Hâtım’i ve İbn Abdilberr’i eleştirdiği yer için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXIX, s.271 (Muhakkik notu).

⁴⁴⁸ Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî (v.148/765) Zührî’den hadis yazmış ve önemli talebelerinden biri olmuştur. İbn Sa’d onun sika bir râvi olduğunu ve fetva ile hadis yönünden Şâm ehlinin en bilgili alimi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Ali b. Medîni, İclî, Ebu Zûr’a, Nesâî ve Halîlî de ez-Zübeydî’nin sika olduğunu belirtmişlerdir. Halîlî ayrıca kendisinden Bakıyye gibi güçlü olmayan râvilerin rivayet ettiği hadislerin sıhhati hususunda ittifak olmadığını belirtmiştir. Hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Bkz. İbn Sa’d, **et-Tabakâtü’l-kübrâ**, C:VII, s.323; İbn Ebî Hâtım, **el-Cerh ve’t-tâdil**, C:VIII, s.111; Halîlî, **el-İrşad**, C:I, s.199; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C:XXVI, s.586; Zehebî, **Siyer**, C:VI, s.281,282.

⁴⁴⁹ Bu rivayetin metnin bütünüyle geçtiği yerler için bkz. Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Fedâilu’s-Sahabe”, 43 (No.173); Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:XIII, s.77; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:XIX, s.173. Ebû Hâtım’ın mahfuz olarak kabul etmediği “Ensarın nesillerine...” kısmının metinde bulunduğu ve farklı sahâbiler tarafından nakledilen rivayetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:VI, s.401; Ahmed b. Hanbel **Müsned**, C:XX, s.48; Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Menâkıb”, 66 (No.3902); İbn Ebî Âsım **el-**

Ebû Hâtim oğlu tarafından kendisine sorulan bu rivayetin “*Ayrıca Ensar’ın nesillerine*” cümlesinden rivayetin sonuna kadar mahfûz olmadığını ifade etmiştir. Burada görüldüğü üzere doğrudan şâz ifadesi kullanmamış fakat mahfûz değildir hükmüyle zımnen bu rivayetin işaret edilen kısımlarının şâz olduğunu ifade etmiş olmaktadır. Ayrıca bu şâzlık durumunun kimden ve hangi sebepten kaynaklandığını ise belirtmemiştir.⁴⁵⁰

E. Münker Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

Bu bölümde **el-İlel**’de münker kavramı kullanılarak hadisın metni hakkında illet değerlendirmesi yapılmış olan rivayetler ele alınıp incelenecektir.

1. Nekaretin sebebinin zikredildiği rivayetler

a. İnşikâk Suresinde Tilavet Secdesi Rivayeti

İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür’a’ya Muhammed b. Bekkâr > Yahya b. Ukbe > İbn Ebî Leylâ ve İdris el-Evdî > Asım b. Behdele > Zirr b. Hubey > Safvan b. Assal tarikiyle rivayet ettiği “*İnşikak suresinde Rasulullah bize [tilavet] secdesi yaptı*”⁴⁵¹ hadisini sormuş o da bu rivayetin münker ve hatalı olduğunu belirtmiştir.

Ebû Zür’a’ya göre bu rivayetin doğru şekli; Asım > Zir tarikiyle “*Ammâr minberde İnşikâk suresini okudu ve inip secde etti*”⁴⁵² olması gerekmektedir. Ayrıca ilk rivayetin isnadında bulunan Yahya b. Ukbe’nin de zayıf bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵³ Böylece rivayetteki nekaretin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Âhâd ve’l-mesânî, C:III, s.357,359; Bezzâr, **el-Müsnedü’l-Bezzâr**, C:IX, s.185; Begavî, **Mu’cemu’s-sahabe**, C:II, s.333; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:XVI, s.272; Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, C:II, s.241.

⁴⁵⁰ Hadisin farklı tariklerinin araştırılması esnasında ilgili rivayetin farklı isnadlarına ulaşılmıştır. Ebû Hâtim’in mahfuz değildir dediği kısımların birçok rivayette geçtiği ve başka bir muhaddisin bu kısımları hatalı olarak değerlendirdiğine rastlanılmamıştır. Ulaşılan tarikler neticesinde Ebû Hâtim’in mahfuz değildir ifadesinin hatalı olabileceğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

⁴⁵¹ Hatalı olarak belirtilen bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:VIII, s.68; Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Nasr b. Muhammed eş-Şeybânî, **Fevâidu İbn Nasr**, Thk. Ebû Abdillâh Hamza el-Cezâirî, Medine, Mektebetu Dâru’n-Nasiha, 1428/2007, s. 106, 107.

⁴⁵² Rivayetin belirtildiği şekilde geçtiği yerler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:III, s.339; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.370, 378.

⁴⁵³ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.522 (561. Rivayet).

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Zür'a bu rivayetin metni hakkında, İnşikak suresinde tilavet secdesi yapan kişinin aslında Ammar olması gerektiği için münker ve hatalı (منكر خطأ) olduğu hükmünü vermiştir.

2. Nekaretin Kimden Kaynakladığı Belirtilmeyen Rivayetler

a. Şuf'a Hadisi

Ebû Zür'a'ya, İbn Âişe > Muhammed b. El-Hâris > Muhammed b. Abdirrahman b. El-Beylamânî > Babası > İbn Ömer tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “*Uzakta olan kişiye ve çocuğa şuf'a hakkı yoktur. (لا شفعة لغائب ولا صغير)*”⁴⁵⁴ hadisi sorulmuş o da bu rivayetin münker olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁵

Ebû Zür'a bu rivayeti herhangi bir kimsenin söylediğini bilmediğini, asıl olması gereken ve kabul görmüş olan hükmün “*Uzakta olana ve büyüyünceye kadar çocuğa şuf'a hakkı vardır*” şeklinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu sebeple Ebû Zür'a bu rivayetin metnine münker hükmünü vermektedir.

Ebû Zür'a illetli rivayeti değerlendirirken öncelikle bu rivayetin isnadı üzerinden bir hükümde bulunmuş akabinde ise genel kabul görmüş hükme ters olduğunu ifade ederek hadis münker olmakla illetlendirmiştir. Ebû Zür'a'nın bu değerlendirmesi ilk bakışta hadisi icmâ edilmiş bir hususa arz ederek metin tenkidi yaptığı izlenimini vermektedir. Ancak onun ilk önce rivayeti başka hiç kimseden bilmediğini ifade etmesi aslında metin/muhteva tenkidinden önce isnad üzerinde tetkik yaptığını göstermektedir. Ardından bu hadisin illetli oluşunu genel kabul görmüş hükme ters olması sebebiyle tekit etmiştir.

b. Ana-babaya Kötü Davranan Kişi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Ebû Musa Muhammed b. El-Müsennâ > Muhammed b. Numan > Yahya b. Alâ > Hâlid b. Amir > Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in “*Anne-babasına ya da onlardan birine eziyet edip onların ölmesine*

⁴⁵⁴ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzar**, C:XII, s.30; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VII, s.381; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:VI, s.178.

⁴⁵⁵ İbn Ebi Hâtim, **İlel.**, C:IV, s.298 (1435. Rivayet).

sebeup olan ve her gece kabirlerine giden adam”⁴⁵⁶ hakkındaki hadisi sormuş o da bu rivayetin isnadının Muztarib, hadis metninin ise oldukça münker olduğunu ifade etmiştir.

Ebû Hâtim bu rivayetin metninin münker olduğunu belirtmiş ancak münkerliğin kimden kaynaklandığını belirtmemiştir. Ayrıca bu hadisin mevzu hadise de benzediğini söylemiştir.⁴⁵⁷

c. İsimlerin En Güzeli ve En Kötüsü Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim’e Hişam er-Razi > Muhammed b. Müslim et-Taîfî > Halid b. Saîd > Nafi’ > İbn Ömer tarikiyle merfû olarak gelen şu rivayeti sormuştur: “Allah’a en sevimli gelen isimler: Abdullah ve Abdurrahman’dır. Allah’ın hoşuna gitmeyen isimler ise: Mürre ve Harb isimleridir. (أحب الأسماء الى الله: عبد الله) (وكره الرحمن، وأكره الأسماء الى الله : مرة و حرب) ⁴⁵⁸ hadisidir.

İbn Ebî Hâtim bu rivayeti sorduktan sonra hadisin isnadında bulunan bir râvinin zikretmiş olduğu bazı bilgileri ve hadisleri de nakletmiştir. Buna göre rivayetin isnadında bulunan Hâlid b. Saîd “Allah’a en sevimli gelen isimler...” hadisini Zeyd b. Eslem’e haber verince o da hadisin isnadından bir şeylerin terk edildiğini ifade ederek hadise ilaveten şu cümleleri nakletmiştir. “İsimlerin en doğrusu (أصدق) Hâris ve Hemmâm isimleridir. İsimlerin en yalanı ise, Hâlid ve Malik isimleridir.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Bu rivayete herhangi bir kaynakta rastlanılmamıştır.

⁴⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:V, s.463-464.

⁴⁵⁸ “Allah’a sevimli gelen iki isim Abdullah ve Abdurrahman” şeklinde nakledilen rivayetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.263; Dârimî, **Sünen**, “İsti’zân”, 61; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Âdâb”, 2; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Edeb”, 31; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Edeb”, 68; Tirmizî, **Câmiu’t-Tirmizî**, “Edeb”, 64; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:V, s.163; Dûlâbî, **el-Künâ**, C:I, s.343; İbn Kâni, **Mu’cemu’s-sahabe**, C:II, s.162; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:III, s.183; C:V, 204; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, **Âdab**, Thk. Ebû Abdillâh es-Saîd Mendûh, Beyrut, Müessesetu’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1407/1988, s. 158; Hatib el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, C:XII, s.28. Ayrıca rivayetin devamındaki “Allah’ın hoşuna gitmeyen isimler ise: Mürre ve Harb isimleridir” kısmının rivayet edildiği yerler için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Kuraşî İbn Vehb, **el-Câmi’ fi’l-hadis**, Thk. Mustafa Hasan Hüseyin, Riyad, Daru İbnu’l-Cevzî, 1416/1995, s. 121; Buhârî, **el-Edebü’l-Müfred**, Thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Riyad, Mektebetu’l-Maârif, 1419/1998, s. 437; İbn Hibban, **el-Mecrûhîn**, C:II, s.207; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VIII, s.146; Taberânî, **Mu’cemu’l-kebîr**, C:XXII, s.380; Ebû Nuaym, **Ma’rifetu’s-sahabe**, C:VI, s.3042.

⁴⁵⁹ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. İbn Vehb, **el-Câmi’**, s. 124; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:I, s.375.

Hâlid b. Sâid ise Zeyd b. Eslem'in zikretmiş olduğu bu son kısmı tam olarak anlayamadığından “İsimlerin en doğrusu ve yalanı da nedir/ne demek oluyor” şeklinde Zeyd b. Eslem’e bir soru tevcih etmiştir. Bunun üzerine Zeyd “Görmüyor musun Hâris, hayrın ya da şerrin bekçisi olmuyor mu? Hemmâm ise hayra ya da şerre gayret gösteren kişi değil midir? Bilmez misin ki [ismi] Halid olan ebedi yaşamamakta ve [adı] Mâlik olan ise mülk sahibi olmamaktadır.”⁴⁶⁰

İbn Ebî Hâtîm tüm yukarıda verilen rivayetleri naklettikten sonra Ebû Hâtîm ilk sözün hasen olduğunu, son sözün ise münker olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâtîm’in ilk sözden kasdı **İlel**’in muhakkinin de belirttiği üzere “Allah’a en sevimli gelen isimler...” rivayeti olmalı, son sözden kasdı ise “İsimlerin en doğrusu...” rivayeti olmalıdır. Böylece Ebû Hâtîm “İsimlerin en doğrusu (أصدق) Hâris ve Hemmâm isimleridir. İsimlerin en yalanı ise, Hâlid ve Malik isimleridir” hadisini, metin yönünden münker kabul etmektedir.⁴⁶¹

F. İdrac Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

Bu bölümde hadisin metnine yapılan idrac sebebiyle illetli sayılan rivayetler tespit edilip incelenecektir.

1. İdracın Kimden Kaynaklandığı Belirtilen Rivayetler

a. Uykudan Kalkan Kişinin Abdest Almadan Önce Ellerini Yıkaması Hadisi

İbn Ebî Hâtîm babasından, Hafs b. Abdillâh > İbrahim b. Tahmân > Hişâm b. Hassân > Muhammed b. Sîrîn > Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber’den merfû olarak gelen “Sizden biriniz uykusundan uyandığında, ellerini [abdest için] kaba sokmadan önce üç kez yıkasın çünkü o elinin nerede gecelediğini bilemez. Sonra sağ

⁴⁶⁰ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:VI, s.279- 280 (2525. Rivayet).

⁴⁶¹ İbn Hacer de "isimlerin en yalancısı Halid ve Malik'tir" rivayetinin mahfuz olmadığını düşünmekte, çünkü sahabîlerin bu isimlerle isimlenmiş olduğunu, Kur'an'da ise cehennem bekçisinin adının Mâlik olduğunu belirterek metnin manasının doğru olamayacağını ifade etmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C:X, s.589.

elini kabına daldırsın ve sol eline su döksün avret mahallini yıkasın”⁴⁶² rivayetinde idrâc edilen lafızların olduğunu işitmiştir.

Ebû Hâtim, bu rivayette “*Sonra sağ elini kabına daldırsın...*” kısmından hadisin sonuna kadar olan yerin İbrahim b. Tahmân’ın sözü olduğunu ifade etmiştir. Ardından İbrahim b. Tahmân’ın genelde kendi sözünü hadise eklediğini ve dinleyen kişilerin de bu idrâc kısmı ayırt edemediğini söylemiştir.⁴⁶³

Yukarıda nakledilen bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Hâtim bu rivayetin “*Sonra sağ elini kabına daldırsın...*” kısmından sonuna kadar ki sözlerin İbrahim b. Tahmân’a ait olduğu belirterek müdrec olan kısmı ve kimden kaynaklandığını belirtmiş böylece metnin illetli olduğunu söylemiştir.

b. Kabe Anahtarının Teslim Edilmesi Rivayeti

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim’e, Muhammed b. İshak > Muhammed b. Cafer > Ubeydullah b. Abdillâh > Safiyye bt. Şeybe tarikiyle rivayet edilen “*Rasulullah’a gündüz bakıyordum; O, elinde Kâbe’nin içinde bulmuş olduğu güvercin putunu tutarken Kâbe’nin kapısının önünde ayaktaydı ve o [put güvercininden] hoşnutsuzluk duymuştu*” hadisinin keyfiyetini sormuş Ebû Hâtim de bu rivayetin Safiyye’ye ait olduğunu bildirmiştir. Ancak bu lafızlardan sonra uzunca nakledilen kısmın Muhammed b. İshak’a ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁴

⁴⁶² Bu lafızla bu rivayetin başka bir eserde geçtiğine rastlanılmamıştır. Ancak rivayetin idracsız kısmı birçok hadis kaynağında yer almaktadır. Bkz. Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, “Taharet”, 9; Tayâlisî, **Müsned**, C:IV, s.168 (No.2540); Şâfiî, **Müsned**, C:I, s.29-30 (No.69- 70); Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XII, s.277 (No. 7282), s.408 (No.7438); C:XIII, s.511 (No.8182); C:XIV, s.524 (No.8965); C:XV, s.71 (No.9139), s.130 (No.9238), s.536 (No.9869); C:XVI, s.57 (No. 9996), s.107 (No.10091), s.346 (No. 10589); Dârimî, **Sünen**, “Salât”, 135 (No.105); Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Tahâret”, (No. 23); İbn Mâce, **Sünen**, “Tahâret”, 40 (No.393-394); Ebû Dâvud, **Sünen**, “Tahâret”, 49 (No.105); Tirmizî, , **Câmiu’t-Tirmizî**, “Tahâret”, 19 (No.24); Nesâî, **Sünen**, “Taharet”, 1 (No.1), 75 (No.90), 119 (No.161); Ebû Ya’lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, **Müsned**, I-XIII, Thk. Hüseyin Selim Esed, Dımaşk, Dâru’l-Me’mun li’t-türâs, 1404/1984, C:X, s.256 (No. 5863);İbn Huzeyme, **Sahih**, C:I, s.52 (No.99); Ebû Avâne C:I, s.209 (No.677); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, I-XVIII, Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1408/1988, C:III, s.344 (No.1061); Taberânî, **Mu’cemu’l-evsat**, I-X, C:I, s.290 (No.945).

⁴⁶³ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.647 (170. Rivayet).

⁴⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.272 (859. Rivayet).

Ebû Hâtim'in belirttiğine göre Muhammed b. İshak'a ait olan kısım⁴⁶⁵ şu şekilde rivayet edilmiştir:

“[Hz.Peygamber] kapıda ayağa kalktığında [elinde bulunan güvercin putunu] fırlattı sonra konuşmasını bitirinceye kadar mescidde oturdu. Ardından Hz. Ali elinde Kabe'nin anahtarıyla [Rasulullah'ın] yanına geldi ve şöyle dedi: “Ey Allah'ın Nebisi, hicabe⁴⁶⁶ ve sikaye⁴⁶⁷ görevlerini birleştir ve bu görevleri bize ver”. Bunun üzerine Rasulullah ‘Osman b. Talha nerde’ diye sordu ve Osman’a haber verildikten sonra Hz. Peygamber’in yanına geldi. Bunun üzerinde Rasulullah Osman’a hitaben “Al bu senin anahtarın” dedi. Hz. Peygamber Mekke’ye girdiğinde İkrime b. Ebî Cehil kaçmış ve Yemen’e gitmişti. Ulemâdan bazısı, Hz. Peygamber’in İkrime’yi öldürme emri verdiğini iddia etmişlerdir.”⁴⁶⁸

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre ilk rivayetten sonra Muhammed b. İshak'ın sözünün karıştığı rivayet bulunmakta ve Ebû Hâtim de ikinci rivayeti zikrederek ilk hadisin ardından bu gelen kısmın Muhammed b. İshak'ın sözü olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda Ebû Hâtim kendisine sorulan bu metnin bir kısmında idrâcın bulunduğu dikkat çekerek illetli saymıştır.

⁴⁶⁵ Ebû Hâtim'in Muhammed b. İshak'a ait olduğunu söylediği bu lafızlara diğer kaynaklarda ulaşılamamıştır. Fakat Muhammed b. İshak'a ait olduğu söylenen bazı kısımların geçtiği lafızlara ulaşılmıştır. Bu rivayetlerde Muhammed b. İshak kendi sözü olarak değil râvi olarak o kısımları aktarmıştır. Muhammed b. İshak > Muhammed b. Cafer > Zübeyr > Ubeydullah b. Abdillâh > Safiyye bnt. Şeybe tarikiyle "Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber'e bakıyordum. [Hz.]Ali elinde Ka'benin anahtarları varken Hz. Peygamber'e gelip: Ey Allah'ın Nebisi! Hicabe görevini de sikaye göreviyle beraber bize ver, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Osman b. Talha'yı çağırdı ve [al] bu senin anahtarın, dedi." Bkz. İbn Asâkîr, **Tarihu Dimaşk**, C: XXXVIII, s.389. Benzer lafızlara Muhammed b. İshak'ın sözleri şekilde gelen rivayetler içinse bkz. Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C: I-XV, Dâru'l-Fikr, 1407/1986, C: IV, s.301; Ebû't-Tayyib Takiyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Mekkî el-Hüseynî el-Fâsî, **Şifâu'l-ğarâm bi ahhârî'l-beledi'l-haram**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, C:II, s.146.

⁴⁶⁶ Kâbe'nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası görevi. İbrahim Sarıçam, “Hicâbe”, C: XVII, **DİA**, s.431-432.

⁴⁶⁷ Mekke'de zemzemle ve su işleriyle ilgili görev. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sikaye”, **DİA**, C: XXXVII, s. 177-178.

⁴⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:III, s.272.

c. Bedir Günü Hz. Peygamber'e Vahyin Ulaşması Rivayeti

İbn Ebî Hâtîm, Hilâl b. Alâ > Babası > İbrahim b. Sa'd > İbn Şihâb > Ali b. Hüseyin > Hişam b. Urve > Babasından rivayetle nakledilen “ *Rasulullah müşriklerle Ramazan'ın 17'sinde Cuma sabahı Bedir'de karşılaştı.*⁴⁶⁹ *Sonra kendisine vahiy ulaştı. (تتألم الوحي الى رسول الله) Kendisine inen vahyi tasdik ederek [ayeti] uyguladı. [Hz. Peygamber] vahyi içtenlikle kabul etti ve kulların rızasına ve öfkesine itecek olan [vahye] sabretti. Nübüvvet ağır ve zahmetlidir. Bu nübüvvet [görevini], insanların tepkisinden ve karşı çıkmasından dolayı, Allah'ın yardımıyla rasullerden ancak kuvvet ve sabır ehli olanlar güç yetirirler.”* rivayetini babası Ebû Hâtîm'e sormuştur.⁴⁷⁰

Ebû Hâtîm kendisine sorulan bu rivayetin isnadında Muhammed b. İshak'ın düşürülmüş olduğunu ifade etmiş ve “*Sonra kendisine vahiy ulaştı. (تتألم الوحي الى رسول الله)*” kısmının Muhammed b. İshak'ın sözü olduğunu belirtmiştir.⁴⁷¹

Görüldüğü üzere bu rivayette Ebû Hâtîm, Muhammed b. İshak'ın sözünün hadis metnine karıştığını belirtmiştir. Bu durum ise İbn-i İshak'ın sözünün hadisin aslından olduğu zannına götürmektedir. Bu anlamda Ebû Hâtîm açıkça idrâc kelimesini kullanmasa da rivayete İbn-i İshak'ın sözünün eklendiğini söylemektedir.

⁴⁶⁹ Rivayetin buraya kadar ki kısmı İbn İshak'ın eseri olan **es-Sîra** adlı eserinde İbn İshak > Ali b. Hüseyin tarihiyle yer almaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, **Sîretü İbn-i İshak**, Thk. Süheyl Zükâr, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, 1398/1978, s. 130.

⁴⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:III, s.425 (981. Rivayet).

⁴⁷¹ İbn İshâk'ın eserinde bu rivayet kendisinden nakledilerek yer almaktadır. Bu anlamda Ebû Hatim'in tespitini doğrulamaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, **Sîretü İbn-i İshak**, s.131. İbn Hişam'ın **Siyer**'inde de Ebû Hatim'in bu tespiti destekleyen bir rivayet bulunmaktadır. İbn Hişam'ın naklettiğine göre İbn İshak > Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin tarihiyle “ Hz. Peygamber müşriklerle Bedir'de Ramazan'ın 17'si Cuma sabahı karşılaştı” şeklinde rivayet ederek Bedir Savaşının tarihini vermiştir. Hemen ardından İbn Hişam, İbn İshâk'ın sözünü şöyle nakletmektedir: “Sonra [Hz. Peygamber'e] vahiy ulaştı. Allah'a iman etmiş ve kendisine inen vahyi de tasdik etmiş bir haldeydi. Hz. Peygamber vahyi içtenlikle kabul etmiş ve kulların rızasına ve öfkesine itecek olan [vahye] tahammül etti (sabretti). Nübüvvet ağır ve zahmetlidir. Bu nübüvvet [görevini], insanların tepkisinden ve karşı çıkmasından dolayı, Allah'ın yardımıyla rasullerden ancak kuvvet ve sabır ehli olanlar güç yetirirler.” Görüldüğü üzere İbn Hişam burada İbn İshak'ın sözünü nakletmiştir. Böylece İbn Hişam'dan yapılan bu alıntı Ebû Hatim'in kendisine sorulan rivayete yapmış olduğu idrâc tespitini doğrular niteliktedir. Rivayet için bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, **es-Sîrâtu'n-nebeviyye**, I-II, Thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Şirketu't-Tibâa el-Fenniyyetu'l-Müttehîde, t.y., C:I, s.224.

d. Taksim Edilmeyen Arazi için Şuf'a Hakkının Olması Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim, Ma'mer > Zührî > Ebû Seleme > Cabir tarikiyle merfû olarak rivayet edilen “*Rasulullah taksim edilmeyen [arazi] hususunda şuf'a hakkı tanıdı. Eğer arazi taksim edilmiş ve sınırlar belirlenmişse o zaman şuf'a yoktur*”⁴⁷² hadisini Ebû Hâtim'e sormuştur.

Ebû Hâtim ise bu rivayetin sadece “*Rasulullah taksim edilmeyen [arazi] hususunda şuf'a hakkı tanıdı*” kısmının Hz. Peygamber'in sözü olduğunu, geri kalan kısmın ise Cabir'in sözüne benzediğini ifade etmiştir. Ebû Hâtim'in bu tespiti nasıl ulaştığı oğlu İbn Ebî Hâtim'in tarafından merak edilmiş ve babasına hadisin bir bölümünün Cabir'e ait olduğu sonucuna nasıl ulaştığını sormuştur. Ebû Hâtim ise “*Rasulullah taksim edilmeyen [arazi] hususunda şuf'a hakkı tanıdı*” cümlesiyle mananın tamamlandığını, “*Eğer arazi taksim edilmiş ve sınırlar belirlenmişse...*” cümlesinin ise kelâm-ı müstakbel (كلام مستقبل) olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu hadisin tamamı Hz. Peygamber'e ait olsaydı rivayet “*Rasulullah taksim edilmeyen [arazi] hususunda şuf'a hakkı tanıdı ve şöyle dedi: 'Eğer sınırlar belirlenmişse...'*” şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Buradan hareketle son cümle Hz. Peygamber'den hikâye edildiğini bilmediğini ve cümlelerin gelecek zaman içeren bir yapısı olduğunu bunun da son cümle Cabir'in sözüne işaret ettiğini zikretmiştir. Cabir'in sözü olduğunu ifade etmesi ise bu hadisi Hz. Peygamber'den nakleden râvi olmasından dolayı olmuştur.⁴⁷³

⁴⁷² Câbir tarikiyle rivayet edilen bu hadisin geçtiği yerler için bkz. eş-Şâfiî, **Müsned**, C:II, s.165; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:IV, s.121; Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd en-Nîsâbûrî, **ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî**, s.398; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:VIII, s.311; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:VI, s.173.

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.293.

Ayrıca Ebû Hâtim, Ebû Seleme'nin de bu hadisi aynı şekilde rivayet ettiğini nakletmiş⁴⁷⁴ ve söz konusu idrâc edilen kısmın da Ebû Seleme'ye ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁵

Bu rivayetin değerlendirmesinde dikkat çeken husus, Ebû Hâtim'in bu rivayetin illetli olduğunu cümledeki dil kullanımdan tespit etmesidir. Bu da Ebû Hâtim'in rivayeti değerlendirirken sadece metinden yola çıktığını gösteren bir örnek olmaktadır. Bununla beraber bu rivayetten yola çıkılarak Ebû Hâtim'in metin/muhteva tenkidinde bulunduğunu söylemek zordur. Zira bu değerlendirme dil yapısı göz önünde bulundurularak yapılmış harici bir bilgiye başvurularak sistematik bir arz yöntemiyle değerlendirme yapılmamıştır.

e. Şaraptan Dönüşmüş Sirkenin İçilmesi Hakkındaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim, İbn Ebî Zi'b > Zührî > Kâsım b. Muhammed > Eslem Mevla Ömer tarikiyle mevkuf olarak rivayet edilen “Ömer (r.a) şöyle dedi: “İşlem yapılarak şaraptan dönüşmüş sirkeyi içmem ancak Allah'ın değiştirmiş olduğu sirkeyi içerim. Böyle olduğunda sirke güzel olur. Kişinin ehl-i kitaptan, şarap olduktan sonra onların bir işlem yapmadığı bilindiği takdirde sirke satın almasında bir beis yoktur”⁴⁷⁶ hadisini babası Ebû Hâtim'e ve hocası Ebû Zür'a'ya sormuştur.⁴⁷⁷

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu soruya hadisin tamamının Zührî'ye ait olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Bu sonuca da, aynı isnadla Hz. Ömer'in

⁴⁷⁴ Ebu Seleme'den mürsel olarak nakl edilen rivayetin geçtiği yerler için bkz. Mâlik, **el-Muvatta**, s. “Şuf'a”, 2371; eş-Şâfiî, **Müsned**, C:II, s.164; Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd en-Nîsâbûrî, **ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî**, s.398; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:VIII, s.308; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:VI, s.170. Ayrıca Ebu Seleme > Câbir tarikiyle muttasıl olarak rivayet edilen hadis için bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Şuf'a”, 1. Ebu Seleme > Ebu Hureyre tarikiyle muttasıl olarak gelen rivayetlerin geçtiği yerler için bkz. İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:XI, s.590; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.242; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:VI, s.171.

⁴⁷⁵ Dârekutnî İmam Mâlik'in Ebu Hureyre'den muttasıl olarak rivayet ettiği hadisi ve Ebu Seleme'nin Câbir'den muttasıl olarak rivayet ettiği hadisi mahfuz olarak değerlendirmekte ve doğru olarak kabul etmektedir. Dârekutnî, **el-İlelül'l-vâride**, C:IX, s.342.

⁴⁷⁶ Rivayetin benzer şekillerde geçtiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve marifetu'r-ricâl**, C:II, s.55; Ebu Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe İbn Zencûye, **el-Emvâl**, thk. Şâkir Zeyyib Feyyaz, Suud-i Arabistan, Merkezü'l-Melik Faysal, 1406/1986, s. 287; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:VI, s.62; Tahâvî, **Şerhu Müşkulu'l-âsâr**, C:VIII, s.393; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:I, s.262.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.460 (1566. Rivayet).

“pişirilmiş şarap”⁴⁷⁸ ilgili olan sözünün nakledilmesiyle ve bu rivayetin de Zührî’nin sözü olarak aktarılmasıyla ulaşılmıştır. Bu sebepten dolayı bu rivayetin Hz. Ömer’in sözü değil Zührî’nin ifadeleri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu durumların Zührî’nin hadis rivayetinin akabinde kendi sözlerini sıkça söylemesi ve dinleyenlerin de bu sözleri tam zabt edemeyip hadise eklemeleri sebebiyle sıkça karşılaşıldığını söylemiştir.⁴⁷⁹

Ebû Zür’a’da akranı olan Ebû Hâtîm’le benzer ifadeler kullanarak bu rivayetin Zührî’nin sözü olduğunu belirtmiş ve hadisin illetini beyan etme hususunda Ebû Hâtîm’le ittifak etmiştir.

Yukarıda aktarılan bilgilerden hareketle Ebû Hâtîm kendisine sorulan bu rivayetin metninin Hz. Ömer’e değil Zührî’ye ait olduğunu belirterek bu rivayeti idrâc olması sebebiyle illetlendirmektedir.

G. Tashif Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler

İkinci Bölüm’de ele alındığı üzere **el-İlel**’de hadisin metninde bulunan illeti belirtmek için kullanılan kavramlardan birisi de tashiftir. Bu kısımda da tashif kavramıyla hadisin metnine dair illet değerlendirilmesi yapılmış olan rivayetler ele alınacaktır.

1. Bir Yahudi Erkeğinin ve Bir Yahudi Kadının Recm Edilmesi Hadisi

İbn Ebî Hâtîm babasından, Cendel b. Vâlik > Ubeydullah b. Amr > Abdülkerim > Nâfi’ > İbn Ömer tarikiyle gelen “Hz. Peygamber Allah’a hamd etmeye başladığında Yahudi bir erkek ile Yahudi bir kadını recm etti. (أن النبي صلى الله عليه وسلم رجم يهوديا) ”⁴⁸⁰ rivayetini zikrederek bu metinde Cendel’in⁴⁸¹ tashife

⁴⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:III, s.616.

⁴⁷⁹ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:IV, s.460 (1566. Rivayet).

⁴⁸⁰ Bu rivayetin geçtiği herhangi bir kaynağa ulaşılamamıştır.

⁴⁸¹ Ebû Ali Cendel b. Vâlik b. Hecras et-Tağlebî (v.226/841) hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamamakla birlikte onun hakkında İclî’nin lâ be’s bihi ifadesi kullandığı ve Ebû Hâtîm’in de saduk olarak nitelendirildiği bilinmektedir. Bu anlamda Cendel’in saduk bir râvi olduğu ifade edilebilir. Bkz. İclî, **Sikât**, C:I, s.172; İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve’t-tâdil**, C:II, s.535; Mizzî, **Tehzîbu’l-Kemâl**, C:V, s.150.

düştüğünü belirtmiştir.⁴⁸² **İlel**'de bu rivayetin değerlendirmesinde tashif ifadesine rastlanmasa da Berza'î'nin Ebû Zür'a'ya yönelttiği sorularda bu rivayetin bulunması ve bu rivayette Cendel'in tashif yaptığını belirtmesi bu örneği tashif kısmında ele almayı gerektirmiştir.⁴⁸³ Böylece Ebû Zür'a'ya göre “حيث تحاكموا اليه” “[Hz.Peygamber'e] hüküm vermesi için gelen” lafzı “حين حمد الله” lafzıyla tashif edilmiştir.⁴⁸⁴ Görüldüğü üzere Ebû Zür'a tarafından, metindeki kelimelerde değişiklik yapılması suretiyle meydana gelen illet, “tashif” kavramı ile belirtilmiştir.

2. Nebiz Kapları Rivayeti

İbn Ebi Hâtim Ebû Zür'a'ya, Ebû'l-Ahvas > Simâk > el-Kâsım b. Abdirrahman > Babası > Ebû Bürde tarikiyle merfû olarak gelen “ [Nebiz elde ettiğiniz]⁴⁸⁵ kaplardan için fakat sarhoş olmayın. (اشربوا في الظروف ولا تسكروا)”⁴⁸⁶ rivayetini sorduğunda burada iki yerde hata olduğunu söylemiştir. Bu hatalardan birisi isnadla ilgiliyken diğer hata ise metinle alakalıdır. Ebû Zür'a hata yapan kişinin isnaddaki Ebû'l-Ahvas adlı râvinin olduğunu belirtmiş ve metinle ilgili yaptığı tashifin, fâhiş bir hata olduğunu da eklemiştir. Ona göre doğru rivayet şu şekildedir: ... Seleme b. Küheyl > Büreyde > Babası > Nebî (s.a.s):

“Sizi kabir ziyaretlerinden men etmiştim, şimdi ziyaret edebilirsiniz. Sizi kurban etlerini üç günden fazla saklamanızı men etmiştim şimdi etleri [üç günden fazla] yanınızda tutabilirsiniz. Kaplarda bulunmayan nebizi ise içmenizi yasaklamıştım. Kaplarda bulunan nebizleri için ve sarhoş edici içecek içmeyin. (نهيتكم عن زيارة القبور)

⁴⁸² Rivayetin bu şekilde geçtiği yerler için bkz. Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:IV, s.141; Tahâvî, **Şerhu Müşkilu'l-âsâr**, C:XV, s.94.

⁴⁸³ Ebû Zür'a Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî, **ed-Duafâ li-Ebî Zür'a fî ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berza'î**, Thk. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, Medine, İmâdetu'l-Bahsî'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1402/1982, C:II, s.370.

⁴⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.168 (1341. Rivayet).

⁴⁸⁵ Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsa el-Etiyübî el-Vellevî, **Zehîratu'l-ukbâ fî şerhi'l-müctebâ**, I-XL, Mekke, Dâru Âl-i Berum, 1424/2003, C:XL s.299-300.

⁴⁸⁶ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:V, s.85; İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, **Nâsihu'l-hadis ve mensûhihi**, Thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Zerka, Mektebetü'l-Menar, 1408/1988, s. 207; Nesâî, **Sünen**, “Eşribe”, 49; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:V, s.105; İbn Kânî, **Mu'cemu's-sahabe**, C:III, s.204; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XXII, s.198.

فزوروها، ونهيتكم عن لحوم الأضاحي فوق ثلاث فأمسكوا ما بدا لكم، ونهيتكم عن النبيذ
487”(إلا في سقاء، فاشربوا في الأسقية، ولا تشربوا مسكرا

Ebû Zûr‘a bazı rivayetlerde de “*Her türlü sarhoş edici içecekten kaçının* (واجتنبوا كل مسكر) şeklinde bir rivayetin olduğunu ancak hiç kimsenin Ebû‘l-Ahvas’ın ilk rivayette zikrettiği “*Sarhoş olmayın* (ولا تسكروا)” ifadesini rivayet etmediğini belirtmiştir.⁴⁸⁸

Ebû Zûr‘a kendisine sorulan bu rivayetin iki yerinde hata yapıldığını söylemiş ve metinde Ebû‘l-Ahvas⁴⁸⁹ tarafından yapılan hatayı ise tashif olarak nitelemiştir.⁴⁹⁰ Ona göre Ebû‘l-Ahvas’ın rivayetindeki “*Sarhoş olmayın*.(لا تسكروا)” ifadesi apaçık bir tashiftir. Bunun tashif olduğunu ise doğru olan rivayeti öne sürerek belirtmiştir, Zira bu rivayetin metninde “*sarhoş olmayın*” ifadesine rastlanılmamaktadır. İkinci rivayette, hadisin metnindeki doğru ifadenin “*Sarhoş edici içecek içmeyin*” ifadesinin olduğunu söylemiştir. Ebû Zûr‘a bu rivayetteki illetin tespitini yaparken İbn Büreyde’den nakleden kişilerin rivayetlerini bir araya getirmiş ve muaraza metodunu kullanmıştır.

Tezin giriş kısmında belirtildiği gibi el-İlel’de metin tenkidinin izlerinin bulunduğunu ifade eden Düzenli, bu rivayeti makalesinin ilk örneği olarak seçmiş ve Ebû Zûr‘a’nın yukarıda verilen değerlendirmelerini metin tenkidine dair bir örnek

⁴⁸⁷ Bu rivayetin nakledildiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXVIII, s.55; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Cenâiz”, 36; Bezzâr, **el-Müsnedü‘l-Bezzâr**, C:X, s.312; Nesâî, **Sünen**, “Cenâiz”, 100; “Eşribe”, 41; Nesâî, **es-Sünenü‘l-Kübrâ**, C:II, s.464; C:V, 96; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. İsmâil b. Muhammed b. İsmail b. Saîd b. Ebân ed-Dabbî Muhâmilî, **Amâli‘l-Muhâlimî**, Thk. İbrahim el-Kaysî, Amman, el-Mektebetu‘l-İslâmiyye, 1412, s. 374; İbn Hibbân, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:XII, s.214, 222.

⁴⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.438 (1549. Rivayet).

⁴⁸⁹ Ebû‘l-Ahvas Sellâm b. Süleym (v.179/795), Ebû İshak es-Sebî‘i, Simak b. Harb, Ziyad b. Alaka gibi muhaddislerden hadis nakletmiş ve kendisinden de Vekî, Müsedded gibi âlimler hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Yahya b. Maîn, İclî ve Ebû Zûr‘a onun için sika demiş, İbn Hibban ise Sikât adlı eserinde Ebû‘l-Ahvas’ı da zikretmiştir. Ebû Hâtim de onun hakkında saduk hükmü vermiştir. Ebû‘l-Ahvas hakkında birçok âlim olumlu görüşler zikretmiş ve onu sika kabul etmişlerdir. Bkz. İbn Sa’d, **et-Tabakâtu‘l-kübrâ**, C:VI, s.356; Buhârî, **et-Târihu‘l-kebîr**, C:IV, s.135; İclî, **Sikât**, C:I, s.444; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve‘t-tâdil**, C:IV, s.259; İbn Hibban, **es-Sikât**, C:VI, s.417; Zehebî, **Mizan**, C:II, s.176; Zehebî, **Siyer**, C:VIII, s.281-284.

⁴⁹⁰ Bu rivayeti değerlendiren Dârekutnî de hadisin metninde Ebû‘l-Ahvas’ın vehme düştüğünü belirterek Ebû Zûr‘a’ya bu konuda muvafakat etmiştir. Bkz. Dârekutnî, **el-İlelü‘l-vârîde**, C:VI, s.26. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel ve Nesâî, Ebû‘l-Ahvas’ın bu rivayette hataya düştüğünü ifade ederek Ebû Zûr‘a ile aynı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bkz. Nesâî, **Sünen**, “Eşribe”, 49.

olduğunu zikretmiştir. Özellikle Ebû Zür‘a’nın bu rivayetin metnindeki ifadeleri en büyük tashif olarak nitelemesinin nedenini “münekkidin zihnindeki sarhoşluk veren şeylerin haram olduğuna yönelik genel kabule ters düşmesi” olarak ifade etmiştir.⁴⁹¹ Bu ifadeyle metin/muhteva tenkidi olduğuna dair iddiasını ispatlamaya çalışmıştır. Ancak yukarıda da verildiği üzere Ebû Zür‘a söz konusu rivayeti, Düzenli’nin iddia ettiği gibi genel kabule ters olduğu için değil, farklı tariklerle gelen ve doğru olduğunu düşündüğü metinlere aykırı olduğu için rivayeti illetli kabul etmektedir. Bu durum ise **el-İlel**’de metin tenkidinin varlığına dair söz konusu rivayetin bir örnek teşkil etmediğini göstermektedir.

3. Cennette Genç Hanımlarla Beraber Olma Rivayeti

Ebû Hâtım, İbn Ebi Süreyc > Muhammed b. Rebia > Said b. Muhammed > Ebû Esbat b. Muhammed > İkrime > İbn Abbas tarikiyle mevkuf olarak nakledilen “*O gün cennetlikler safa sürmekle meşguldürler*”⁴⁹², İbn Abbas bu ayetin tefsirini ‘bakire kızlarla meşgul olacaklar (إفْتِضَاضُ الْأَبْكَارِ)’ şeklinde yapmıştır”⁴⁹³ rivayetini nakletmiştir.⁴⁹⁴

Ebû Hâtım bu rivayeti naklettikten sonra İbn Süreyc’in “bakire kızlarla meşgul olacaklar” ifadesini değiştirerek ayetin tefsiri hakkında İbn Abbas’ın “*çalgi çalacaklar (ضَرْبُ الْأَوْتَارِ)*”⁴⁹⁵ şeklinde bir açıklama yaptığını söyleyerek tashif yaptığını ifade etmiştir.

Ebû Hâtım’e göre İbn Abbas’ın ayeti “Bakire kızlarla meşgul olacaklar” şeklinde açıklamasının doğru rivayet olduğunu, İbn Süreyc’in⁴⁹⁶ “Çalgı çalacaklar”

⁴⁹¹ Düzenli, “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtım’in İlel Adlı Eseri Özelinde”, s. 235.

⁴⁹² Yâsin 36/55

⁴⁹³ Bu rivayetin geçtiği kaynaklar için bkz. Taberî, **Câmiu’l-beyân**, C:XIX, s.460; es-Sa’lebi, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim, **el-Keşf ve’l-beyân an tefsiri’l-Kur’ân**, I-XXXIII, Thk. Salâh Bâosman, Hasan el-Gazâlî, Zeyd Mahârîş, Cidde, Dâru’t-Tefsîr, 1436/2015, C:XXII, s.285; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa el-İsbehânî, **Sıfatu’l-cenne**, I-III, Thk. Ali Rıza Abdullâh, Dımaşk, Dâru’l-Me’mun li’t-türâs, t.y., C:II, s.209; Hatîbu’l-Bağdâdî, **Muvazzah**, C:II, s.396.

⁴⁹⁴ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:IV, s.643.

⁴⁹⁵ Bu rivayetin geçtiği yer için bkz. Hatîbu’l-Bağdâdî, **Muvazzah**, C:II, s.396.

⁴⁹⁶ Ebû Ca’fer Ali b. Es-Sabbâh b. Ebî Süreyc er-Rakkî en-Nehşelî er-Râzî (v.240/854), İsmail b. Uleyye, Mervân b. Muaviye, Veki’ b. Cerrâh gibi âlimlerden hadis işitmiştir. Buhârî, Ebu Zür’a, ve Ebu Hâtım gibi âlimler ise kendisinden hadis almışlardır. Yakub b. Ebî Şeybe ve Nesâî onun hakkında sika ve sebt değerlendirmelerinde bulunmuş, Ebû Hâtım ise saduk hükmünü vermiştir. Hakkında herhangi bir cerh

şeklinde İbn Abbas'ın söz konusu ayeti tefsir ettiğine dair naklinin ise tashif olduğunu belirtmiştir.

4. Deccal'in Mühürlenmesi Rivayeti

Ebû Zür'a, en-Nüfeylî > Züheyr b. Muaviye > el-Esved b. Kays > Sa'lebe b. İbad > Semure b. Cündeb tarikiyle gelen Deccal kıssasını nakledip “[Deccal] kötü amelleri sebebiyle mühürlendi” lafzına geldiğinde en-Nüfeylî'nin, Ahmed b. Yunus'un bu hadiste tashif yapmış olduğu söylediği değerlendirmesini nakletmiştir. Ebû Zür'a'nın en-Nüfeylî'den nakline göre Ahmed b. Yunus, “kötü ameli (سيئ عمله)”⁴⁹⁷ ifadesi yerine “Amelinden bir şey (بشيء من عمله)”⁴⁹⁸ lafzını söyleyerek bu rivayetin metninde tashif yapmıştır.⁴⁹⁹

Ebû Zür'a, zikredilen bu rivayet hakkındaki değerlendirmeleri en-Nüfeylî'den nakletmiştir. Buna göre en-Nüfeylî'den rivayet etmiş olduğu Deccal kıssasındaki “Kötü ameli” ifadesinin yerine Ahmed b. Yunus⁵⁰⁰ tarafından başka bir rivayette “Amelinden bir şey” lafzı kullanılmış ve rivayetin metninde tashife düşülmüştür. Ayrıca Ebû Zür'a'nın belirttiğine göre Ahmed b. Yunus'un yapmış olduğu hata sebebiyle en-Nüfeylî oldukça mutlu olmuştur.

ifadesine ulaşamamıştır. Bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Yahya b. Mende el-Abdî İbn Mende, **Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb**, thk. Nazar Muhammed el-Firyâbî, Riyad, Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996, s. 188; Hatib el-Bağdâdî **Tarihu Bağdâd**, C:V, s.335,336; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:I, s.355; Zehebî, **Siyer**, C:XI, s.552.

⁴⁹⁷ Ahmed b. Yunus'un rivayeti Nüfeylî'nin iddia ettiği gibi bu şekilde hatalı olarak rivayet ettiğine kaynaklarda rastlanılmamıştır. Ulaşılabildiği kadarıyla Ahmed b. Yunus bu rivayeti Nüfeylî'nin doğru olarak kabul ettiği şekliyle rivayet etmektedir. Bkz. Rûyânî, **Müsnedü'r-Rûyânî**, C:II, s.68.

⁴⁹⁸ Nüfeylî rivayetin bu şekilde nakledilmesinin hatalı olduğunu ifade etse de rivayet kaynaklarda bu şekilde geçmektedir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:VII, s.496; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXIII, s.349; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:VII, s.189, 190, 191; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:II, s.365; Hâkim en-Nisâbü'rî, **Müstedrek**, C:I, s.478; Hamza b. Yûsuf, **Târihu Cürcan**, s. 240; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:V, s.141; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:III, s.471.

⁴⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:VI, s.529.

⁵⁰⁰ Ahmed b. Yunus b. Züheyr ed-Dabbî el-Kûfî (v.268/881), Cafer b. Avn, Yezîd b. Hârun, Ebû Müshir el-Gassânî gibi âlimlerden hadis işitmiş, kendisinden de İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Abdullah es-Saffâr gibi âlimler de hadis dinlemişlerdir. İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Yunus hakkında saduk değerlendirmesinde bulunmuş, Dârekutnî ise onun hakkında hem sika ve hem de saduk ifadelerini kullanmıştır. Hakkında herhangi bir cerh değerlendirmesine rastlanılmamıştır. Bkz. İbn Asâkir, **Tarihu Dimaşk**, C:VI, s.121-124; Ebû Muhammed Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî, **el-Kemâl fi esmâi'r-ricâl**, I-X, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Kuveyt, Şirketu Garrâs li'd-Diâyeti ve'l-İ'lân, 1437/2016, C:III, s.115; Zehebî, **Siyer**, C:XII, s.595.

H. İzdırap Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

İbn Ebî Hâtim'in **el-İlel**'inde illet değerlendirmesi yapılırken kullanılan kavramlardan birisi de ızdırap terimi olmuştur. Ancak ızdırap kavramıyla hadisin metnine dair illet değerlendirilmesi yalnızca bir rivayette tespit edilmiştir. Bu kısımda söz konusu tespit edilen tek bir rivayet incelenecektir.

1. Ateşin Değdiği Yemeklerden Dolayı Abdestin Gerekmemesi Rivayeti

Hız Peygamber'in (s.a.v.) ateşte pişen yemeği yedikten sonra abdest almamasına dair Ali b. Ayyaş > Şuayb b. Ebî Hamza > Muhammed b. Münkedir > Câbir tarikiyle gelen şu hadis rivayet edilmektedir: “*Rasulullah'ın (s.a.v.) son yaptığı şey ateşte pişmiş yemek yemekten dolayı abdest almayı terk etmesiydi.* (كان آخر الأمر (من رسول الله ترك الوضوء مما مست النار)”)”

İbn Ebî Hâtim yukarıda verilen rivayeti babası Ebû Hâtim'e sormuş ve o da bu hadisin metnin muzdarip olduğunu belirterek cevap vermiştir.⁵⁰¹ Doğru olan hadisin olması gereken rivayetin ise, sikaların da Münkedir > Cabir yoluyla rivayet etmiş oldukları “*Rasulullah (s.a.v.) [koyunun] omuz kısmındaki eti yedi ve abdest almadı.* (أكل كتفا ولم يتوضَّ)” hadisi olmalıdır. Ebû Hâtim ayrıca ilk rivayetdeki hatanın Şuayb'ın hafızasından nakletmesi sebebiyle ortaya çıkması olacağını da ihtimaller arasında zikretmiştir.

Metni muzdarip sayılan rivayetdeki problemin yine Münkedir > Cabir yoluyla rivayet edilen “*Hız. Peygamberin son iki işinden biri...* (كان آخر الأمرين)”)”⁵⁰² hadisiyle bir çelişki arz etmesi sebebiyle kaynaklandığı söylenebilir.

⁵⁰¹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.645.

⁵⁰² Muhammed b. Münkedir > Cabir tarikiyle rivayet edilen bu hadisin geçtiği yerler için bkz. Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Taharet”, 73 (No.192); Nesâî, **Sünen**, “Taharet”, 126 (No.185); Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:I, s.148; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 19; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.28; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.66; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, **Gaylâniyyat**, C:I, s.378; Taberânî, **Mu'cemu's-sağîr**, C:II, s.3; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:V, s.58; Taberânî, **Müsnedü's-şâmiyyîn**, C:IV, s.149; İbn Şahin, **Nâsihu'l-hadis ve mensûhihi**, s. 83; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.241.

II. Metinden Çıkan Hükme Tesir Eden İletler

Üçüncü bölümün başında ifade edildiği üzere metin yönünden illetli rivayetler ya sadece metnin lafzını ilgilendirmektedir ya da metinden çıkan hükümle alakalıdır. Bu bölümün ilk kısmında ise metnin sadece lafzına yönelik olan illetli rivayet ele alınmıştır. Bu kısımda ise metinden çıkarılan hükme etki eden illetli rivayetler ele alınacaktır. Ele alınan bu rivayetler; hükme etki edip etmemesi müellif tarafından açıklanmayan ancak yapılan değerlendirmelerin sonucunda illetin metnin hükmüne etki ettiği açıkça görülen rivayetlerden oluşmaktadır.

A. İhtisar Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

Hadisin metnindeki illeti ifade etmek için kullanılan kavramlardan birisi de ihtisardır. İkinci Bölüm’de ele alındığı üzere hadisin ihtisar edilmesi hadisin metninde bazı problemler ortaya çıkarmış ve çoğunlukla rivayetten anlaşılması gereken manaya tesir etmiştir. Bu kısımda da **el-İlel**’de ihtisar kavramıyla hadisin metninin illetli olduğu ifade edilen rivayetler ele alınıp incelenecektir.

1. Yalnızca Ses ve Koku Sebebiyle Abdestin Gerekmesi

Yellenme esnasında ses ve koku duyulmadığı takdirde abdest alınmasının gerekmediğini ifade eden Şu‘be > Süheyl > Babası > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak gelen “*Abdest ancak ses ve koku duyulunca gerekir.* (لا وضوء إلا من صوت أو ريح)”⁵⁰³ rivayetini İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim’e sormuştur.

Ebû Hâtim bu rivayette Şu‘be’nin hadisi ihtisar ettiğini belirtmektedir. Zira hadisin aslı Şu‘be’nin rivayetine göre daha uzundur ve o hadisi kısaltarak rivayet

⁵⁰³ Rivayetin ihtisarlı şekliyle nakledildiği yerler için bkz. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, **Müsned**, C:IV, s.181; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, **et-Tuhûr li'l-Kâsım b. Sellâm**, Thk. Meşhur Hasan Mahmud Selman, Cidde, Mektebetu's-Sahâbe, 1414/1994, s. 405; Ali b. el-Ca'd, **Müsnedu İbnu'l-Ca'd**, s. 240; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVI, s.108; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Taharet”, 74 (No.515); Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Taharet”, 56 (No.74); İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s.14; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.18; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:VII, s.85; Temmâm b. Muhammed, **Fevâidu Temmâm**, C:II, s.187; Ebû Nuaym **Târihu İsbehân**, C:II, s.253; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.188; Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, **Târihu Bağdâd**, C. I-XXIV, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417, C:XVIII, s.173.

etmektedir. Hadisin aslı Süheyl'den⁵⁰⁴ şu şekilde merfû olarak rivayet edilmektedir: “Sizden biriniz namazda iken kendisinden [çıkan] bir gaz hissederse, ses gelmedikçe ya da koku gelmedikçe [namazdan] çıkmasın. (إذا كان أحدكم في الصلاة، فوجد ريحا من)⁵⁰⁵”⁵⁰⁵ (نفسه، فلا يخرج حتى يسمع صوتا، أو يجد ريحا

Görüldüğü üzere rivayetin ihtisar edilmemiş halinde abdestin gerektiği ile ilgili bir hüküm verilmemiş fakat Şu'be'nin ihtisar ettiği hadiste ise doğrudan abdesti gerektiren durumlar ifade edilmiştir. Ebû Hâtim de bu rivayeti ihtisar sebebiyle illetli saymıştır.

Şu'be'nin ihtisarlı rivayeti, hadisten çıkan hükmü kapalı hâle getirdiği görülmektedir. Zira bu hadis ihtisarlı hâliyle rivayet edilip yorumlandığında, sadece ses çıkması ya da koku gelmesi durumunda abdest alınması gerektiği; onun dışında bevletme, uyuma, mezinin gelmesi durumunda ses ve koku olmadığı için abdest almanın gerekmediği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Şu'be'nin ihtisarlı rivayetini eserinde zikreden İbn Huzeyme, hadisin ardından şunları ifade etmektedir:

“Hz.Peygamber'den sâdır olan ‘Ancak ses ve kokudan dolayı abdest gerekir’ sözü, abdestinin bozulup bozulmadığı hususunda şüpheye düşen bir kişinin sorusuna cevaben söylenmiştir. Bu söz, sesi ve kokusu olan gazdan başka abdesti bozan diğer durumların varlığını yok sayan re’sen söylenen bir söz değildir. Öyle ki eğer bu söz; kendisine sorulan soru gözardı edilerek [bağlamı kopartılarak] doğrudan söylenseydi, bevletme, uyuma ve mezinin gelmesi gibi durumlarda abdestin gerekmeyeceğini ifade edecekti. Nitekim bevletmenin bir sesi ya da bir kokusu yoktur. Aynı şekilde uyumanın ve mezinin gelmesinde de böyledir herhangi bir sesleri ya da kokuları yoktur.”⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Hadisin ihtisarsız haline yakın bir manada olan “Sizden birinizin karnında bir şey bulunur da oradan birşeyin çıkıp çıkmadığı hakkında şüpheye düşerse ses ya da koku duymadıkça [namazdan] çıkmasın” hadisinin rivayet edildiği yerler için bkz. Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Hayz”, 26 (No.99); İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Taharet”, 67 (No.177); İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.16; Ebû Avâne **Müstahrec**, C:III, s.13; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.189.

⁵⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.564 (107. Rivayet).

⁵⁰⁶ İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.18.

İbn Hacer de ihtisarlı rivayetten yalnızca yellenme sebebiyle abdestin gerektiği gibi bir mananın anlaşılabilceğini belirtmiş⁵⁰⁷, Tîbî (v. 743/1343) ise bu rivayetin abdesti gerektirecek sebepleri nefyettiğini belirterek sadece ses ve koku sebebiyle abdest alınması gerektiğini ifade eden bir rivayet olduğunu belirtmiştir. Fakat ifade ettiğine göre abdest almayı gerektirecek sebeplerin çok olmasından dolayı bu rivayetin belli bir soruya mukabil söylenebileceğini eklemiştir. Bu ifadelere göre Tîbî; Hz. Peygamber'in bu sözü namazda iken abdesti hakkında şüphe düşen kişinin emin olması ve şüphesinden kurtulması için söylendiğini belirtmektedir.⁵⁰⁸

Netice itibariyle Şu'be'nin ihtisar ederek rivayet etmiş olduğu bu hadis, âlimlerin açıklamasına göre farklı manaları ihtiva etmiş; abdesti gerektirecek diğer sebepleri nefyettiği ihtimalini gündeme getirmiştir. Bu anlamda Şu'be'nin hadisi ihtisarlı rivayet etmesi hadisin uzun halinden çıkan hükmü farklılaştırmış ve kapalı hâle getirmiştir. Bu da ihtisarlı rivayetin hüküm bakımından bazı problemleri de beraberinde getirdiğini göstermektedir.

2. Hz. Peygamber'in Güneş Doğduktan Sonra Sabah Namazını Kılması

İbn Ebî Hâtim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sabah namazını güneş doğduktan sonra kıldığına dair gelen hadisi Ebû Hâtim'e sormuştur. İbn Ebî Hâtim'in sorduğu rivayet; Mervân b. Muâviye el-Fezârî > Yezîd b. Keysân > Ebû Hâzim > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak nakledilen şu hadistir: “*Rasulullah (s.a.v) sabah namazının sünnetini güneş doğduğunda kılmıştı.*”⁵⁰⁹

Ebû Hâtim bu rivayette Mervân'ın yapmış olduğu ihtisarda hataya düştüğünü ifade etmiştir.⁵¹⁰ Zira hadisin ihtisarsız ve uzun şekli şu şekilde rivayet edilmektedir: “*Rasulullah (s.a.v.) bir seferde Bilal'e (r.a.) “Gece bizim için kim nöbet tutar” diye*

⁵⁰⁷ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C:I, s.282.

⁵⁰⁸ Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdillâh Tîbî, **el-Kâşif an hakâiki's-sünen**, I-XIII, Thk. Abdulhamîd Hendâvî, Mekke,Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y., C:III, s.760; Ebu'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahîm Mübârekfûrî, **Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî**, I-X, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., C:I, s.207.

⁵⁰⁹ Rivayetin bu şekilde ihtisarlı haline araştırmalar sonucunda ulaşılamamıştır.

⁵¹⁰ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.103 (244. Rivayet).

sordu. Bilal (r.a.) de ben tutarım diye cevap verdi. Fakat güneş doğuncaya kadar uykuya yenik düştü. Rasulullah (s.a.v.) uyandığında ise güneş doğmuştu. Hemen Bilal'e (r.a.) ezan okumasını emretti ve insanlara da sabah namazının sünnetini kılmayı emretti. Sonra [Rasulullah] onlara sabah namazını kıldırdı.”⁵¹¹

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim'in nakletmiş olduğu ihtisarsız rivayette, Hz. Peygamber'in yolculukta uyuyakalma sebebiyle sabah namazını kaçırdığını ve güneş doğduktan sonra sabah namazının kazasını kıldırdığı anlaşılmaktadır. Ancak Mervân'ın rivayet etmiş olduğu ihtisarlı rivayette Hz. Peygamber'in sabah namazının sünnetini güneş doğduktan sonra herhangi bir neden olmaksızın kıldığı ifade edilmektedir. Bu anlamda metinde yapılan değişiklik hadisten çıkan manayı değiştirmiş gözükmektedir. Ebû Hâtim de bu anlamda Mervân'ın yapmış olduğu ihtisarda hataya düştüğünü yani hadisi hatalı ihtisar ettiğini farklı manalara kapı aralayacak şekilde kısalttığını belirtmektedir. Böylece rivayetin metnini ihtisar sebebiyle illetli saymıştır.

Yine aynı konuyla ilgili bu rivayete benzer hadis Ebû Hâtim'e sorulmuştur.⁵¹² Mervân b. Muaviye > Yezîd b. Keysân > Ebû Hâzim > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak nakledilen “Rasulullah (s.a.v.) sabah namazında uyudu [ve kaçırdı]. Güneş doğduktan sonra sabah namazının sünnetini ve farzını kaza etti”⁵¹³ rivayetinde de Ebû Hâtim'e göre Mervân ihtisarda bulunmuştur. İhtisar ettiği rivayetin de şu hadis olduğunu ifade etmiştir: “Rasulullah (s.a.v.) uyudu ve onu ancak güneşin sıcaklığı uyandırdı.” Görüldüğü üzere benzer rivayetin farklı bir şekilde yapılan ihtisarı Ebû

⁵¹¹ Rasulullah'ın sabah namazını geçirmesi sebebiyle güneşin doğmasından sonra namazı kıldığına dair benzer rivayetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXVII, s.311; C:XXVIII, s.29; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Mesâcid”, 55 (No.310); İbn Ebî Âsım, **el-Âhâd ve'l-mesânî**, C:I, s.352; Nesâî, **Sünen**, “Mevâkîf”, 53 (No.624); Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:XIII, s.406; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s.70; Dûlâbî, **el-Künâ ve'l-esmâ**, C:II, s.785; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.401; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.309.

⁵¹² İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.327 (405. Rivayet).

⁵¹³ Rivayetin bu şekilde ihtisarlı geçtiği yer için bkz. İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “İkâmetu's-salâh”, 104 (No.1155). Rivayetin bu metinle fakat Mervân dışında başka bir tarikle rivayeti için bkz. İmam Mâlik, **el-Muvatta**, “Sehv”, 422.

Hâtim'e sorulmuş ve yukarıda da ihtisarı yapan Mervân⁵¹⁴ adlı râvinin bu rivayette de ihtisar da bulunduğu Ebû Hâtim tarafından belirtilmiştir.

3. Hz. Peygamber'in Namazda Parmağıyla İşarete Bulunması Hakkındaki Rivayet

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namazda iken parmağıyla işarete bulunması hakkında; Abdurrezzâk > Ma'mer > Zührî > Enes tarikiyle merfû olarak gelen "*Nebî (s.a.v.) namazda iken parmağıyla işarete bulundu*"⁵¹⁵ rivayeti Ebû Hâtim'e sorulmuştur. Ebû Hâtim, bu rivayeti nakleden Abdurrezzâk'ın hadisi ihtisar ederek rivayet ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁶ Buna göre Abdurrezzâk, "[*Rasulullah*] güçsüzleşmişti ve Ebûbekir'i namaz kaldırması için öne çıkardı..."⁵¹⁷ rivayetinden ihtisarda bulunmuştur.⁵¹⁸

Ebû Hâtim, rivayette ihtisar olduğunu belirttikten sonra Abdurrezzâk'ın bu şekilde ihtisarlı rivayet etmesinde hataya düştüğünü ifade etmiştir. Çünkü Ebû Hâtim'e göre Abdurrezzâk rivayeti bu şekilde nakletmekle yetinmemiş aynı zamanda eserinde

⁵¹⁴ Mervân b. Muâviye b. Hâris b. Esmâ b. Hârice b. Hısn el-Fezârî (v.193/808) aslen Kûfeli olup birçok şehre gidip orada yaşamış ve birçok kişi de kendisinden hadis işitmiştir. Ali b. Medini, Ebu Bekir b. Ebî Şeybe, el-Humeydî gibi muhaddisler kendisinden hadis işiten bazı kişilerdendir. İbn Sa'd onun hakkında sika olduğu hükmünü vermiş, İclî de onun sika ve sebt bir ravî olduğunu ifade etmiş ancak, mechul râvilerden yapmış olduğu rivayetlerinin sahih olmadığını da belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel de onun hakkında sebt ve hafız ifadelerini kullanmıştır. Yahya b. Main de Mervân'ın tanınan kişilerden yapmış olduğu rivayetlerinde sika olduğunu ancak kim olduğu belli olmayan kişilerden yapmış olduğu rivayetlerinde sika olmadığını belirtmiş ve tedlis yaptığını da eklemiştir. Zehebî ise onu hafız ve muhaddis olarak tanıtmıştır. Mervân hakkında zikredilen değerlendirmelerden anlaşıldığına göre o; hadis rivayetiyle meşhur olmuş ve birçok âlim tarafından sika ve sağlam olarak nitelendirilmiştir. Bununla beraber onun sikalığını maruf kişilerden yapmış olduğu rivayetlerinde geçerli olduğu mechul kişilerin ve tedlis yaptığı kişilerin rivayetlerinde ise sika olarak kabul edilmediğini ifade edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:VIII, s.238; İclî, **Sikât**, C:II, s.270; İbn Asâkir, **Tarihu Dimaşk**, LVII, s.347-354; el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:XXVII, s.409; Zehebî, **Tezkira**, C:I, s.216.

⁵¹⁵ Rivayetin bu şekilde ihtisarlı nakledildiği yerler için bkz. Abdurrezzâk b. Hemâm, **Musannef**, C:II, s.258; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XIX, s.398; el-Kessî, **el-Müntehab**, C:II, s.213; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, "Salât", 173 (No.943); Ebû Ya'lâ **Müsned**, C:VI, s.266,378; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:II, s.48; İbn-i Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:VI, s.42; Taberânî, **Mu'cemu's-sağîr**, C:II, s.14; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:II, s.42; C:V, 108; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:II, s.456; Hamza b. Yûsuf, **Târihu Cürcan**, s. 105; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.371; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XXI, s.104; Hatîbu'l-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, C:VI, s.290.

⁵¹⁶ Dârekutnî de bu rivayetin muhtasar olarak nakledildiğini belirtmektedir. Bkz. Dârekutnî, **el-İlelü'l-vârîde** C:XII, s.165.

⁵¹⁷ Benzer muhtevaya sahip ihtisar edilmeyen rivayetler için bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, "Ezân", 47; Müslim, **Sahih-i Müslim**, "Salât", 98; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:II, s.40.

⁵¹⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.379 (453. Rivayet).

“(باب من كان يشير بأصبعه في التشهد)” *“Teşehhüdde parmağıyla işarette bulunması* (بَاب مَنْ كَانَ يُشِيرُ بِأَصْبَعِهِ فِي التَّشَهُّدِ)” bâbında bu hadisi zikretmiştir. Böylece ihtisarsız rivayette Hz. Peygamber’in, Ebûbekir’i namazda öne çıkarırken işaret etmesini ihtiva eden rivayetin ihtisar edilerek ve yukarıda ifade edilen bâb başlığına alınarak nakledilmesi, Hz. Peygamber’in teşehhüdde iken parmağıyla işaret etmesi gibi anlaşılmıştır.

Görüldüğü üzere, hadisin aslı Hz. Peygamber’in Hz. Ebûbekir’i öne çıkarmak için parmağıyla işaret etmesiyle Abdurrezzâk tarafından ihtisarlı bir şekilde rivayet edildiğinde teşehhüdde parmağıyla işarette bulunduğu şeklinde anlaşılmıştır. Ebû Hâtim de metnin bu şekilde ihtisarlı rivayetini illetli sayarak hatalı olduğunu belirtmiştir.

Ebu Hâtim her ne kadar Abdurrezzâk’ın hadisi ihtisar ederek farklı bir manayı ortaya koyduğunu ifade etse de, **Musannef**’e bakıldığında Abdurrezzâk’ın rivayet etmiş olduğu ihtisarlı hadisin “*namazda iken işarette bulunma*” başlıklı bâbında zikrettiği görülmektedir. Ebû Hâtim’in ifade ettiği “Teşehhüdde parmağıyla işaret eden kimse” başlık bâb ise A‘zamî’nin tahkik etmiş olduğu **Musannef** baskısında yer almamaktadır. Bu sebeple rivayetin uzun hali göz önüne alındığında Ebu Hâtim’in iddia ettiği gibi Abdurrezzâk’ın ihtisarlı olarak rivayet ettiği hadisten farklı bir mana çıkarttığını söylemek hatalı bir değerlendirme olmaktadır. Bu anlamda Abdurrezzâk bu hadisi ihtisar ettikten sonra yanlış manaya gelecek şekilde “teşehhüdde parmağıyla işaret eden kişi” başlıklı bir bâbda zikretmemiş, uzun hadisten çıkan manaya muvafık olacak şekilde “namazda işaret etmek” konulu bâbda ihtisarlı rivayeti nakletmiştir.⁵¹⁹ Netice olarak, ihtisarlı rivayet Abdurrezzâk’ın eserindeki yerine bakıldığında Ebû Hâtim’in eleştirisi doğru gözükmemektedir. Bununla beraber Ebû Hâtim’in rivayeti değerlendirirken Musannef’in hangi nüshasını kullandığı bilinmediğinden; yapmış olduğu değerlendirmenin doğruluğu ve yanlışlığı hakkında kesin bir şekilde görüş belirtilmemesi konuya ihtiyatlı yaklaşma açısından daha doğru bir tercih olacaktır.

⁵¹⁹ Abdurrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:II, s.258.

4. Hz. Peygamber Dişi Atı “Feres” Olarak İsimlendirmesi

Hz. Peygamber’in dişi atı “feres” olarak adlandırdığına dair hadis Mervân el-Fezârî > Ebû Hayyân et-Teymî > Ebû Zûr’a > Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak rivayet edilmiş olup hadisin metni şu şekildedir: “Hz. Peygamber atlardan dişi olanını *“feres” olarak adlandırdı* (سمى الأنتى من الخيل : الفرس).⁵²⁰”

Ebû Hâtîm, oğlu tarafından kendisine sorulan bu rivayette Mervân’ın ihtisarda bulunduğunu ve bu hadisin meşhur ve uzunca bir rivayetten ihtisar edildiğini belirtmiştir.⁵²¹ Buradaki problem Mervân’ın aslında hadiste geçmeyen fakat kendi anlayışını yansıtan şekilde hadisi ihtisar edip rivayet etmesidir. Ebû Hâtîm’in ifadelerine göre Mervân ihtisar ederek rivayet ettiği hadisin manası, uzun bir şekilde rivayet edilen meşhur hadisin şu cümlesinden çıkarmaktadır: “[Kıyamet gününde] boynunda o atı taşıyarak gelir. (يحملها على رقبتها)⁵²²” Mervân’a göre burada Hz. Peygamber “feres”e dönen zamir için normalde “hu” zamiri kullanması gerekirken müennese ait zamir ifadesi olan “hâ” zahirini kullanmıştır. Buna göre Hz. Peygamber atın dişi olanını “feres” olarak adlandırmıştır.

Görüldüğü üzere Mervân el-Fezârî, hadisteki bazı lafızlardan yola çıkarak kendi anlayışına göre bir mana ortaya koymuş ve bu anlayışı doğrultusunda hadisi ihtisar ederek rivayet etmiştir. Ancak Ebû Hâtîm burada Mervân’ın zikrettiği rivayette ihtisar yaptığını belirterek hadisi illetli saymış ve Mervân’ın uzun hadisten çıkarmış olduğunu mananın hatalı olduğunu ifade etmiştir.

⁵²⁰ Hadisin ihtisarlı bir şekilde rivayet edildiği kaynaklar için bkz. Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, y.y., Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye, 1415, s. 171; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Cihad”, 45 (No.2547); İbn Hibban, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:X, s.534; Hâkim, **Müstedrek**, C:II, s.157; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:VI, s.537.

⁵²¹ İbn Ebî Hâtîm, **İlel**, C:III, s.322 (902. Rivayet).

⁵²² Bu kısmın geçtiği herhangi bir rivayete ulaşılammıştır. Rivayetlerde kişinin boynunda taşıdığı ve ها zahirinin döndüğü hayvan “at” olarak değil “koyun” olarak geçmektedir. Ebû Hâtîm’in belirttiği rivayetin uzun bir şekilde nakledildiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe **Musannef**, C:VI, s.525; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XV, s.308; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Cihad ve Siyer”, 187 (No.3073); Müslim, **Sahih-i Müslim**, “İmâre”, 24 (No.1831); Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:X, s.469, 485; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:IV, s.396,397; İbn Hibban, **İhsan fî takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:XI, s.182,184; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:IX, s.172.

5. Eşinin Nafakasını Ödemeyenin Durumu Hakkındaki Rivayet

Eşinin nafakasını ödemeye güç yetiremeyen kişinin durumu hakkında İshak b. Mansur > Hammad b. Seleme > Asım > Ebû Salih > Ebû Hureyre tarikiyle hem merfû olarak hem de Said b. Müseyyeb'ten maktu olarak; “*Eşinin nafakasını ödemeye güç yetiremeyen kişi hakkında: O ikisinin arası ayrılır.* (يفرق بينهما)⁵²³ rivayeti nakledilmiştir.⁵²⁴

İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e yukarıda rivayet hakkında sorduğunda babası, bu rivayette İshak'ın⁵²⁵ yapmış olduğu ihtisarda vehem bulunduğunu ifade etmiştir. Zira bu hadisin aslı Âsım > Ebû Salih > Ebû Hureyre yoluyla gelen şu rivayettir: “[İnfak etmeye] elinin altında bulunan kişilerden başla. [Yoksa] eşin ya nafakamı ver ya da beni boşa der. (إبدأ بمن تعول، تقول إمرأتك : أنفق علي أو طلقني)⁵²⁶ Ebû Hâtim'e göre İshak bu rivayetten anladığını tevil ederek nafakasını ödeyemeyen erkeğin eşinden ayrılacağını ifade eden rivayeti ihtisarlı bir şekilde rivayet etmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre İshak, ihtisar ettiği rivayetten kendi anlayışına göre bir tevil yapmış ve rivayeti de teviline uygun olarak ihtisar etmiştir. İshak'ın tevil ederek yapmış olduğu ihtisarı, Ebû Hâtim hatalı olarak kabul etmiş ve illetli saymıştır. Ayrıca rivayetin ihtisarsız haline bakıldığında ise İshak'ın ihtisarlı rivayeti hadisten çıkan manayı değiştirmekte olduğu görülmektedir.

⁵²³ Eşlerin arasının ayrılacağını ifade eden rivayetler için bkz. Buhârî, **el-Edebü'l-Müfred**, s. 103 (No.196); Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, II, s.281; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 188; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:IV, s.96; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:IX, s.102; Beyhakî, **Şuabu'l-iman**, C:X, s.95; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XXIV, s.289.

⁵²⁴ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.111 (1293. Rivayet).

⁵²⁵ Ebû Abdır Rahman İshak b. Mansûr es-Selûlî (v.205/821) hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. Yahya b. Mâin İshâk için leyse bihi be's şeklinde değerlendirmede bulunmuş, İclî ise onun hakkında sika hükmü vermiştir. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845), **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:VI, s.372; Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C:I, s.403; İclî, **Sikât.** C:I, s.220; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-tâdil**, sC:II, s.234; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl**, C:II, s.478.

⁵²⁶ Rivayetin bu şekilde nakledildiği yerler için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, **Müsned**, C. I-II, s. 266; Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:VII, s.96; Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, **Sünenü Said b. Mansur**, I-II, Thk. Habiburrahman el-A'zamî, Bombay, Dâru's-Selefiyye, 1403/1982, C:II, s.82; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:IV, s.169; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:IV, s.455; Beyhakî, **Sünen-i Beyhakî**, C:VII, s.773.

6. Hz. Peygamber'in Töhmüt Altında Olan Kişiyi Hapsetmesi Hakkındaki Rivayet

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) töhmüt altında olan bir kişiyi hapsettirdiğine dair İbnu'l-Mübarek > Ma'mer > Behz b. Hakim > Babası > Dedesi > tarikiyle rivayet edilen “*Nebi (a.s.) töhmüt altında olan bir kişiyi hapsetti. (أن النبي حبس في تهمة)*”⁵²⁷ hadisini İbn Ebî Hâtim babası Ebû Hâtim'e sormuştur.⁵²⁸

Ebû Hâtim ise kendisine sorulan bu rivayette Ma'mer'in ihtisarda bulunduğunu ifade etmiştir. Ma'mer'in ihtisarının doğru ya da yanlış olduğuna değinmeyen Ebû Hâtim, ihtisar edilen bu rivayetin hangi rivayetten kısaltıldığını da ifade ederek İbn Uleyye > Behz b. Hakîm > Babası > Dedesi tarikiyle nakledilen şu hadisi zikretmiştir: “*Rasulullah bizim ailemizin yanına geldi ve ona; ‘Kardeşlerimiz niçin hapsedildi’ diye sordular. Bunun üzerine [Hz. Peygamber] ‘Onların kardeşlerini serbest bırakın’ buyurdular.*”⁵²⁹

Yukarıda verilen bilgilerden görüldüğü üzere Ma'mer nisbeten uzun sayılacak bir rivayetten “töhmüt altında olan kişinin hapsedilmesi” hükmünü çıkarmış ve buna uygun bir şekilde uzun hadisi ihtisar ederek nakletmiştir. Ebû Hâtim ise ihtisarlı rivayete yalnızca işaret etmekle iktifa etmiştir.

⁵²⁷ Ebû Hatim'in ifade ettiği şekilde ihtisarlı hadisin geçtiği kaynaklar için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:VIII, s.306; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Akdiye”, 30 (No.3630); Nesâî, **Sünen**, “Kat'u's-Sârik”, 2 (No.4875); Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:VII, s.8; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 351; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XIX, s.414; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:I, s.55; İbn Adî, **el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl**, C:II, s.252; İbnu'l-Mukri', **el-Mu'cem**, s. 259; Muhammed el-Muhallîs, **Muhliyyât**, C:III, s.222; Hâkim en-Nisâbü'rî, **Müstedrek**, C:IV, s.114; İbn Asâkîr, **Tarihu Dimaşk**, C:LIII, 367; Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzâr**, C:XIV, s.398; Ukaylî, **Duafâu'l-kebir**, C:I, s.52.

⁵²⁸ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.277-278 (1421. Rivayet).

⁵²⁹ Ebû Hâtim'in naklettiği rivayetin bu metinle geçtiği bir kaynağa ulaşılammıştır. Fakat İbn Uleyye tarihi ile nakledilen rivayetler mevcuttur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXIII, s.240-241; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Akdiye”, 29; Tirmîzî, **el-İlelü'l-kebîr**, s. 223; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XIX, s.414.

B. Hata Kavramıyla İletli Sayılan Rivayetler

1. İhramlı ve Oruçlu İken Hacamat Olma Hakkındaki Rivayet

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e ve Ebû Zür'a'ya, Ubeyd b. İshak > Kays b. er-Rebî' > Mansur > Mücahid > İbn-i Abbas tarikiyle merfû olarak gelen “*Nebî (s.a.s) oruçlu ve ihramlyken hacamat oldu*” rivayetini sorduğunda Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a bu rivayetin hatalı olduğunu söylemişlerdir. Doğru olan rivayetin ... Mansur > Mücahid tarikiyle gelen “*Rasulullah'ın ayağı ağrıdığında, ihramlyken (ayağını) hacamat etti. (وُثِّيتَ رَجُلٌ رَسُولُ اللَّهِ، فَحَجَمَهَا وَهُوَ مُحْرَمٌ)*” şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir.⁵³⁰

Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın ifadelerine göre ilk rivayetteki “*Rasulullah oruçlu iken*” lafzı hatalıdır. Doğru olan rivayette sadece Rasulullah'ın ihramlı olduğunu belirtmişlerdir. Buradan hareketle hatanın “*Oruçlu iken (وهو صائم)*” ifadesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵³¹

2. Kocası Ölen Eşin Üç Gün İddet Beklemesi Hakkındaki Rivayet

Muhammed b. Talha > Hakem > Abdullah b. Şeddâd > Esma bt. Umeys tarikiyle rivayet edilen “*Cafer b. Ebî Talib şehit olduğunda Rasulullah bana üç gün*

⁵³⁰ İbn Ebi Hâtim, **İlel**, C:III, s.22 (663. Rivayet). Rivayetin bu şekilde nakledildiği başka bir kaynağa ulaşılamamıştır. “Rasulullah ihramlı iken hacamat oldu” ve “Oruçlu iken hacamat oldu” şeklinde farklı rivayetler mevcuttur. Bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Savm”, 32 (No. 1938).

⁵³¹ Ebû Hatim ve Ebû Zür'a'ya sorulan bu rivayeti İbn Abdilhâdi de değerlendirmiş ve hadisin İbn Abbas'tan metin yönünden dört farklı vecihten rivayet edildiğini belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel'den naklettiği bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel de İbn Abbas'tan gelen “Rasulullah ihramlı ve oruçlu iken hacamat oldu” hadisinde “oruçlu iken” ifadesinin olmadığını belirtmektedir. Bkz. İbn Abdülhâdi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdi es-Sâlihî ed-Dımaşkî (v. 744/1343), **Tenkîhu't-tahkik fi ehâdisi't-ta'lik**, I-V, Thk. Sami b. Muhammed b. Câdullah, Abdülaziz b. Nâsir el-Habânî, Riyad, Advâu's-selef, 1428/2007, C:III, s.273.

*yas tutmamı ve sonrasında dilediğimi yapmamı emretti*⁵³² hadisini İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim'e sormuştur.⁵³³

Kocası vefat eden kadının iddeti 4 ay 10 gün olarak Kur'an ayetiyle⁵³⁴ sabit olan bu süre, kocası ölen Esmâ'ya üç gün yas tutmasının yeterli olacağını ifade eden yukarıdaki rivayetle bir çelişki arz etmektedir. Bundan dolayı Ebû Hâtim öncelikle bu çelişkiyi gidermek adına yapılan iki türlü yorumu nakletmiştir. Birinci görüşe göre hadisi rivayet eden kişi Esmâ bt. Umeys olmayıp hadisin rivayetinde Muhammed b. Talha tarafından bir hata meydana gelmiştir. İkinci görüşe göre ise bu olay iddet ayeti inmeden önce vaki olmuştur. Ebû Hâtim ise bu görüşleri naklettikten sonra, rivayetteki kadının Esmâ bt. Umeys'ten başka biri olduğunu ve Cafer b. Ebî Talib'in karısı olmayıp akrabalık yönünden bir yakını olmasının daha isabetli olacağını belirtmiştir.⁵³⁵ Bu sonucu Rasulullah'tan gelen *"Hiçbir kadın bir kimsenin ölümüne üç günden fazla yas tutamaz ancak kocasının ölümü hariç"* hadisinden çıkarmaktadır. Zira rivayetteki kadın Esmâ olsaydı üç günden fazla yas tutması gerekecekti. Bu sebeple Ebû Hâtim rivayetteki kadının farklı bir kişi olduğunu ve Cafer'e akrabalık yönünden bir bağının olması sebebiyle de üç günlük yas tuttuğunu açıklamaktadır.

Görüldüğü üzere hatalı rivayet edilen hadisten çıkan hüküm bir kadının kocasının ölümü sebebiyle üç günlük yas tutması ve sonrasında dilediğini yapabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu da üzerinde görüş birliği meydana gelmiş olan kocanın vefatı sebebiyle beklenilmesi gereken iddet süresinin 4 ay 10 gün oluşuna tezat teşkil etmektedir. Ebû Hâtim'in hatalı olduğunu belirterek iletlenirdiği bu rivayet görüldüğü üzere metinden çıkan hükmü etkilemektedir.

⁵³² Rivayetin geçtiği yerler için bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:IV, s.30; Ali b. el-Ca'd, **Müsnedü İbnu'l-Ca'd**, s. 398; Ahmed b. Hanbel, **Müsned** C:XLV, s.459; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XXVI, s.139; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:VII, s.475; Ebû Nuaym, **Târihu İsbehân**, C:I, s.228; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen**, C:XI, s.221.

⁵³³ Ahmed b. Hanbel bu rivayet için delil olarak alınmayan şâz hadis şeklinde hüküm vermiş ve bu hadisi illetli saymıştır. Bkz. İbrahim Nehhas, **el-Câmiu li-ulûmi'l-İmam Ahmed**, C:XV, s.81. İbn Receb el-Hanbelî de bu rivayetin metin yönünden şâz olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, C:II, s.264.

⁵³⁴ "İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler." Bakara 2/234

⁵³⁵ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:IV, s.141 (1318. Rivayet).

Bu rivayeti mensuh olması sebebiyle illetli sayan âlimler de olmuştur.⁵³⁶ Bu rivayetin hata sebebiyle illetli rivayetler kısmında zikredilmesinin sebebi Ebû Hâtîm'in doğrudan neshi sebep olarak göstermeyip rivayetteki hatalara dikkat çekmesi sebebiyle olmuştur.

3. “Biz Rasulullah Döneminde Dedeye Mirasçı Olurduk” Rivayeti

Ebû Zûr'a'ya, Kabîsa > es-Sevrî > Zeyd b. Eslem > İyad b. Abdillâh > Ebû Saîd tarikiyle gelen “*Biz Rasulullah döneminde [dedeye] mirasçı olurduk.* (كنا نورثه)”⁵³⁷ rivayeti sorulduğunda, isnadda bulunan Kabîsa'nın hadisin metninde hata ettiğini,⁵³⁸ doğru olan metnin ise şu şekilde olduğunu ifade etmiştir: “*Biz Rasulullah (s.a.s) döneminde iken fıtır sadakası verirdik.* (كنا نؤدي صدقة الفطر)”⁵³⁹

Ebû Zûr'a'nın ifade ettiğine göre Kabîsa⁵⁴⁰, bu rivayetin metninde “*Fıtır sadakası verirdik*” lafzını söylemesi gerekirken hata ederek “[*Dedeye*] mirasçı

⁵³⁶ Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (v. 581/1185), **er-Ravdu'l-unuf fî şerhi's-sîrati'n-nebeviyye li-İbn Hişam**, I-VII, Thk. Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000, C:V, s.266. İbn Hacer, bu rivayet için mensuh hükmünü verenlerin, delillerin yetersiz oluşu sebebiyle hatalı hüküm verdiklerini belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, C:IX, s.487.

⁵³⁷ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:VI, s.259; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:II, s.346; İbn Asâkîr, **Tarihu Dimaşk**, C:XLIII, s.16; Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, C:IV, s.227.

⁵³⁸ Bu rivayeti değerlendiren Müslim de, Kabîsa'nın “fıtır sadakası” verirdik şeklinde rivayet etmesi gerekirken tashif yaparak “dedeye mirasçı olurduk” şeklinde hadisi rivayet ettiğini belirtmiştir. Bkz. Müslim, **Temyiz**, s. 190. Aynı şekilde Bezzâr ve İbn Recep el-Hanbelî de bu rivayet hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlar ve Kabîsa'nın metinde hata yaptığı sonucuna ulaşmışlardır. Bkz. İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, C:I, s.117; el-Heysemî, Ebû'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman, **Keşfu'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr**, I-IV, Thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1399/1979, C:II, s.142.

⁵³⁹ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVIII, s.229; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, “Zekat”, 71; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:II, s.41; C:IX, 66; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C. I-XIII, C:IV, s.277,290.

⁵⁴⁰ Ebû Âmir Kabîsa b. Ukbe b. Muhamed es-Suvâî (v.215/830), Süfyan es-Sevrî, Hammad b. Zeyd, Malik b. Enes ve Mis'ar gibi önemli âlimlerden hadis işitmiş ve kendisinden de İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Kabîsa'nın hakkında değerlendirme yapan âlimler genel olarak onun sika olduğunu ve hıfzının kuvvetli olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel gibi bazı muhaddisler onun küçükken hadis işitmesinden dolayı Sevrî'den rivayet ettiği hadislerde problemler olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. İclî, **Ma'rifetu's-sikât**, A C:II, s.215; Ka'bî, **Kabûlu'l-ahbâr**, C:II, s.136; İbn Ebî Hâtîm, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:VII, s.126; Hatib el-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, C:XIV, s.493; el-Mizzî, **Tehzibu'l-Kemâl**, C:XXIV, s.481-486; Zehebî, **Mizânü'l-ittidâl**, C:III, s.383; Zehebî, **Tezkiratu'l-huffaz**, C:I, s.373-374; Zehebî, **Siyer**, C:X, s.130-135.

olurduk” şeklinde olan rivayeti nakletmiştir.⁵⁴¹ Bu şekilde nakledilmesi de dedeye mirasçı olunacağı hükmünün çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu anlamda hadiste meydana gelen illet rivayetten çıkan anlama ve hükme tesir etmiştir.

C. Nesh Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

1. “Su Sudandır” Rivayeti

Ebû Hâtım, “*Su sudandan dolaydır (Gusul, cinsel ilişkide boşalmadan dolayı gerekir)*”⁵⁴² rivayetini hem Ubey b. Ka’b hem de Ebû Said el-Hudri tarikiyle rivayet etmiş ardından bu rivayetin, Sehl b. Sa’d > Ubey b. Ka’b tarikiyle gelen hadisle nesh edildiğini ifade etmiştir.⁵⁴³

Ebû Hâtım’ın Sehl b. Sa’d > Ubey b. Ka’b tarikiyle nakledilen ve nesh ettiğini ifade eden rivayet şu şekildedir: “*Su sudandır fetvası Rasulullah’ın İslam’ın ilk yıllarında kılmış olduğu bir ruhsattı. Daha sonra [cinsel ilişki için] gusledilmesini emretti.*”⁵⁴⁴

Görüldüğü üzere Ebû Hâtım’ın ilk olarak zikretmiş olduğu “*Su sudandır*” rivayeti İslam’ın ilk yıllarında kılınan bir ruhsat olup daha sonraları Rasulullah’ın ikinci uygulamasıyla nesh edilmiştir. Ebû Hâtım de burada ilk hadisin nesh olduğunu ve hükmünün geçersiz olduğunu belirtmiştir.

⁵⁴¹ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:IV, s.559 (1641. Rivayet).

⁵⁴² Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:I, s.250; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XVII, s.343,410; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Hayz”, 21 (No.80-81); Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Teyemmüm”, 111 (No.607); Ebû Ya’lâ, **Müsned**, C:II, s.432; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.117; Serrâc, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî, **Hadisu’s-Serrâc**, I-IV, Thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâse b. Ramazan, el-Fârûku’l-Hadisiyye, 1425/2004, C:II, s.332; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:III, s.82; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.54; İbn Hibban, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:III, s.443; Beyhakî, **Sünenü’l-kübrâ**, C:I, s.258.

⁵⁴³ İbn Ebî Hâtım, **İlel**, C:I, s.572 (114. Rivayet).

⁵⁴⁴ Bu rivayetin geçtiği yerler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:XXXV, s.27; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Taharet”, 81 (No.214); Tirmîzî, **Câmiu’t-Tirmîzî**, “Taharet”, 81 (No.110); İbnu’l-Cârûd, **el-Müntekâ** s. 33; İbn Huzeyme, **Sahih-i İbn Huzeyme**, C:I, s.112; Tahâvî, **Şerhu Meâni’l-âsâr**, C:I, s.57; Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâfi el-Binkesî, **Müsnedü’s-Şâfi**, C. I-III, Thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Medine, Mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1414/1994, C:III, s.315; İbn Hibbân, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:III, s.447; İbn Şahin, **Nâsihu’l-hadis ve mensûhihi**, s. 45.

2. Tatbîk Rivayeti

İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim'in Abdullah b. Mesud'dan rivayet edilen "tatbik"⁵⁴⁵ hadisinin mensuh olduğunu işitmiştir. ⁵⁴⁶ Ebû Hâtim'in ifadelerine göre tatbik hadisi İbn İdris > Asım b. Küleyb > Abdurrahman b. Esved > Alkame > Abdullah b. Mesud tarikiyle gelen ve Sa'd b. Kays'ın ifadelerinin de yer aldığı şu rivayetle nesh olmuştur: "[Abdullah b. Mesud]: *Nebi (s.a.v.) tatbik yaptı dedi. Bu haber Sa'd b. Kays'a ulaştırılınca şöyle dedi: Kardeşim doğru söyledi. Biz de [tatbik] yapıyorduk. Sonra [rükûda ellerimizi dizlerimize koymak] emredildi.*"⁵⁴⁷

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim, İbn Mesud'dan gelen rükû sırasında elleri tatbik yapmayla ilgili uygulamanın Sa'd b. Kays'ın yukarıda verilen ifadeleriyle nesh olduğunu söylemektedir. Böylece ilk rivayet mensuh ikinci rivayette de nâsih durumda olmuş ve rükû sırasında elleri tatbik yapma uygulamasının hükmü ortadan kalkmıştır. İlk rivayetin metninden çıkan hükmün mensuh olmasıyla Ebû Hâtim bu rivayeti illetli olarak değerlendirmiştir.

⁵⁴⁵ Tatbîk: rükûda kişinin ellerini birleştirip dizlerinin arasına koymasıdır. Bu durumda rükûda eller dizlerin üstüne konulmamaktadır. Tatbîk hadisinin rivayet edildiği yerler için bkz. İmam Muhammed, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî, **Âsâr**, C. I-II, Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbad ed-Deken, Lecnetu İhyâi'l-Meârif en-Numaniyye, t.y.; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.158; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:VII, s.42,395; Müslim, **Sahih-i Müslim**, "Mesâcid", 28; Bezzâr, **el-Müsnedü'l-Bezzâr**, C:IV, s.301,355; C:V,58,72; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, C:IX, s.129; İbn Hibban, **İhsan fi takribi Sahih-i İbn Hibbân**, C:V, s.193,195; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:V, 129; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:I, s.229; eş-Şâfi, **Müsnedü's-Şâfi**; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:II, s.118.

⁵⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:II, s.107 (246. Rivayet).

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C:VII, s.83; Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve marifetu'r-ricâl**, C:I, s.371; Buhârî, **Kurratu'l-ayneyn**, 28; Ebû Dâvud, **Sünen**, "Salat", 118 (No.747); Nesâî, **Sünen**, "Tatbik", 118 (No.1031); Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.321; İbnu'l-Cârûd, **el-Müntekâ**, s. 59.

D. Münker Olması Sebebiyle İletli Sayılan Rivayetler

1. Rasulullah'ın Eşini Öptükten Sonra Abdest Almaması Hakkındaki Rivayet

İbn Ebi Hâtim babası Ebû Hâtim'e, Saîd b. Beşîr > Mansur b. Zâdân > Zührî > Ebû Seleme > Aişe isnadıyla nakledilen “*Rasulullah namaza çıkarken [eşini] öper ve abdest almazdı.* (كان النبي يقبل اذا خرج إلى الصلاة ولم يتوضأ)”⁵⁴⁸ rivayetini sormuştur.

Ebû Hâtim kendisine sorulan bu rivayetin Zührî'nin hadislerinden bir aslı olmadığını ve münker olduğunu söylemiştir. Ardından İbn Ebi Hâtim'den babasının söylediklerinden zihninde kalanlara göre doğru olması gereken rivayetin Zührî > Ebû Seleme > Aişe isnadıyla gelen “*Rasulullah oruçlu iken [eşlerini] öperdi.* (كان يقبل وهو صائم)”⁵⁴⁹ rivayeti olması gerektiğini ifade etmiştir.

⁵⁴⁸ Bu rivayetin bu isnadla nakledildiği yerler için bkz. Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:IV, s.343; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:I, s.245; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IV, s.461; Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, **Telhîsu'l-müteşâbih fi'r-resm**, I-II, Thk. Sükeyne eş-Şihâbî, Dımaşk, Tallâs, 1985, C:I, s.546. Ayrıca bu rivayetin farklı isnadlar nakledildiği yerler için bkz. İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, C:I, s.48; Ahmed b. Hanbel, **Müsneid**, C:XLII, s.497; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Taharet”, 69; Ebû Dâvud, **es-Sünen**, “Taharet”, 67; Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, “Taharet”, 63; Taberânî, **Mu'cemu'l-evsat**, C:IV, s.136; C:V, 66; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:I, s.376; Beyhakî, **Sünenü'l-kübrâ**, C:I, s.200; İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, C:XXI, s.174.

⁵⁴⁹ Bu rivayetin aynı isnadla nakledildiği yerler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:IV, s.183; Ahmed b. Hanbel, **Müsneid**, C:XLII, s.107, 391; Dârekutnî, **el-İlelü'l-vâride**, C:XV, s.142. Ayrıca bu rivayetin farklı tariklerle nakledildiği yerler için bkz. Tayâlisî, **Müsneid**, C:III, s.115, 126; E Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Musannef**, C:IV, s.182, 187; Ahmed b. Hanbel, **Müsneid**, C:XLII, s.379; C:XLIII, 260, 316, 413; Dârimî, **Sünen**, “Sıyâm”, 21; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Sıyâm”, 12; İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, “Sıyâm”, 19; Bezzâr, **el-Müsneidü'l-Bezzâr**, C:XVIII, s.118, 238; Nesâî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, C:III, s.294, 295, 298, 302; Ebû Ya'lâ, **Müsneid**, C:VIII, s.150; Tûsî, **Muhtasarü'l-ahkam**, C:III, s.374; Ebû Avâne, **Müstahrec**, C:II, s.209; Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-âsâr**, C:II, s.92; Taberânî, **Mu'cemu'l-kebîr**, C:XXIII, s.245; Dârekutnî, **Sünenü'd-Dârekutnî**, C:I, s.247; Beyhakî, **Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr**, C:VI, s.278.

İbn Ebi Hâtim, bu rivayetteki vehemin kimden kaynaklandığı sorduğunda, babası rivayetin râvilerinden olan Saîd b. Beşîr'in⁵⁵⁰ hataya sebep olduğunu söylemiştir.⁵⁵¹

Bu rivayete baktığımızda İbn Ebi Hâtim'in babasına sorduğu ilk hadisteki metnin doğru olmadığı o metnin yerine “*Oruçlu iken öptüğünü*” ifade eden metnin olması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵² Görüldüğü üzere doğru olan metinden çıkan anlam ve sonuç illetli olan rivayette farklı bir hâl almıştır. Bu sebeple metinde meydana gelen illet, rivayetten çıkan anlama ve hükme tesir ettiği görülmektedir.

E. Değerlendirme

Üçüncü Bölüm'de yapılan bu tetkik ve tespitler sonucunda, metin yönünden illetli rivayetlerin hadis ilmi açısından ne ifade ettiği sorusunu cevaplamak önem arz etmektedir. Burada ele alınacak olan bölüm sonu değerlendirmesiyle, illetli rivayetlerin sayısal analizi ve genel bir tahlili yapılacaktır.

Toplamda 2840 rivayet arasında yapılan tarama neticesinde, metin yönünden illetli olduğu düşünülen 68 rivayet tespit edilmiştir. Tespit edilen bu illetli rivayetlerin, metnin lafzına ya da metinden çıkan hükme tesir ettiği saptanmıştır. Metnin sadece

⁵⁵⁰ Ebû Abdurrahman Said b. Beşîr el-Ezdî (v.170/786), A'meş, Zührî ve Amr b. Dinar gibi âlimlerden hadis işitmiş ve kendisinden de Süfyan b. Uyeyne, Abdurezzak b. Hemmam gibi muhaddisler hadis nakletmişlerdir. Hakkında oldukça farklı değerlendirmelerde bulunulan Saîd b. Beşîr; Süfyan b. Uyeyne, Osman b. Said ed-Darimi tarafından sika olarak sayılmış, Şu'be, Ebû Hatim ve Ebû Zür'a gibi âlimler tarafından da saduk olarak nitelendirilmiştir. Hakkında zikredilen bu tâdil ifadelerinin yanı sıra onu cerh eden âlimler de bulunmaktadır. Bu âlimlerden Abdurrahman b. Mehdî, ondan hadis rivayet etmeyi terk etmiş, Yahya b. Maîn onun hakkında leyse bi şey hükmünü vermiş, Buhârî de Saîd'in hıfz yönünden eleştirildiğini belirtmiştir. İbn Hibban ise onu **el-Mecruhîn** adlı eserinde zikrederek hıfzının oldukça kötü olduğunu belirterek Said'i zabt yönünden cerh etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, C:VII, s.364; Buhârî, **et-Târihu'l-kebîr**, C:III, s.460; Ka'bî, **Kabûlu'l-ahbâr**, C:II, s.244; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-tâdil**, C:IV, s.6-7; İbn Hibban, **el-Mecrûhîn**, C:I, s.400-401; İbn Adî, **el-Kâmil**, C:IV, s.412-422; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, **el-Müttefik ve'l-müfterik**, C:II, s.1076-1077; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, C:X, s.348-352; İbn Hacer, **Tehzîbu't-tehzîb**, C:IV, s.8-10.

⁵⁵¹ İbn Ebî Hâtim, **İlel**, C:I, s.565 (108. Rivayet).

⁵⁵² Dârekutnî de bu hadis hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur ve o da aynı şekilde ilk rivayetin metninde veheme düşüldüğünü ifade ederek bu anlamda Ebû Hâtim'in değerlendirmesiyle muvafakat etmiştir. Bkz. Dârekutnî, **el-İlelü'l-vâride**, C:XV, s.142-144.

lafzını etkileyen 56 rivayet tespit edilmiş, 12 rivayetin de metinden çıkan hükme etki ettiği görülmüştür.

Görüldüğü üzere metni illetli rivayetler için en çok hata kavramı kullanılmıştır. Bu anlamda hem râvilerin düşmüş olduğu problemler hem de metinde ortaya çıkan problemler hata kavramıyla isimlendirilmiş ve bu şekilde rivayetlerin illetli olduğuna dair hüküm verilmiştir.

el-İlel'de illetli rivayetlerin belirtilmesi için kullanılmış olan; hata, vehem ve tashif kavramlarının kullanımı incelendiğinde ise benzer şekilde ele alındıkları görülmüştür. Lafızlarda yapılan hatalar, metindeki kişilerin isimlerinde meydana gelen hatalar ve metinlerin birbirine karışması gibi illet sebepleri, herhangi bir farklılık gözetilmeksizin söz konusu kavramlarla istimal edildiği saptanmıştır.

Tespit edilen metin yönünden illetli rivayetler, müellif tarafından farklı kavramlar kullanılarak ve illet sebepleri belirtilerek ortaya konulmuştur. Buna göre metni illetli rivayetlerin 22 tanesi "hata", 9 tanesi "ziyade", 7 tanesi "vehem", 7 tanesi "şâz", 6 tanesi "ihtisar", 5 tanesi "idrac", 5 tanesi "münker", 4 tanesi "tashif", 2 tanesi "nesh" ve 1 tanesi de "ıztırab" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Eserde illetli rivayetlerin değerlendirilmesi oldukça muhtasar şekilde yapılmasına rağmen kimi zaman müellifin illet tespit metoduna işaret eden bilgilere rastlanılmıştır. Bu bilgilere göre çoğunukla Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın, birçok tarihi bir araya getirip birbirleriyle muâraza ederek, bazı tarihi bilgilerden yararlanarak, daha sahih olan rivayeti bularak ve kendilerinden önce değerlendirmede bulunan âlimlerin görüşlerinden faydalanarak illet tespiti yaptıkları görülmüştür.

İlel eserlerinde metin yönünden illetli olduğu tespit edilen rivayetlerin bazısında illetin kaynaklandığı kişi belirtilmiş kimi rivayetler de ise illetin kaynaklandığı kişiye değinilmeden doğrudan değerlendirmede bulunulmuştur. Buna göre İbn Ebî Hâtim tarafından değerlendirilmesi yapılan 45 rivayette illetin kimden kaynakladığı belirtilmişken, 25 rivayetin değerlendirmesinde ise illetin kimden kaynaklandığına dair bir ifadede bulunulmamıştır.

İlletin kendisinden kaynaklandığı belirtilen râviler üzerinden yapılan bir araştırma neticesinde; 18 râvinin sika olduğu, 7 râvinin de sadûk olduğu görülmüştür. Bununla beraber ise sadece 3 râvinin zayıf olduğu saptanmıştır. Bu verilere göre **el-İlel**'de makbul addedilen râvilerin sebep olmuş olduğu metni illetli rivayetlerin incelendiği belirtilmelidir. Bunun yanında az da olsa zayıf râvilerin sebep olduğu illetli rivayetlerin **el-İlel**'de değerlendirildiği görülmüştür.

Üçüncü Bölüm'de rivayetler ele alınırken; illetli rivayetleri tespit eden kişilerin ekseriyetle Ebu Hâtım ile Ebû Zür'a oldukları görülmektedir. **el-İlel** eseri İbn Ebî Hâtım'e nispet edilmiş olsa da içindeki rivayetlerin değerlendirmelerinde kendi görüşlerinden ziyade babası Ebû Hâtım ve hocası Ebu Zür'a'nın değerlendirmelerini aktardığı görülmektedir. Bu anlamda metin yönünden illetli rivayetlerin 48 tanesi tek başına Ebû Hâtım'in vermiş olduğu hükümlerle tespit edilmiş, 17 tanesi ise yalnızca Ebu Zür'a'nın vermiş olduğu hükümler ile değerlendirilmiştir. Bununla beraber Ebu Hâtım ile Ebû Zür'a; 5 rivayet hakkında beraber görüş bildirmişlerdir. Ebu Hâtım ve Ebu Zür'a dışında yalnızca 2 rivayetin değerlendirmesinde farklı kişilerin görüşlerine başvurulmuştur. Bu anlamda metin yönünden illetli rivayetlerin değerlendirilmesinde İbn Ebî Hâtım'in görüş belirttiğine rastlanılmamıştır.

Tespit edilen metin yönünden illetli rivayetlerin yapılan tahrir araştırması, bu rivayetlerin muteber hadis kaynaklarındaki dağılımına da ışık tutmaktadır. Bu anlamda ele alınan 68 rivayetin tahririne dair dijital ortamda yapılan bir tetkikte, 28 illetli rivayetin metninin, hicrî III-V. Asırda tasnif edilen rivâyetü'l-hadis eserlerinde yer aldığına rastlanılmamıştır. Bu durum 28 rivayete ait illetli metnin, hadis musannifleri tarafından bilindiğine ve tanındığına kısmen işaret etmektedir.

40 rivayet ise; rivâyetü'l-hadis eserlerinde tespit edilmiştir. Bu şekilde hadis kaynaklarında yer verilen metin yönünden illetli rivayetler, kimi zaman doğru olduğu düşünülerek eserlere alınmış kimi zaman ise rivayetteki problem zikredilmek suretiyle eserlerde yer almıştır. Kaynaklarda yer alan 14 rivayetin iletine dikkat çekilerek rivayet edildiği görülmüştür. Özellikle Tirmîzî, Bezzâr ve Nesâî gibi illetli rivayetleri eserlerinde zikreden müellifler, **el-İlel**'de metin yönünden illetli sayılan rivayetleri de

kendi eserlerinde illeti belirterek rivayet etmişlerdir. Bunun yanında 26 rivayet ise illetli olduğuna dair bir ifade zikredilmeksizin hadis kaynaklarında yer aldığı tespit edilmiştir.

İhtisar sebebiyle metinleri illetli sayılan 6 rivayetin tahriri yapıldığında, bu rivayetlerin hadis ilmi açısından farklı sonuçlara ulaştırdığı ifade edilmelidir. Dikkat çekici olan husus ihtisar sebebiyle illetli sayılan 6 rivayetin; 5 tanesinin birçok kaynakta yer almasıdır. Nitekim bu 6 rivayet Ebu Hâtim ve Ebu Zûr'a tarafından illetli olarak görülmekte fakat bu rivayetleri eserlerinde zikreden musannifler ihtisarlı rivayeti kendi şartlarına göre uygun görmektedirler. İbn Ebî Hâtim'in ihtisar sebebiyle illetli saydığı rivayetler Kütüb-i Tis'a içerisinde; Ahmed b. Hanbel'in **Müsned**'inde, Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Mâce ve Nesâî'nin **Sünen**'lerinde yer almaktadır. Bu eserler dışında; Ebu Dâvud et-Tayâlisî'nin **Müsned**'inde, Abdürrezzak'ın **Musannef**'inde, Nesâî'nin **Sünenü'l-Kübrâ**'sında, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ın **Sahih**'lerinde, Dârekutnî'nin **Sünen**'inde, Taberânî'nin **Mu'cemleri**'nde, Hâkim'in **Müstedrek**'inde ve Beyhakî'nin **Sünenü'l-kübrâ**'sında da bu rivayetler bulunmaktadır. Bu durum; **el-İlel**'de geçen ihtisar sebebiyle illetli sayılan rivayetlerin farklı müellifler tarafından illetli olarak algılanmadığını göstermektedir. Ayrıca mana ile rivayet meselesinin bir parçası olan ihtisar, İkinci Bölüm'de açıklandığı üzere âlimler arasında tartışmalı bir konudur. Bu anlamda İbn Ebî Hâtim'in eserinde bu tür rivayetlerin illetli addedilmesi, rivayetlerin mana ile cevazına ya da ihtisar ile rivayetine karşı temkinli davrandıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Birden fazla manaya gelen illet kelimesi, hadis ilminde kullanıldığında görünüşte sağlam olup bünyesinde gizli ve kapalı bir problemin bulunduğu hadisler için kullanılmaktadır. Bu anlamda sözlük anlamından yola çıkılarak bu mananın hangi terimle karşılanacağı, âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Sonuç olarak muhaddislerin çoğunluğu “ma‘lûl” ve “muall” kavramlarının illetin sözlük ve ıstılâhî anlamlarını karşıladığını ifade etmişlerdir.

İleti ıstılâhî olarak tarif eden hadis usulcûleri, onun gizli, kapalı ve hadisin sıhhatine etki eden bir sebep olması gerektiğini belirtmişler ve bu tür rivayetlerin sika râvilerin hadislerinde bulunduğunu da ifade etmişlerdir. İlel eserleri incelendiğinde ise bu tanıma uymayan birçok rivayet tespit edilmiş ve ilk dönem ilel eserlerinde ele alınan illet kavramının, her türlü hatayı ve problemi içeren, bunun yanında amel edilmeye engel olan zayıf rivayetleri belirten umumî bir manasının olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca illetin zayıf râvilerin rivayetlerinde de bulunduğu saptanmıştır.

İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel** adlı eseri, bu alanda kaleme alınmış en önemli eserlerden biri olarak sayılmıştır. Kitaptaki rivayetlerin tertibinin daha sistemli oluşu, değerlendirmelerin ve illetlerin açıkça belirtilmesi **el-İlel**’i diğer ilel eserleri arasında öne çıkarmıştır. Ayrıca bu eserde, metin yönünden illetli sayılan rivayetlerin diğer ilel eserlerine göre daha fazla yekûn tuttuğu da tespit edilmiştir.

Metin yönünden illetli rivayetleri barındıran bu eserde, rivayetlerin illetleri belirtilirken illetin sebebine dikkat çekecek bazı kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlar, rivayetlerin metninde meydana gelen illetin sebebine ve türüne işaret etmesi açısından önemlidir. Yapılan tetkikler sonucunda ise metni illetli rivayetler için kullanılan on kavram tespit edilmiştir. Bu kavramlar kullanım sıklığına göre sıralanarak hangi manalara geldiği ortaya konulmuştur. Ayrıca kavramlar tanıtılırken **el-İlel**’deki kullanımla müteahhir dönemdeki tanımların her zaman birbirleriyle uyummadığı saptanmıştır. Özellikle münker ve şâz kavramı müteahhir dönem hadis usulcûleri tarafında oldukça dar anlamda tarif edilmişken, mütekaddim dönemdeki muhaddisler tarafından oldukça geniş bir manada kullanıldığı görülmüştür.

el-İlel'de yapılan taramalar sonucunda metin yönünden illetli sayılan 68 rivayet tespit edilmiştir. Bu sayı ise **el-İlel**'deki toplam 2840 rivayetin %2,39'una tekâbül etmektedir.

Tespit edilen bu illetli rivayetler vasıtasıyla hadis tenkidine dair bazı bulgular elde edilmiştir. Yapılan bu çalışmada, batılı araştırmacıların ve kimi müslüman âlimlerin iddia ettikleri gibi muhaddislerin hadis tenkidi esnasında sadece isnada önem verdikleri, metni göz ardı ettikleri gibi iddialarının doğru olmadığı tespit edilmiştir. Zira isnad tetkiklerine nazaran az bir yekûn tutsa da gerektiği zaman hadislerin metinleri de tenkid faaliyeti içerisinde değerlendirilmiştir. Bununla beraber tezde incelenen rivayetlere bakıldığında, bazı modern dönem araştırmacılarının illel eserlerinde metin/muhteva tenkidi yapıldığı iddiası da isabetli görünmemektedir.⁵⁵³ Nitekim metni illetli rivayetlerin tespitinde isnad tenkidine mukabil olarak sunulan belli başlı kuralları olan bir metin/muhteva tenkidi faaliyetine rastlanılmamıştır. Başka bir ifadeyle, **el-İlel**'de rivayetlerin tetkiki esnasında hiçbir rivayet Kur'an'a, Sünnete ve akla arz edilerek illetli sayılmamıştır. Metni illetli sayılan rivayetler, çoğunlukla doğru olduğu düşünülen başka bir rivayet üzerinden değerlendirilmiştir. Bu anlamda yine farklı isnadlar ve metinlerle karşılaştırılmak suretiyle bir metin tetkiki faaliyeti ortaya konulmuştur. Yalnızca bir rivayette tarihi bilgidен istifade edilerek hadisin metnindeki kişinin yanlış olduğu belirtilmiştir. Bu örnek ise **el-İlel**'de sistematik bir şekilde metin/muhteva tenkidi faaliyetinin olduğunu veyahut izlerinin olduğunu ispatlamaya yetecek düzeyde değildir.

Batılı anlayışın ortaya sunmuş olduğu metin/muhteva tenkidinin varlığı, özel olarak **el-İlel**'de genel olarak ise hadis eserlerinde görülmesi de o dönemdeki muhaddisler için bu durumun gayet tabii olduğu söylenmelidir. Bu sebeple günümüzdeki anlayışlardan yola çıkılarak muhaddislerin hadisin metinlerini göz ardı ettiğini iddia etmek, geçmiş bugünün kabulleriyle yargılamak olacaktır. Ayrıca muhaddislerin en temel amacının hadisin sıhhatini ve zayıflığını ortaya koyup bu rivayetleri bir sonraki nesle sağlam bir şekilde aktarabilmektir. Bundan dolayı

⁵⁵³ Bu iddia için bkz. Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", s. 225-250.

metinlerin mana bakımından eleştirilmesi, yorumlanması ve hüküm çıkarılması gibi konular muhaddislerin öncelikli meselesi olmamıştır.

Tezin Üçüncü Bölümün’de yapılan metni illetli rivayetlerin tespiti, aynı zamanda bu rivayetlerin muteber hadis kaynaklarına nasıl yansıdığını tetkik etmeyi de gerektirmiştir. Her bir rivayetın yapılan tahrici sonunda ulaşılabilirdiği kadarıyla, 28 rivayetın rivâyetu’l-hadis eserlerinde yer almadığı saptanmıştır. Bu durum ise söz konusu illetli rivayetlerin hadis musannifleri tarafından hatalı olarak bilindiğini göstermektedir. Böylece illeti bilinen rivayetler herhangi bir eserde nakledilmemiştir. Ayrıca 28 rivayet dışında kalan illetli hadisler, muteber eserlerde nakledildiğinde çoğunlukla hatasına dikkat çekilmek için nakledilmiştir. Özellikle Tirmizî’nin, Bezzâr’ın ve Nesâî’nin eserlerinde bu tür rivayetleri nakletmeleri genelde illeti belirtmek için olmuştur. Bazı rivayetlerin ise rivayetü’l-hadis kaynaklarında da yer aldığı görülmüştür. Bununla beraber ihtisar sebebiyle illetli sayılan rivayetlerin neredeyse tamamı birçok muteber eserde yer almaktadır. Bunun da ilgili rivayeti eserine alan muhaddislerin mana ile rivayete cevaz verdiklerinden dolayı ihtisarı bir illet olarak görmemelerinden kaynaklandığı söylenmelidir.

Rivayetlerin metin yönünden illetli olmasına sebep olan râvilerin durumları araştırıldığında ise onların hem sika hem de zayıf râvilerden oluştuğu görülmektedir. Bu da illel ilminin yalnızca sika râvilerin rivayetlerini değil zayıf râvilerin de rivayetlerini konu edindiğine bir işarettir. Ayrıca bazı râviler birçok âlim tarafından sika sayılırken Ebu Hâtim ve Ebu Zür’a gibi âlimler tarafından saduk olarak değerlendirilebilmektedir. Bu farklılığın ise Ebu Hâtim ve Ebu Zür’a’nın söz konusu râvinin hatalı rivayetini tespit etmesinden kaynaklanması mümkündür. Çünkü bir râvinin naklettiği rivayetlerin incelenmesi sonuncunda hakkında sika veya zayıf hükmü verildiği de bilinen bir husustur.

Netice olarak bu çalışma, **el-İlel** adlı eserde metin yönünden illetli rivayetlerin bulunduğunu ve söz konusu bu rivayetler de İbn Ebî Hâtim’in **el-İlel**’inde yalnızca isnada odaklanılmadığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber bu çalışmada bazı araştırmacıların iddia ettikleri gibi **el-İlel**’de modern anlamda bir metin/muhteva

tenkidi faaliyetinin bulunmadığı da tespit edilmiştir. Ayrıca **el-İlel**'de metin tenkidi olduğunu iddia eden kişilerin sunmuş olduğu örneklerin de esasında modern anlamda bir metin/muhteva tenkidi olmadığı görülmüştür. Ancak **el-İlel**'de geçen “bu hadis batıldır”, “bu hadis münkerdir” gibi mutlak anlamda ifade edilen değerlendirme cümlelerinin müstakil çalışmalarda ele alınması, İlel eserlerinde metin/muhteva tenkidine dair yeni bulgular elde edilmesine vesile olabilir. Bu anlamda diğer muhaddisler tarafından telif edilen ilel eserlerinde metin yönünden illetli rivayetlerin de daha geniş bir şekilde çalışılması, hadis literatürüne yeni katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman b. Nuveyda' b. Fâlih es-Sülemî:	el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdî'l-hadis -dirase nazariyye tatbikiyye- , Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 2005.
Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî:	Musannef , I-X, Thk. Habiburrahman el-A'zamî, Hindistan, el-Mecclisu'l-İlmî, 1403.
Abdülhamîd Mecîd İsmâil el-Ânî:	İlelü'l-hadis mâhiyetuhâ ve envâuhâ , y.y., 1428/2007.
Abdülmuttalib, Rıfat Fevzî:	İbn Ebî Hâtîm ve eseruhu fî ulûmî'l-hadis , Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, t.y.
Abdüsselam Ebû Semha:	el-Hadîsu'l-münker -dirase nazariyye tatbikiyye- fî kitâbi İlelü'l-hadis li İbn Ebî Hâtîm , Daru'n-Nevâdir, 2016.
Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî:	el-İlel ve marifetu'r-ricâl , I-III, Thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Riyad, Daru'l-Hânî, 1422/2001.
Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî:	Fedâilu's-sahâbe , I-II, Thk. Vasiyyullah Muhammed Abbas, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1403/1983.
Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî:	Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel , I-L, Thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1421/2001.
Akpınar, Ömer Faruk:	Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği- , Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
Ali b. el-Ca'd b. Ubeydu'l-Cevherî el-Bağdâdî:	Müsnedu İbnu'l-Ca'd , Thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Müessesetu Nâdir, 1410/1990.
Ali b. el-Medînî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî:	el-İlel , Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, 1980.
Aliyyu'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî:	Şerhu Şerhi'n-Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser , Thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm, Beyrut, Dâru'l-Erkam, t.y.
Angay, Mehmet:	“Ali b. el-Medînî'nin İlelü'l-hadis ve Ma'rifetu'r-ricâl ve't-târîh adlı eserinin hadis ilmi açısından değerlendirilmesi”, Bursa, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
Arslan, Muhammed:	“Mütekaddimîn ve Müteahhirîn Hadis Alimlerine Göre Münker Hadis”, The Journal of Academic Social Science Studies , No.62, 2017, s. 236-274.

Aslan, Muhammet İkbâl:	“Müslim’in Kitâbü’t-Temyîz’i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi”, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
Âşıkkutlu, Emin:	“Muhalefet”, DİA , C. XXX, İstanbul, 2005, s. 402.
Âşıkkutlu, Emin:	“Mübhem”, TDVİA , C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 436-437.
Âşıkkutlu, Emin:	“Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. 1, No. 32, 2007, s. 5-18.
Atan, Abdullah Hikmet:	“Mana ile hadis rivayeti”, MÜSBE, Doktora Tezi, 1999.
Aydınlı, Abdullah:	Hadis Istılahları Sözlüğü , 7., İstanbul, İFAV, 2013.
Aydınlı, Abdullah:	“İhtisar”, DİA , C. XXI, İstanbul, 2000, s. 572-573.
Aynî, Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed:	Umdetu’l-kârî şerhu Sahihî’l-Buhârî , I-XXV, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsî’l-Arabî, t.y.
A’zamî, Muhammed Mustafa:	Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn , Riyad, Mektebetü’l-Kevser, 1402/1982.
A’zamî, Muhammed Mustafa:	Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi , çev. Muhammed Enes Topgöl, Muhammed İkbâl Aslan, İstanbul, Beka Yayınları, 2017.
Bâzmûl, Ahmed b. Ömer b. Sâlim:	el-Mukterib fi beyâni’l-muztarib , Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
Begavî, Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân:	Mu’cemu’s-sahabe , I-V, Thk. Muhammedu’l-Emîn b. Muhammed el-Ceknî, Kuveyt, Mektebetu Dâru’l-Beyân, 1421/2000.
Begavî, Ebü’l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân:	Şerhu’s-Sünne , I-XV, Thk. Şuayb Arnavut, Züheyr eş-Şâviş, Dimaşk, Mektebetu’l-İslâmî, 1403/1983.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî:	Âdab , Thk. Ebu Abdillâh es-Saîd Mendûh, Beyrut, Müessesetu’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1407/1988.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî:	Delâilu’n-nübüvve , I-VII, Thk. Abdülmütî Kal’acî, y.y, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1988.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî:	Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr , I-XV, Thk. Abdülmütî Emin Kal’acî, Karaçi, Câmiatu’d-Dirâsâtu’l-İslâmiyye, 1412/1991.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî:	Sünen-i Beyhakî , Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Sünenü'l-kübrâ , I-XIII, Thk. Muhammed Abdülkâdiir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Sünenü's-sağîr , I-IV, Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Karaçi, Câmiatu'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, 1410/1989.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Şuabu'l-iman , Thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali:	el-Esmâ ve's-sıfat , I-II, Cidde, Mektebetü's-Sevâdî, 1413/1993.
Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali:	Kitâbu'l-kırâe halfe'l-imâm , Thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî:	el-Müsnedü'l-Bezzâr= el-Bahru'z-zehâr , I-XX, Thk. Mahfûzurrahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhalik eş-Şâfiî, Medine, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/1409.
Bikâî, Burhaneddin İbrahim b. Ömer:	en-Nuketü'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-elfiyye , I-II, Thk. Mâhir Yasin Fahl, Mektebetü'r-Rüşd, 1427/2007.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî:	el-Kırâe halfe'l-imâm , Thk. Fazlurrahman es-Sevrî, Mektebetü's-Selefiyye, 1400/1980.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:	el-Edebü'l-Müfred , Thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:	et-Târihu'l-evsat , I-II, Thk. Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân, Riyad, Daru's-Samî'i, 1998.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:	et-Târihu'l-kebîr , I-VIII, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:	Kurratu'l-ayneyn bi raf'i'l-yedeyn , Thk. Ahmed eş-Şerîf, Kuveyt, Dâru'l-Erkam, 1404/1983.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:	Sahîhu'l-Buharî , I-IX, Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavku'n-Necât, 1422.
Canan, İbrahim:	"Ebû Hâtîm er-Râzî", TDVİA , C. X, İstanbul, 1994, s. 150-151.
Câid, Enes:	"el-Vehm inde ruvâti'l-hadis", Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. II, No 1, 2014, s. 209-234.

Cerrahoğlu, İsmail:	“İbn Ebi Hâtim ve Tefsiri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. XVIII, 1970, s. 35-45.
Cezâirî, Tahir b. Sâlih b. Ahmed es-Sem’ûnî:	Tevcihu’n-nazar ilâ usûli’l-eser , I-II, Thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Halep, Mektebetu’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, 1416.
Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif:	et-Ta’rifât , , Beyrut, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403.
Çakan, İsmail Lütî:	Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları , 7., İstanbul, İFAV, 2015.
Çetin, Abdurrahman:	“Nesih”, DİA , C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 579-581.
Dalgın, Nihat:	“İbn Lehîa”, TDVİA , C. XX, İstanbul, 1999, s. 158-159.
Dârekutnî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi:	el-İlelü’l-vâride fi’l-ehâdisi’n-nebeviyye , I-XI, Thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Silefi, Riyad, Daru Taybe, 1405.
Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi:	Sünenu’d-Dârekutnî , I-V, Thk. Şuayb Arnavut vd., Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1424/2004.
Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl:	Sünen , Thk. İmâd et-Tayyâr, İzzeddin Dalî, Beyrut, Müessesetu’r-Risale Nâşirun, 1438/2017.
Dickinson, Eerick:	The Development of Early Sunnite Hadith Criticism- The Taqdim of Ibn Abî Hâtim el-Râzî , Leiden, Brill, 2001.
Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk:	el-Künâ ve’l-esmâ , I-III, Thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârayâbi, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
Dümeynî, Misfir b. Gurmullah:	Hadis’te Metin Tenkidi Metotları , çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, İstanbul, Kitabevi, t.y.
Düzenli, Muhittin:	Hadislerde Gizli Kusurlar -Şâz ve İlet- , 2. baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016
Düzenli, Muhittin:	“Bir Tenkit Terimi Olarak “Sülûkü’l-Câdde”, İslâm Araştırmaları Dergisi , No 30, 2013, s. 1-23.
Düzenli, Muhittin:	“Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri İbn Ebî Hâtim’in İlel Adlı Eseri Özelinde”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No 29, 2010, s. 225-250.
Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî:	Sîretü İbn-i İshak , Thk. Süheyl Zükâr, Beyrut, Dâru’l-Fıkr, 1398/1978.
Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî:	Kitâbu’l-Fiten , I-II, Thk. Semîr Emin ez-Züheyri, Kahire, Mektebetu’t-Tevhid, 1412.

Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî:	Müstahrec , C. I-V, Thk. Eymen b. Ârif ed-Dîmaşkî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1419/1998.
Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd en-Nisâbûrî:	ez-Ziyâdât alâ Kitâbi'l-Müzenî , Thk. Halid b. Hâyef b. Arîc el-Matîrî, Riyad, Advâu's-selef, 1426/2005.
Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, İbn Ebî Âsım:	el-Âhâd ve'l-mesânî , I-VI, Thk. Basim Faysal Ahmed el-Cevâbira, Riyad, Dâru'r-Râye, 1411/1991.
Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim b. Abdeveyh el-Bağdâdî eş-Şâfiî:	Gaylâniyyat , Thk. Hilmi Kâmil Esad Abdülhâdî, Riyad, Dâru İbnu'l-Cevzî, 1417/1997.
Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî:	Müsned , C. I-IV, Thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Mısır, Dâru Hicr, 1419/1999.
Ebu Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi:	es-Sünen , I-VII, Thk. Ebu Turâb Adil b. Muhammed, Ebu Amr İmaduddin b. Abbas, Beyrut, Dâru't-Ta'sîl, 1436.
Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. Beşîr b. Şeddâd es-Sicistânî:	Risâletu Ebî Dâvud ilâ Ehl-i Mekke ve gayrihim fi vasfi sünenihi , Thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, Dâru'l-Arabiyye, t.y.
Ebu Hayseme Züheyr b. Harb:	Kitabu'l-ilm , Thk. Nasiruddin el-Elbânî, ?, Mektebetu'l-İslâmî, 1403.
Ebu Muhammed Abdülhamid b. Nasr el-Kessî:	el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd , I-II, Thk. Mustafa el-Adevî, Dâru Belensiye, 1423/2002.
Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî:	es-Sîrâtu'n-nebeviyye , I-II, Thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Şirketu't-Tibâa el-Fenniyyetu'l-Müttehîde, t.y.
Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	Ma'rifetu's-sahabe , I-VII, Riyad, Dâru'l-Vatan, 1419/1998.
Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	Sıfatu'l-cenne , I-III, Thk. Ali Rıza Abdullah, Dîmaşk, Dâru'l-Me'mun li't-türâs, t.y.
Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	Hilyetu'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ , I-X, Kâhire, Dâru'l-Fikr, 1416.
Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	Târihu İsbehân , I-II, Thk. Seyyid Kesravî Hasen, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî:	Sünenü Said b. Mansur , I-II, Thk. Habiburrahman el-A'zamî, Bombay, Dâru's-Selefiyye, 1403/1982.
Ebu Reyze, Mahmud:	Advâu ale's-sünneti'l-muhammediyye , 6. baskı, Kâhire, Dâru'l-Meârif, t.y.
Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî:	Meşîhatu İbn Tahmân , Thk. Muhammed Tahir Malik, Dîmaşk, Mecmau'l-Lüğatu'l-Arabiyye, 1403/1983.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî:	et-Tuhûr li'l-Kâsım b. Sellâm , Thk. Meşhur Hasan Mahmud Selman, Cidde, Mektebetu's-Sahâbe, 1414/1994.
Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî:	Müsned , I-XIII, Thk. Hüseyin Selim Esed, Dimaşk, Dâru'l-Me'mun li't-türâs, 1404/1984.
Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî:	Âsâr , Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbad ed-Deken, Lecnetu İhyâi'l-Meârif en-Numaniyye, t.y.
Ebû Zür'a, Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî:	ed-Duafâ li-Ebî Zür'a fî ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berza'î , I-III, Thk. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, Medine, İmâdetu'l-Bahsî'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1402/1982.
Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Tâhir ed-Dânî el-Endelûsî:	el-İmâu ilâ etrâfi ehâdisi kitâbi'l-Muvatta , I-V, Thk. Ebu Abdülbârî Rıza Ebu Şâme el-Cezâirî, Abdülbârî Abdülhamid, Suud-i Arabistan, Mektebetu'l-Maârif, 1424/2003.
Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî:	Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib , Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye, 1415.
Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Nasr b. Muhammed eş-Şeybânî:	Fevâidu İbn Nasr , Thk. Ebu Abdillâh Hamza el-Cezâirî, Medine, Mektebetu Dâru'n-Nasîha, 1428/2007.
Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî el-Kuraşî el-Cürcânî	Târihu Cürcan , Thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî:	el-Avâfî , Thk. Mis'ad es-Sa'denî, y.y., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
Ebu's-Şeyh, Ebu Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân el-Ensârî:	Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ , I-IV, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1412/1992.
Ebu't-Tayyib Takiyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Mekkî el-Hüseynî el-Fâsî:	Şifâu'l-ğarâm bi ahbâri'l-beledi'l-haram , I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî:	Müsnedü's-Serrâc , Thk. İrşâdu'l-hak el-Eserî, Faysalâbâd, İdaretu'l-Ulûmu'l-Eseriyye, 1423/2002.
Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dimaşkî:	Fevâidu Temmâm , I-II, Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefî, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1412.
Efendioğlu, Mehmet:	"Münker", DİA , C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 13-14.
Efendioğlu, Mehmet:	"Nesih", DİA , C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 581-582.
Emîn, Ahmed:	Duha'l-İslâm , Kâhire, Müessesetu Hindâvî, 1433/2012.

Emîn, Ahmed:	Fecru'l-İslâm , Kâhire, Müessesetu Hindâvî, 1433/2012.
Emîr es-San'ânî, Ebu İbrahim Muhammed b. İsmâil b. Salâh b. Muhammed:	Tavzîhu'l-efkar li meâni Tenkîhu'l-enzâr , I-II, Thk. Ebu Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uvayza, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1417.
Ergin, Zeynep:	Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Fasl li'l-vasl el-Müdreç fi'n-nakl adlı eserindeki müdreç hadislerin Kütüb-i Tis'a çerçevesinde değerlendirilmesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
Erul, Bünyamin:	"Tedlis", TDVİA , C. XL, İstanbul, 2011, s. 262-264.
Fahl, Mâhir Yasin:	el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid , I-V, Dâru İbnu'l-Cevzî, 1431.
Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî:	Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr , I-II, Beyrut, Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
Fîruzabâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed:	el-Kâmûsu'l-muhît , Thk. Muhammed Naim el-Urkusûsi., Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1426.
Hâkim el-Kebîr, Ebu Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Nîsâbûrî el-Kerâbisî:	Şiâru Ashâbi'l-hadis , Thk. Subhî es-Samarrâî, Kuveyt, Dâru'l-Hulefâ, t.y.
Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed:	Marifetu Ulûmi'l-hadis , Thk. Ahmed b. Fâris b. es-Sellûm, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424.
Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed:	Müstedrek ale's-Sahihayn , I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî:	el-İrşad fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadîs , I-III, Thk. Muhammed Saîd Ömer İdris, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
Hamza el-İsfehânî:	et-Tenbih ala hudusi't-tashif , Thk. Muhammed Es'ad Talas, Abdul'muîn el-Melûhî, Esma el-Hımsî, Beyrut, Daru Sâdir, 1412.
Hamoud, İbrahim:	"et-Tevâfuk ve'l-ihtilaf beyne'l-vehem ve'l-illeti ve'l-ihtilat", Kalemnâme , C. III, No6, 2018, s. 234-255.
Hâşimî, Sa'dî:	Ebû Zûr'a ve cuhûduhu fi's-sünneti'n-nebeviyye , I-III, Medine, Mektebetu İbn-i Kayyım, 1409/1989.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit:	el-Müttefik ve'l-müfterik , I-III, Thk. Muhammed Sadık Aydın, Dımaşk, Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997.

Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit:	Târihu Medîneti's-Selâm = Târihu Bağdâd , I-XVII, Thk. Beşşâr Avvad Maruf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî , I-II, Thk. Mahmud et-Tahhân, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, t.y.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	Telhîsu'l-müteşâbih fi'r-resm , I-II, Thk. Sükeyne eş-Şehâbî, Dımaşk, Tallâs, 1985.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	el-Fasl li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl , I-II, Thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Riyad, Dâru'l-Hicre, 1418.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	el-Fasl li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl , I-II, Thk. Abdüsseîmî' b. Muhammed el-Enîs, Suud-i Arabistan, Daru İbnu'l-Cevzî, 1418.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye , Thk. Ebu Abdillâh es-Sûrkî, İbrahim Hamdî el-Medenî, Medine, Mektebetu'l-İlmiyye, t.y.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	Muvazzah evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk , I-II, Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1407.
Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit:	Târihu Bağdâd , I-XXIV, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.
Heysemî, Ebu'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman:	Keşfu'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr , I-IV, Thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1399/1979.
Heysemî, Ebu'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman:	Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid , C. I-X, Thk. Hüsâmüddin el-Kudsî, Kahire, Mektebetu'l-Kudsî, 1414/1994.
Humeydî, Ebu Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa b. Abdullah:	Müsnedü'-Humeydî , I-II, Thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dımaşk, Dâru's-Sekâ, 1417/1996.
İtr, Nureddîn:	Lemahâtun mûcize fî usûli ileli'l-hadîs , I.Baskı, Kâhire, Dâru's-Selâm, 1434.
İtr, Nureddîn:	Usûlu'l-cerh ve't-ta'dîl , Dımaşk, Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440/2019.
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî:	el-İstizkâr , I-IX, Thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî:	el-İstîâb fî marifeti'l-ashâb , I-IV, Thk. Muhammed Ali el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî:	et-Temhîd li-mâ fî'l-Muvattai minel'l-meânî ve'l-mesânîd , I-XXVI, Thk. Mustafa b. Ahmed es-Salvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, y.y, y.y, 1387/1967.

İbn Abdülhâdi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdi es-Sâlihî ed-Dımaşkî:	Tenkîhu't-tahkik fî ehâdisi't-ta'îk , I-V, Thk. Sami b. Muhammed b. Câdullah, Abdülaziz b. Nâsır el-Habânî, Riyad, Advâu's-selef, 1428/2007.
İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî:	el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl , Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî:	Tarihu Dımaşk , I-LXXX, Thk. Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
İbn Cemâa, Ebu Abdillah Burhaneddin Muhammed b. İbrahim b. Cemâ'a el-Hamevî:	el-Menhelü'r-revî fî muhtasiri'l-hadisi'n-nebevi , Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dımaşk, Daru'l-Fikr, 1406.
İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr b. Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî:	es-Sünne , I-II, Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, 1400.
İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, İbn Ebî Âsım:	el-Âhâd ve'l-mesânî , I-VI, Thk. Basim Faysal Ahmed el-Cevâbira, Riyad, Dâru'r-Râye, 1411/1991.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	Âdâbu's-Şafiî ve menâkibuhu , Thk. Abdülganî Abdülhâlik, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	el-Merâsîl , Thk. Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî, 2., Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1418/1998.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	İmam eş-Şafiî (Âdabu's-Şafiî ve Menakıbu) , çev. Ömer Çınar, 1., İstanbul, Rihle Kitap, 2021.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm , I-X, Thk. Esad Muhammed et-Tayyib, Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	Zühdü's-semâniyye mine't-tâbiîn , Medine, Mektebetu'd-Dâr, 1408/1988.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	el-Cerh ve't-ta'dîl , I-IX, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, 1. bs, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1371.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	el-İlel , I-VI, Thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî, Riyad, Mektebetu Melik Fehd el-Vataniyye, 1427.
İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi:	Merâsîl , Thk. Şükrullah Nimetullah Kûcânî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1397.
İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâi:	et-Târihu'l-kebîr , I-IV, Thk. Salâh b. Fethî Helel, Kahire, el-Fâruku'l-Hadisiyye, 1424/2004.

İbn Ebî Şeybe, Ebûbekir b. Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osman el-Absî:	Musannef , I-VII, Thk. Yusuf Kemal Hût, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.
İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi:	Musannef , I-XXVI, Thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Dâru'-Kible, 1427/2006.
İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî:	Tabakâtu'l-hanâbile , I-II, Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, y.y., Matbaatu's-Sünnetü'l-Muhammediyye, t.y.
İbn Ebü'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî:	Ahvâl , Thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Mısır, Mektebetu Âli Yasir, 1413.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Tehzîbu't-tehzîb , I-XII, Hindistan, Dairetu'l-Meârifî'n-Nizamiyye, 1326.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe , I-VIII, Thk. Adil Ahmed Abdülmecud, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	en-Nuket alâ Kitabi İbni's-Salâh , I-II, Thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, Medine, İmâdetu'l-Bahsî ve'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	et-Telhîsu'l-habîr , I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1989.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Nüzhetü'n-nazar , Thk. Nuredin İtr, Dımaşk, Matbaatu's-Sabah, 1421.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Takrîbu't-Tehzîb , Thk. Muhammed Avvame, 3., Halep, Dâru'r-Reşid, 1411.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî:	Fethu'l-bârî şerhu Sahih-i'l-Buhârî , I-XIII, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Muhibbuddin el-Hatîb, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1379.
İbn Hibban, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Teymî el-Büstî:	el-Mecrûhîn , I-II, Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, Riyad, Dâru's-Samî'î, 1420/2000.
İbn Hibban, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Teymî el-Büstî:	es-Sikât , I-IX, Thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarâbad ed-Deken, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî:	İhsan fî takrîbi Sahih-i İbn Hibbân , I-XVIII, Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1408/1988.
İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî:	Sahih-i İbn Huzeyme , I-IV, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, t.y.
İbn Kâni', Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk b. Vâsık el-Bağdâdî.	Mu'cemu's-sahabe , I-III, Thk. Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî, Medine, Mektebetu'l-Gurabâu'l-Eseriyye, 1418.
İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî el-Basrî:	İhtisâru ulûmi'l-hadîs , Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî el-Basrî:	el-Bidâye ve'n-nihâye , I-XV, Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî:	Sünen-i İbn Mâce , Thk. İmâd et-Tayyâr, Yasir Hasen, İzzeddin Dalî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1430/2009.
İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem:	Lisanu'l-Arab , I-XV, Beyrut, Daru Sâdır, 1414.
İbn Mende, Ebu Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yahya b. Mende el-Abdî:	Fethu'l-bâb fî'l-künâ ve'l-elkâb , Thk. Nazar Muhammed el-Firyâbî, Riyad, Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.
İbn Mende, Ebu Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yahya b. Mende el-Abdî:	Ma'rifetu's-sahabe , Thk. Âmir Hasan Sabrî, Matbûatu Câmiatu'l-İmârâtu'l-Arabiyye el-Müttchide, 1426/2005.
İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî:	Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî , I-X, Thk. Mahmud b. Şaban b. Abdülmaksûd vd., Medine, Mektebetu'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1417/1996.
İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî:	Şerhu İlelî't-Tirmîzî , I-II, Thk. Hemmam Abdürrahim Saîd, ez-Zerkâ, Mektebetu'l-Menâr, 1407.
İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî:	et-Tabakâtu'l-kübrâ , I-XIII, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî:	Târihu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn , Thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, y.y, 1409/1989.
İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî:	Nâsihu'l-hadis ve mensûhihi , Thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Zerka, Mektebetü'l-Menar, 1408/1988.
İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî:	Tarihu'l-Medine , Thk. Fehim Mahmut Şeltut, 1399.
İbn Vehb, Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb el-Kuraşî:	el-Câmi' fî'l-hadis , Thk. Mustafa Hasan Hüseyin, Riyad, Daru İbnu'l-Cevzî, 1416/1995.
İbn Zencûye, Ebu Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe:	el-Emvâl , Thk. Şâkir Zeyyib Feyyaz, Suud-i Arabistan, Merkezü'l-Melik Faysal, 1406/1986.
İbnu'l-A'râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî:	Mu'cemu İbnu'l-A'râbî , I-III, Thk. Abdulmuhsin b. İbrahim b. Ahmed el-Hüseyinî, Suud-i Arabistan, Daru İbnu'l-Cevzî, 1418/1997.
İbnu'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Alî b. el-Cârûd en-Nisâbüri:	el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede , Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, Müessesetu'l-Kitabi's-Sekâfî, 1408/1988.
İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed:	ed-Duafâ ve'l-metrukîn , I-III, Thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985.

İbnu'l-Dakîku'l-Âd, Takiyuddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî:	el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh , Thk. Kahtân Abdurrahman el-Dûrî, Amman, Daru'l-Ulûm, 1427.
İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî:	Üsdü'l-gâbe fî marifeti's-sahabe , I-VIII, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
İbnu'l-Kattân, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî:	Beyânu'l-vehm ve'l-ihâm fî Kitâbi'l-ahkâm , I-VI, Thk. Hüseyin Ayet Saîd, Riyad, Dâru Taybe, 1418/1997.
İbnu'l-Mukri', Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî:	el-Mu'cem , Thk. Adil b. Sa'd, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osmân b Abdurrahman eş-Şehrezûrî:	Ulûmu'l-hadis , Thk. Nureddin İtr, Beyrut, Dârü'l-Fikr el-Muâsır, t.y.
İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih:	Ma'rifetu's-sikât , I-II, Thk. Abdülalîm Abdulazîm el-Büsterî, Medine, Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
İdlîbî, Salâhuddîn b. Ahmed :	Menhecü'n-nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîsi'n-nebevî , 1. Baskı., Kâhire, Dâru'l-Feth, 1431/2013.
Juynboll, Gautier Herald A.:	Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları , Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.
Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd:	Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl , I-II, Thk. Ebu Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahîm, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
Kandemir, M. Yaşar:	"Ebû Zûr'a er-Râzî", TDVİA , C. X, İstanbul, 1994, s. 274-275.
Karacabey, Salih:	1., 2003, s. 105-134.
Karacelil, Ali:	"Hadis Usûlünde Muztarib hadis ve değeri (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
Karadeniz, Hatice:	"Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)", Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
Kazvînî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris:	Mekâyîsu'l-lüğa , I-VI, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1399.
Kaya, Mehmet Fatih:	Hadis Usûlünde İhtilat , İstanbul, Rihle Kitap, 2011.
Koçkuzu, Ali Osman:	Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi , 2. bs, İstanbul, İFAV, 2016.
Kuru, Fehmi:	"Hadis ilminde vefeyât bilgisi ve kaynakları", İstanbul, İÜSBE, 2019.
Küçük, Raşit:	"İbn Ebu Hâtîm", TDVİA , C. XIX, İstanbul, 1999, s. 432-434.

Küçük, Raşit:	“İsnad”, TDVİA, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 154-159.
Leknevî, Abdülhayy:	er-Ref’ ve’t-Tekmil , Thk. Abdulfettah Ebu Gudde., Beyrut, Daru’l-Beşâiru’l-İslâmiyye, 1437.
Mâhir Yasin Fahl:	“Hadis İlminde İletî Tespit Yolları”, çev. Ömer Faruk Akpınar, Usûl: İslam Araştırmaları , No: 27, 2017, s. 137-146
Makdisî, Ebû Muhammed Abdülganî b. Abdülvâhid:	el-Kemâl fî esmâî’r-ricâl , I-X, Thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Kuveyt, Şirketu Garrâs li’d-Diâyeti ve’l-İ’lân, 1437/2016.
Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî:	el-Muvatta , Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, 1406/1985.
Melîbârî, Hamza:	el-Hadisul-ma’lûl kavâid ve davâbit , Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1416/1996.
Melîbârî, Hamza:	Ziyâdetu’s-sika fî kütübi mustalahi’l-hadîs -dirase mevdûiyye nakdiyye- , Mültekâ Ehli’l-Hadîs, 1425.
Mizzî, Ebu’l-Haccâc Cemâlüddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Kuzâi el-Kelbî:	Tehzîbu’l-Kemâl fî esmâî’r-ricâl , I-XXXV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut, Müessesetu’r-Risale, 1400.
Moğultay b. Kılıç, Ebu Abdillâh Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî:	İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl fî esmâî’r-ricâl , I-XII, Thk. Ebu Abdurrahm Adil b. Muhammed, Ebu Muhammed Üsame b. Muhammed, el-Fârûku’l-Hadisiyye, 1422.
Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî:	Şerhu İbn Mace , Thk. Kâmil Avîza, Suudi Arabistan, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.
Muallimî, Abdurrahman b. Yahya:	el-Envâru’l-kâşife limâ fî Kitâbi ‘Advâu ale’s-sünne mine’z-zeleli ve’t-tadlîli ve’l-mücâzefe , Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, t.y.
Muhâmilî, Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. İsmâil b. Muhammed b. İsmail b. Saîd b. Ebân ed-Dabbî:	Emâlî’l-Muhâlimî , Thk. İbrahim el-Kaysî, Amman, el-Mektebetu’l-İslâmiyye, 1412.
Muhâmilî, Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. İsmail b. Muhammed b. İsmail b. Saîd ed-Dabbî:	Emâlî’l-Muhâmilî , Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefî, Dâru’n-Nevâdir, 1427/2006.
Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas b. Abdurrahman b. Zekeriyya el-Bağdâdî el-Muhallis:	Muhlisiyyât , Thk. Nebîl Sa’duddîn Cerâr, Vizâratu’l-Evkâf ve’s-Şuûni’d-Diniyye li Devleti Katar, 1429/2008.
Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsa el-Etiyôbî el-Vellevî:	Zehîratu’l-ukbâ fî şerhi’l-müctebâ , I-XL, Mekke, Dâru Âl-i Berum, 1424.
Muhammedî, Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzak:	eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetu’s-sika muvazene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn , Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.

Mustafa Aydın:	el-Hatib el-Bağdâdî'nin el-Faslu li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl adlı eseri bağlamında müdreç hadisler ve değeri (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
Mustafa Bâhû:	el-İlle ve ecnâsuhâ inde'l-muhaddisîn, Tanta, Dâru'z-Ziyâ, 1426/2005.
Mustafa Sabri Küçükaşçı:	"Sikaye", DİA , C. XXXVII, t.y., s. 177-178.
Mübârekfûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahîm:	Tuhfetu'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmîzî, C. I-X, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
Mücteba Uğur:	"İhtilat", TDVİA , C. XXI, t.y., s. 571.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî:	Temyîz, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Suud-i Arabistan, Mektebetu'l-Kevser, 1410.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî:	el-Câmiu's-sahih, Thk. Nazar b. Muhammed el-Firyâbî Ebu Kuteybe, Dâru Taybe, 2006.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî:	Sahih-i Müslim, I-VIII, Thk. Merkezu'l-buhûs, Beyrut, Dâru't-Ta'sîl, 1435.
Nehhas, İbrahim:	el-Câmiu li-ulûmi'l-İmam Ahmed, I-XXII, Feyyum, Dâru'l-Felâh, 1430/2009.
Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî:	ed-Duafâ ve'l-metrûkîn, Thk. Muhammed İbrahim Zayed, Halep, Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî:	Fedâilu's-sahâbe, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî:	es-Sünenü'l-Kübrâ, I-XII, Thk. Hasan Abdulmun'im Şiblî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1421/2001.
Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî:	Sünen, I-IX, Thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Halep, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref:	el-Minhâc şerhu Sahih-i Müslim b. Haccâc, I-XVIII, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972.
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref:	İrşâdu tullâbi'l-haka'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu 'aleyhi ve sellem, Thk. Nureddin İtr, Dımaşk, Matbaatu's-Sabah, 2009.
Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref:	et-Takrîb ve't-teysir, Thk. Muhammed Hasen el-Haşet, Beyrut, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405.
Paksoy, Kadir:	"Hadis Metodolojisiinde İdrâc ve Müdreç Hadisler -I-", Din Bilimleri Akademik

	Araştırma Dergisi , C. V, No 2, 2005, s. 105-124.
Paksoy, Kadir:	“Hadis Metodolojisi İdrac ve Müdrec Hadisler -II-”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C. V, No.3, 2005, s. 213-230.
Peker, Nurullah Şevket:	Ziyâdâtü’s-sikât ve mevkifu’l-muhaddisîne ve’l-fukahâ minhâ -dirasetun nakdiyye muvâzene- , I-II, Mekke, Câmiatu Ümmi’l-Kurâ, 1423/2002.
Polat, Salahattin:	“Hadiste Metin Tenkidi I”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No.6, 1989, s.113-130
Polat, Salahattin	Metin Tenkidi , 3., İstanbul, İFAV, 2020.
Polat, Salahattin	“Mürsel”, TDVİA , C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 52-54.
Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal:	el-Müfredat fî garîbi’l-kur’ân , Thk. Safvan Adnan ed-Dâvedî, Dımaşk, Daru’l-Kalem, 1412.
Ramehürmîzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî:	el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâî , Thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1404.
Râzi, Zeynuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir el-Hanefî:	Muhtaru’s-sihâh , Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, Beyrut, Mektebetü’l-Asriyye, 1420.
Rûyânî, Ebu Bekr Muhammed b. Hârûn:	Müsnedü’r-Rûyânî , I-II, Thk. Eymen Ali Ebû Yemâni, Kahire, Müessesetu Kurtuba, 1416.
Safedî, Salahuddin Halîl b. Aybek b. Abdillâh:	el-Vâfi bi’l-vefeyât , I-XXIX, Thk. Ahmed Arnaût, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, 1420/2000.
Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim:	el-Keşf ve’l-beyân an tefsiri’l-Kur’ân , I-XXXIII, Thk. Salâh Bâosman, Hasan el-Gazâlî, Zeyd Mahârîş, Cidde, Dâru’t-Tefsîr, 1436/2015.
Sandıkçı, S. Kemâl:	“Müttelik ve Müfterik”, TDVİA , C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 225-226.
Sarıçam, İbrahim:	“Hicâbe”, C. XVII, DİA , t.y., s. 431-432.
Sayrafi, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Muhammed b. Hüseyin b. Şâzân el-Harbî:	el-Fevâidu’l-müntekâtu ani’ş-şuyûhi’l-avâli li’l-Harbî , Thk. Teysîr b. Sa’d Ebû Humeyd, Riyad, Dâru’l-Vatan, 1420/1999.
Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd:	Bezlu’l-mechûd fî halli Ebi Davud , I-XIV, Thk. Takiyuddin en-Nedvi, Muzafferpur, Merkezu’s-şeyh Ebi’l-Hasen en-Nedvi li’l-buhus ve’d-dirâsâti’l-İslamiyye, 1427/2006.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed:	Fethu'l-muğis bi şerhi Elfiyeti'l-hadis , I-IV, Thk. Ali Hüseyin Ali, Mısır, Mektebetu's-Sünne, 1424.
Serrâc, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî:	Hadisu's-Serrâc , I-IV, Thk. Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe b. Ramazan, el-Fârûku'l-Hadisiyye, 1425/2004.
Suiçmez, Yusuf:	“Abrogation in Hadîth”, Hadis Tetkikleri Dergisi , C. X, No.1, 2012, s. 35-58.
Suiçmez, Yusuf:	Sikanın Ziyadesi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) , Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
Suiçmez, Yusuf:	“Ziyâdâtü's-Sikât”, Hadis Tetkikleri Dergisi , C. XI, No1, 2013, s. 113-140.
Sübkî, Tacüddin Abdulvehhab b. Takiyuddin:	Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ , I-X, Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, Hicr, 1413/1992.
Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî:	er-Ravdu'l-unuf fî şerhi's-sîrati'n-nebeviyye li-İbn Hişam , I-VII, Thk. Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Beyrut, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000.
Suyutî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî:	Tedribu'r-râvi bi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî , Thk. Muhammed Avvame, Cidde, Daru'l-Minhâc, 1437.
Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Musa b. Hâlid b. Sâlim en-Nîsâbü'rî:	Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî , Thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b. Abdirrahman el-Cüreysî, 1427.
Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs:	Müsned , I-II, Thk. Yusuf Ali ez-Zevâvi, İzzet Attâr el-Hüseynî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
Şâşî, Ebü Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc el-Binkesî:	Müsnedü's-Şâşî , I-III, Thk. Mahfûzurrahman Zeynullah, Medine, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.
Şeref Mahmûd el-Kudât, Humeyd Yusuf el-Kavfî:	“el-Müdrecc ve alâkatuhu bi mebâhisi'l-mustalahi'l-uhrâ”, Mecelletu Ebhâs Yermuk , C. IX, No.2, 2003
Şeybânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî:	Âsâr , I-II, Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbad ed-Deken, Lecnetu İhyâi'l-Meârif en-Numaniyye, t.y.
Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb:	Mu'cemu'l-evsat , I-X, Thk. Tarık b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Daru'l-Haremeyn, t.y.
Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb:	Mu'cemu'l-kebîr , I-XXV, Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Silefî, Kahire, Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb:	Mu'cemu's-sağîr , I-II, Thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1985.
Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb:	Müsnedü's-şâmiyyîn , I-IV, Thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefî, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1984.
Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb:	el-Mu'cemu'l-Evsat , I-X, Thk. Tarık b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Dâru'l-Haremeyn, t.y.
Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî:	Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân , I-XXVI, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y, Dâru Hicr, 1422/2001.
Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî:	Şerhu Meânî'l-âsâr , I-V, Thk. Muhammed Zühri en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Âlemü'l-Kütüb, 1414/1997.
Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî:	Şerhu Müşkîlû'l-âsâr , I-XVI, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1414/1995.
Tahhân, Mahmud:	Teysîru mustalahi'l-hadis , Riyad, Mektebetu'l-Maârif, 1417.
Tanrıverdi, Mustafa:	Müdelles Hadîs ve Müdellis Râvîler , İstanbul, Akademik Kitaplar, 2019.
Tehânevî, Muhammed b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî:	Keşşâfu'l ıstılahatî'l-funun ve'l-ulûm , I-II, Thk. Ali Dahrûc, Beyrut, Mektebetu Lübnan, 1996.
Tîbî, Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdillâh:	el-Kâşif an hakâiki's-sünen , I-XIII, Thk. Abdulhamîd Hendâvî, Mekke, Riyad, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.
Tirmîzî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre:	Câmiu't-Tirmizî , Riyad, Beytü'l-Efkâr ed-Düvelî, t.y.
Tirmîzî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre:	el-İlelû'l-kebîr , Thk. Subhî es-Semarrâî, Ebu'l-Muâtî en-Nûri, Mahmud Muhammed Halil es-Saîdî, Beyrut, Mektebetu'n-Nahda el-Arabiyye, 1989.
Tûsî, Ebü Ali Hasan b. Ali b. Nasr:	Muhtasarû'l-ahkam = Müstahrecü't-Tûsî alâ Câmiî't-Tirmizî , I-IV, Thk. Enîs b. Ahmed b. Tâhir, Medine, Mektebetu'l-Gurabâu'l-Eseriyye, 1415.
Tübeyşî, Sultan b. Fehd:	"Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs", Câmiatu Melik Suûd, Doktora Tezi, 1427.
Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ:	Duafâu'l-kebîr , I-IV, Thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
Uludağ, Süleyman:	"Hasan-ı Basrî", TDVİA , C. XVI, İstanbul, 1997, s. 291-293.
Yılmaz, Rahile:	"İbn Ebî Hâtim er-Râzi'nin 'İlelû'l-Hadis' Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler", Marmara Üniversitesi

	Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
Yücel, Ahmet:	“Bir Hadis Terimi Olarak ‘Sahafî’ ve Hadis Tarihi Açısından Önemi”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No.11-12, 1993, s. 197-204.
Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Hüseynî:	Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs , I-XXXV, Dâru'l-Hidâye, t.y.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Târihu'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm , C. I-XV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Tezkiratu'l-huffaz , I-IV, Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Târihu'l-İslâm , I-XV, Thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	er-Ruvâtu's-sikâtu'l-mütekellemin fihim bi mâ lâ yucebu raddehum , Thk. Muhammed İbrahim el-Mevsîlî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Siyeru a'lâmi'n-nübelâ , I-XXV, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 1405/1985.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Mîzânu'l-itidâl fî nakdî'r-ricâl , I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1382/1963.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs , Thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Halep, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî:	Mîzânu'l-itidâl fî nakdî'r-ricâl , I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1382.
Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed:	Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye , I-IV, Thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Müessesetu'r-Reyyân, 1418/1997.
Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî:	et-Târih , I-IV, y.y., Câmiatu'l-Melik Abdülaziz, 1399/1979.
Yıldırım, Enbiya:	Hadiste Metin Tenkidi -Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar- , 1., Ankara, OTTO, 2015.